

В.І. Тимошенко

**ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ
І ПОКАРАННЯ В ІСТОРІЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ**

Монографія

В.І. Тимошенко

**ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ
І ПОКАРАННЯ В ІСТОРІЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ
ДУМКИ**

Монографія

Київ, 2023

УДК 340.12 +343.97
Т 41

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 14 від 25.10.2022 р.)

Автор: Тимошенко Віра Іванівна, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ

Рецензенти:

Макаренко Л.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України;

Мінченко О.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ;

Якушик В.М., доктор політичних наук, професор, член Наглядової ради Українського Інституту політики

Тимошенко В.І.

Т 41 **Злочин, злочинність і покарання в історії політико-правової думки:** монографія. Київ : 7БЦ, 2023. – 216 с.

ISBN 978-617-549-191-1

У монографії розглядаються вчення щодо злочину, злочинності та покарання в різні історичні періоди – від епохи античності до початку ХХІ ст. Досліджуються та критично оцінюються уявлення мислителів минулого і сучасних вчених стосовно сутності вказаних термінів, розглядаються філософські основи розуміння злочину і покарання, аналізуються популярні кримінологічні теорії. Визначаються причини та умови злочинності. Увага акцентується на проблемах попередження злочинності та застосування кримінальних покарань.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих закладів освіти, співробітників органів кримінальної юстиції, а також усіх, хто цікавиться історією політичних і правових учень та кримінологією.

ORCID: 0000-0003-2947-5627

УДК 340.12 +343.97

ISBN 978-617-549-191-1

© В.І. Тимошенко, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
<i>Розділ I. ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОКАРАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	
1.1. Сутність злочину, злочинності та покарання	6
1.2. Методологія дослідження злочину, злочинності й покарання	18
<i>Розділ II. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК УЧЕНЬ ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ</i>	
2.1. Теоретичне обґрунтування злочину та його причин у Давній Греції	33
2.2. Кримінологічні ідеї Давнього Риму	44
2.3. Проблема покарання в поглядах античних мислителів	51
<i>Розділ III. УЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ</i>	
3.1. Злочин і злочинець у християнській теології	64
3.2. Класифікація злочинів у Середні віки	82
3.3. Середньовічні покарання	87
3.4. Сутність злочину та покарання в Київській Русі	99
<i>Розділ IV. ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОКАРАННЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ НОВОГО ЧАСУ</i>	
4.1. Філософські основи розуміння злочину та покарання	108
4.2. Антропологічні вчення про злочин і злочинця	126
4.3. Соціологічні вчення про причини злочину та особу злочинця	136
4.4. Психологічні вчення про злочин і злочинця	140
4.5. Учення про покарання в європейській політико-правовій доктрині	144
<i>Розділ V. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЩОДО ЗЛОЧИНУ, ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПОКАРАННЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.</i>	
5.1. Основні кримінологічні школи та теорії XX – початку XXI ст.	159
5.2. Учення про покарання XX – початку XXI ст.	193
ПІСЛЯМОВА	206

ПЕРЕДМОВА

Кримінальні процеси, що відбуваються нині в Україні, складають очевидну загрозу суспільному розвитку. Основна небезпека полягає не лише в кількісних показниках злочинних проявів, вона стосується спотворення базових цінностей соціуму, деформування державних та суспільних інститутів. Злочинність та її лідери вже не пасивний об'єкт державно-правового впливу, це активні суб'єкти протистояння суспільству загалом, завдяки чому криміналізація соціального простору набуває загрозливих масштабів.

Внаслідок зрощування кримінальної злочинності з корумпованим чиновницьким середовищем представники злочинного світу отримали можливість активно використовувати адміністративно-владний ресурс у власних цілях. Криміналітет, який раніше дистанціювався від суспільства, нині є активним учасником суспільного життя, що істотно впливає на всі його прояви. Злочинність стала впливовим елементом соціальної структури, про що свідчить виконання нею таких функцій, як спрощення соціальних зв'язків, консолідація та реструктуризація відносин у системі соціальної стратифікації, прискорення та полегшення процедури прийняття координаційних рішень шляхом скорочення бюрократичних бар'єрів тощо.

Наростаюча криміналізація всіх сфер життєдіяльності держави призвела до того, що соціальний устрій в країні поступово набув рис асоціальності. Широкого поширення набули такі негативні девіації, як терпимість до антисоціальної та злочинної поведінки, падіння моральності, кругова порука, наркоманія, алкоголізм, корупція тощо.

Зазначені обставини дозволяють констатувати в сучасному суспільстві наявність дієвої кримінальної сфери, яка являє собою складно організовану, стійку, відносно самостійну частину суспільного життя, що деструктивно впливає на соціум. Разом з тим досі немає чіткого теоретичного визначення та розуміння злочину, злочинності та покарання. Зазначені тер-

міни в усі часи викликали гострий соціальний резонанс, навколо них не вщухають суперечки й досі. За таких умов стає важливим і необхідним аналіз злочину, злочинності й покарання в історії політико-правової думки. Вказане дослідження дасть можливість усвідомити не лише закономірності розвитку злочинності у світі, ефективність покарань, а й врахувати досвід наших попередників, що досліджували ці проблеми та розробляли заходи попередження злочинності.

Виходячи з реалій сьогодення, автор монографії бачить своє завдання у зосередженні уваги наукової громадськості на тих викликах і загрозах, що пов'язані з різним тлумаченням злочину, злочинності та мети покарання. Наголошується, що особливої уваги заслуговує також світогляд людини, її уявлення про законне і справедливе і, як наслідок, її правова поведінка, яка завжди була в центрі уваги мислителів минулого. Витоки правової поведінки, так само як і моральності, містяться в душі людини, в усвідомленні обов'язку та справедливості.

В.І. Тимошенко

Розділ 1. ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОКАРАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність злочину, злочинності та покарання.

1.2. Методологія дослідження злочину, злочинності й покарання.

Злочин, злочинність і покарання зазвичай є предметом кримінології (лат. *crimen* – злочин і грец. *logos* – вчення) – науки про злочинність, її причини, особу злочинця, шляхи та засоби попередження злочинності, запобігання окремим кримінальним правопорушенням. Однак зазначені поняття досліджують й інші науки, зокрема історія політичних і правових учень. Предметом історії політичних і правових учень є історія виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику, законодавство, відповідно й про природу та причини існування суспільно небезпечних проявів і об'єктивні можливості суспільства щодо їх попередження та покарання правопорушників. Дослідження вказаного предмета передбачає наявність належних методів, які розмежовують за сферою застосування та метою дослідження. Щоб пізнати сутність вищезазначених термінів доцільно застосовувати як методологію історії політичних і правових учень, так і методологію кримінології.

1.1. Сутність злочину, злочинності та покарання.

Злочинність зазвичай розглядають як історично мінливе, соціальне та кримінально-правове явище (або феномен), що являє собою сукупність (систему) злочинів, скоєних у відповідній державі (регіоні) за той чи інший період часу. Злочинність породжується соціальними явищами й процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів.

М.М. Гернет (1874–1953) першим намагався обґрунтувати розуміння злочинності як соціального явища. Він виходив із того, що злочинність є рисою суспільства, яке закономірно породжує окремі злочини. Проте дане поняття не містить ознак об'єкта, який характеризує. Тут йдеться не про злочин-

ність, а про її причини, фактори. Злочинність же доцільно розглядати як системне утворення, що формує структури, стійкі за своїм призначенням, метою, способами функціонування, специфікою організації. Вона характеризується закритим, «тіньовим» характером взаємодії, поліваріантністю можливостей і високим ступенем невизначеності саморозвитку криміногенних процесів і тенденцій, багатофакторністю та багаторівневістю механізмів соціальної детермінації росту показників, активним впливом кримінальних структур на некриміналізований соціальний простір, наявністю криміногенних змін у суспільній та індивідуальній свідомості. Складові даної системи перебувають у стійких динамічних взаємовідносинах. Такими складовими є конкретні види злочинів¹.

Термін «злочинність» як наукова, правова та статистична категорія вживається починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Першими його використали відомі соціологи й кримінологи Е. Феррі (1881), Г. Тард (1886), А. Лакассань (1886), Ф. Ліст (1889), П. Лафарг (1890), Д.А. Дріль (1895), А. Прінс (1896), Е. Дюркгейм (1900), Н. Коляяні (1903), М.М. Гернет (1905), Г. Ашаффенбург (1906), В. Богнер (1906), Я. Етінгер (1909), Х.М. Чаріхов (1910) та ін.

Така ознака, як належність до соціальних явищ, яка завжди присутня в характеристиці злочинності, не дає можливості розмежувати злочинність і злочин, девіантність, взаємодії у соціумі. Використовуючи дану ознаку можна говорити про генезис злочинності, а не її поняття. Виникає запитання: що ж являють собою соціальні явища? Це всі ті аспекти соціального життя, які є результатом спільної діяльності людей, що є прямим наслідком сформованих у даний час і попередні періоди відносин між людьми. Соціальним явищем можна визнати певний окремих злочин, разом з тим не кожен злочин обов'язково є наслідком відносин між людьми, він може бути навіть

¹ Шакун В.І. Злочинність. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 158–159.

психологічною потребою неосудної людини. Про попередні відносини між людьми не може бути й мови у випадку вчинення необережного злочину¹.

Доречно врахувати й ту обставину, що явище з точки зору філософії – це прояв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється. Феномен (грец. φαινόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, також – видаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуття). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду та є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, уможливленого споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт².

Характеристика терміна має містити сукупність істотних його ознак, які відмежовують даний термін від всіх інших. Виходячи з вищесказаного, пропонується наступне поняття злочинності: це сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються в країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу³.

Головною, найбільш істотною ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо широкого поширення набув якийсь один злочин, наприклад шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність. Це буде лише широко поширене шахрайство. А от якщо мають місце масове шахрайство, розбої, грабежі, вбивства тощо, все це повторюється, – це вже злочинність. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Це сукупність соціальних явищ.

¹ Тимошенко В.І. Соціальна основа злочинності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 35.

² Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E5%ED%EE%EC%E5%ED>

³ Тимошенко В.І. Соціальна основа злочинності. С. 36.

Звернемося до етимології самих термінів у повсякденному мовному живанні. В.І. Даль так розшифровує слововживання термінологічного ряду «злочинності»: «Злочин, ... проступок і злочин... Провина є легким порушенням закону, а злочин – більш важливим. За проступки покладаються стягнення розпорядчі, а за злочини піддають суду»¹. В його словнику злочинець інтерпретується як порушник закону, який вчинив злочин, винний перед законами у їх порушенні.

Таке розуміння в позаминулому столітті певним чином розділяє «злочин» і «проступок», пов'язуючи «злочин» і «злочинця» з порушенням «закону». При цьому не розкривається, що мається на увазі під злочином: закони моральності чи норми права, релігії або політики.

Уявлення про те, що вважати «злочинним», залежить від поглядів, які переважають у тому чи іншому суспільстві, від умов існування цього суспільства. При цьому замах на особистість і власність у всі часи кваліфікувався як поведінка, що відхиляється від норми. Наскільки серйозними вважалися ці злочини порівняно один із одним і з іншими видами злочинів, уявлення про це змінювались так само, як палітра тих видів поведінки, які розглядались як поведінка, що відхиляється від норми. Так, з початку Нового часу правопорушення, пов'язані з образом монарха та богохульством, правопорушення проти звичаїв і громадського порядку часто вважалися більш небезпечними, ніж грубе насильство. Злочинність необхідно досліджувати як історичну мінливу величину, а не як константу; як перемінну величину, яка визначається низкою факторів, які змінювались у різні часи. Саме тому злочинність може слугувати також індикатором соціальних, культурних та політичних умов. Відповідно контроль за злочинністю слід розглядати не просто як більш-менш дієву необхідну реакцію, а як силове поле, на якому стикаються зацікавлені особи, політичні інтереси та соціальні стани².

¹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. III. Санкт-Петербург, Москва: Изд. М.О. Вольфа, 1982 (репринтное воспроизводство издания 1880–1882 гг.). С. 396.

² Бериш Л. История преступности в раннее Новое время: сравнение западной Европы и России / Пер. с нем. И.Н. Мирославской. *Ярославский педа-*

Історія злочинності в усіх європейських країнах свідчить про специфічне ставлення до насильства. Застосування сили щодо особистості пов'язувалось із поняттям честі, яке було вирішальним для фізичного та соціального існування окремої людини та членів її сім'ї. Захист честі за допомогою сили вважали цілком прийнятною та нормальною поведінкою, навіть необхідною. Відповідно насильство було повсякденним фактом суспільного життя.

Насильство каралося відносно м'яко. За вбивство в XVI ст. на винного найчастіше просто покладали штраф, або ж його відправляли у заслання на обмежений термін. Лише в XVII ст. по всій Європі почалася рішуча криміналізація насильства, набуло поширення застосування смертної кари щодо вбивць – це відображало уявлення про те, що «повсякденне насильство» є злочином.

Слід зазначити, що відносно м'яке покарання ніколи не застосовувалось щодо осіб, які вчинили злочини проти власності. Крадіжка була поширеним правопорушенням, однак у суспільстві дефіциту, в якому статус людини визначався її майновим становищем, вимоги щодо покарання злочинця були категоричні. Закони всюди передбачали смертну кару за злочини проти власності, якщо обсяг збитків виходив за певні межі незначних порушень. Разом з тим таке покарання іноді сприймалося як занадто суворе: якщо постраждалим вдавалося повернути своє майно, вони часто відмовлялися від звернення до суду.

Суворими були й численні релігійні норми, наприклад щодо дошлюбних та позашлюбних зав'язків, – вони у жодному разі не були лише свідченням контролю з боку влади, ці норми також поділялися й підтримувалися населенням. Водночас була відсутня підтримка населенням заходів, спрямованих на поліпшення громадського порядку – таких, як заборона азартних ігор, вживання алкогольних напоїв і жебрацтво, що з XVI ст. було записано в так званих «Полицейських статутах».

гогический вестник. 2003. № 3 (36). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-prestupnosti-v-ranee-novoe-vremya-sravnienie-zapadnoy-evropy-i-rossii>

Зазначене є свідченням того, що юстиція зі своїми примусовими засобами ще не була ефективним інструментом для виконання норм закону. Можна сказати, що вона була залежною від підтримки населенням: там, де ця підтримка була відсутня, її зусилля часто були марні. Однак держави раннього періоду Нового часу прагнули усунути механізми, які конкурують з їх установами контролю: з одного боку, запроваджувались форми погодження з усіма зацікавленими особами; з іншого, – вводилась церковна, корпоративна або патримоніальна юрисдикція. Цим вони прагнули монополізувати встановлення норм і одночасно сигналізувати про своє всевладдя щодо підлеглих.

Вказані заходи дали результати. На думку німецького вченого Л. Беріша, неможливо ігнорувати той факт, що у XVI–XVIII ст. у Західній Європі кількість злочинів із застосуванням насильства знизилася. Це, очевидно, меншою мірою було наслідком політики санкцій влади, але швидше за все пояснювалося соціальною дискредитацією насильства, насамперед міськими вищими та середніми верствами суспільства¹.

Характер злочинності в інших регіонах Європи, її причини та суспільна оцінка значною мірою збігаються з відповідними даними щодо Західної Європи. Водночас авторитет державних установ був виражений незрівнянно слабше; зокрема, це стосувалось можливостей влади щодо застосування сили. Величезний дефіцит законів, який тривав до XIX ст., різко контрастував з бажанням уряду регламентувати всі сфери суспільного життя. Росія епохи раннього Нового часу була, за словами Л. Беріша, одночасно занадто регульованою і недостатньо керованою. Місцеві традиції залишалися центральним елементом соціального контролю². Те саме можна сказати й про українські землі, які на той час входили до складу Російської імперії.

¹ Беріш Л. История преступности в раннее Новое время: сравнение западной Европы и России / Пер. с нем. И.Н. Мирославской. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-prestupnosti-v-ranee-novoe-vremya-sravnenie-zapadnoy-evropy-i-rossii>

² Там само.

Що ж стосується злочину, то сучасні держави визначають його у кримінальному законі. Так, наприклад, кримінальними злочинами відповідно до § 12 (абз. 1) Кримінального кодексу ФРН є протиправні діяння, за вчинення яких законодавчо передбачено мінімальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад один рік¹. Згідно з ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України, «кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення»². Ч. 1 ст. 12 цього ж кодексу визначає, що «Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини»³. Згідно з ч. 3 ст. 12, «злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі»⁴. Злочином в українському праві є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину, більш тяжке, ніж кримінальний проступок.

Разом з тим можна з упевненістю сказати, що нині немає чіткого теоретичного, а тим більше філософського поняття і розуміння злочину. Так, Е.А. Поздняков пише: «Якщо для юриста злочин завжди пов'язаний з порушенням закону, то для широкої публіки він часто означає будь-яке порушення визнаних правил поведінки, нехай навіть непідсудних, але таких, що ображають і обурюють почуття людей»⁵.

Поняття покарання також визначається у кримінальному законі. Згідно з ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України,

¹ Strafgesetzbuch In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 (BGBl. I S. 3322) zuletzt geändert durch Gesetz vom 04.12.2022 (BGBl. I S. 2146) m.W.v. 09.12.2022. URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB>

² Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Поздняков Э.А. *Философия преступления. Для тех, кто не боится потерять иллюзии*. 2001. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2003-01-039-pozdnyakov-e-a-filosofiya-prestupleniya-dlya-teh-kto-ne-boitsya-poteryat-illyuzii-m-2001-575-s/viewer>

«покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого»¹. «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами», – визначено у ч. 2 ст. 50 того ж кодексу. Згідно з ч. 3 ст. 50, «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність»².

У понятті «покарання» можна виявити взаємне перетинання щонайменше трьох форм негативних санкцій. Оскільки основні культурні норми зафіксовані в позитивному праві, релігійних заповідях і вимогах моралі, правомірно говорити про них у правовому, релігійному та моральному контексті. Покарання може бути розглянуто як феномен, що охоплює різні сфери нормативного регулювання суспільства. Це зумовлює необхідність застосування міждисциплінарного підходу при розгляді предмета дослідження, що відкриває додаткові можливості для цілісного та багатоаспектного розуміння механізмів функціонування суспільства.

З етико-філософської точки зору покарання являє собою негативну санкцію, застосовувану в разі порушення прийнятих норм і полягає в обмеженні дій порушника. Таке визначення дозволяє досліджувати покарання як складне культурне явище, значуще з правової, релігійної та моральної точок зору, а також виявити обумовленість інституту покарання соціальними та культурними особливостями тієї чи іншої епохи.

У процесі свого історичного розвитку людство емпіричним шляхом прийшло до необхідності застосування покарань у різних сферах суспільного життя. Як відомо, люди взагалі не схильні дотримуватися яких би то не було норм, якщо порушення їм вигідне і нічим не загрожує. Так, наприклад, відомий

¹ Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

² Там само.

норвезький кримінолог і соціолог Н. Крісті (1928–2015), один із засновників аболіціонізму в кримінології наводить спогади свідка про ситуацію в Берліні в квітні 1945 року. Коли стало зрозуміло, що в місті не залишилося влади, всі, хто не лінувався, тягли додому сумки й коробки, набиті краденим добром. Тобто німці, представники нації, яка асоціюється з законом і порядком, за відсутності загрози покарання не соромилися красти¹.

Без сумніву, в системі регулювання поведінки людини покарання, поряд з переконанням і заохоченням, у найближчому майбутньому буде залишатися. Повною мірою цей висновок поширюється і на кримінальне покарання, незважаючи на скепсис щодо його здатності попереджати злочинність². Покарання можна розглядати не лише як примусовий захід. Воно є також засобом, що рятує особистість від моральної деградації, від руху вниз, саморуйнування. Абсолютна свобода поведінки розбещує. Вседозволеність обертається свавіллям, несправедливістю, порушенням прав слабких, розквітом всіляких вад. Тому покарання – часто єдиний спосіб запобігти небажаним вчинкам.

Слід сказати, що поняття «покарання» і «примус» не є синонімами. Сутністю примусу є непрямий, прикритий тиск, що виявляється у фізичному або психічному впливі на фізичну особу (осіб), спрямований на придушення вільного волевиявлення з метою змусити особу (осіб) здійснити певні дії або утриматись від їх здійснення.

Примус може прикриватися зовнішніми факторами, пояснюватись обставинами, необхідністю, опосередковуватись явними або прихованими погрозами. Як правило, примус здійснюється через негативну мотивацію, через застосування насильства або загрозу його застосування. Примус може забезпечуватись і позитивною мотивацією. У цьому випадку у об'єкта примусу викликають інтерес, заради реалізації якого

¹ Кристи Н. Приемлемое количество преступлений. Под общ. ред. Я.И. Гилинского. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С.13.

² Гилинский Я.И. Криминология. Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2009. С. 405.

особа вчиняє діяння всупереч своїй волі. Процес примусу являє собою зняття самостійності індивідуальної волі. Вільна воля виявляється водночас метою і засобом примусу.

Розрізняють види примусу. Так, залежно від об'єкта впливу, примус може бути психічним, матеріальним, фізичним і організаційним. Психічний примус орієнтований на свідомість особи (або підсвідомість) з метою визначити її поведінку. Фізичний примус спрямований на фізичне буття і його прояви, а саме на свободу, недоторканність тощо. Матеріальний примус застосовується з метою досягнення бажаної поведінки суб'єкта шляхом впливу на його матеріальну сферу, наприклад покладення обов'язку компенсації збитків. Організаційний примус реалізується шляхом створення перешкод організаційного характеру, які унеможливають досягнення певної мети, або ж шляхом створення стимулів, які підштовхують об'єкт примусу вчинити діяння всупереч своїй волі¹.

Залежно від суб'єкта примусу він може бути державним і недержавним. Державний примус – це сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами в установленому законодавством порядку, незалежно від волі суб'єктів застосування з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та громадської безпеки, попередження правопорушень. Види державного примусу можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від предмета правового регулювання державний примус може бути адміністративним, кримінальним, цивільно-правовим, дисциплінарним. Залежно від нормативних підстав – матеріально-правовим і процедурно-процесуальним. Виділяють й інші критерії класифікації².

¹ Тимошенко В.І. Примус. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 370.

² Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 144 с.

Держава повинна як застосовувати примус, так і перешкоджати його неправомірному застосуванню. Юридично забезпечена можливість застосовувати примус одержала назву права примусу. Це право належить виключно державі. Межі примусу, умови його застосування, правові відносини, що при цьому виникають, визначаються нормативно-правовими актами держави. Державний примус можна розглядати як загальний метод управлінської діяльності. Застосування цього методу є прийнятним лише на підставі закону, в межах і в порядку, визначеному ним. Держава змушує суб'єкта права (незалежно від його волі та бажання) вчиняти певні діяння. За наявності правопорушення суб'єкт змушений зазнати несприятливих наслідків, визначених правовою нормою. Найчастіше примус пов'язується з юридичною відповідальністю. Ці поняття співвідносяться між собою як ціле і частина, тобто поняття «державний примус» включає у собі й поняття «юридична відповідальність». Санкція, що є реалізацією ретроспективної юридичної відповідальності, здатна справляти запобіжний вплив на поведінку суб'єкта права. Інші ж заходи державного примусу такого впливу не справляють. Наприклад, віндикація майна у добросовісного набувача не призначена для попередження правопорушення, водночас таке попередження є одним із її юридичних наслідків.

Загроза застосування санкції правової норми ґрунтується на наявності останньої. Щоб уникнути в майбутньому негативних наслідків, передбачених санкцією правової норми на випадок її порушення, учасники правовідносин з моменту прийняття правової норми змушені співвідносити свої вчинки з вимогами цієї норми. Тобто встановлена у правовій нормі санкція вже є засобом примусу до належної правомірної поведінки.

Отже, кримінальне покарання – це насильство, що застосовується до злочинця для попередження нових злочинів. Сутністю кримінального покарання є саме застосування до злочинця насильства з метою примусити його дотримуватись кримінального закону. Покарання не слід ототожнювати з відплатою, яка являє собою акт, спрямований в минуле, – помсту

за вчинене діяння. Водночас кримінальне покарання, як форма реалізації кримінальної відповідальності, хоча й пов'язане з засудженням вчинку, скоєного в минулому, все ж спрямоване в майбутнє, на недопущення таких діянь надалі. Елементи переконання або навіть заохочення в кримінальному покаранні вторинні, оскільки їх застосування можливе лише після обмеження найважливіших прав засудженого, тобто в результаті застосування до нього насильства (наприклад, здійснення виховних заходів щодо осіб, засуджених до позбавлення волі, можливо лише після їх примусової ізоляції).

Заходи державного примусу в деяких випадках виходять за межі не лише санкцій, а й взагалі юридичних наслідків поведінки. Такими є певні заходи, що застосовуються в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та інших надзвичайних обставин. Не можна розглядати як юридичні наслідки поведінки й так звані процесуальний примус, наприклад запобіжні заходи у кримінальному процесі, що застосовуються до обвинуваченого (у виняткових випадках – до підозрюваного) або підсудного, якщо є підстави вважати, що вони, перебуваючи на волі, сховаються від слідства й суду, перешкоджають встановленню судом істини, вчинять злочин. До таких заходів слід віднести митний огляд, примусове лікування, перевірку документів тощо.

Загроза примусу є одним із заходів, що застосовуються державою, щоб запобігти насиллю одного суб'єкта щодо іншого. Потенційний об'єкт примусу, на якого таким чином впливає держава, може уникнути небажаних для себе наслідків, якщо не буде порушувати права інших осіб, якщо належним чином виконуватиме свої обов'язки. Загроза примусу у даному випадку стає мотивом правомірної поведінки.

У науковій літературі неодноразово висловлювались припущення, що покарання, як у правовому, так і релігійному сенсі, ніколи не досягає своєї мети, саме в цьому полягає його моральне протиріччя. По-перше, ніяке покарання не може бути адекватним скоєному злочину і тому несправедливість покарання є найпоширенішим феноменом у правозастосовчій практиці; по-друге, у покаранні завжди порушується принцип

етичної рівності судді та покараного, внаслідок чого підривається презумпція моральної невинуватості засудженого. Моральна суперечливість покарання полягає в тому, що воно, будучи мірою, покликаною відновити справедливість і компенсувати збитки, завдані злочином, часто через перевищення адекватності та пропорційності злочину, саме стає злом і злочином.

1.2. Методологія дослідження злочину, злочинності й покарання.

Методологія (від грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* – слово, поняття, вчення) – це вчення про науковий метод пізнання; сфера науки, що вивчає методи наукових досліджень; сукупність методів, що застосовують у будь-якій науці; принципи підходу до різних типів об'єктів дійсності та різних класів наукових завдань¹.

Своє практичне втілення методологія знаходить у формулюванні мети дослідження, виборі певного підходу, принципів, визначенні гіпотези, об'єкта і предмета, методів дослідження. Методологію розглядають як схему виконання поставленого наукового завдання². Сутність методології наукового дослідження розкривається через сукупність верифікованих або перевірених протягом певного часу теорій і конструкцій, що дозволяють на основі застосування широкого кола загальних і спеціальних методів пізнання і методик отримати нове знання про певний об'єкт або предмет, а також доповнити вже наявні знання і встановити їх системний характер, логічність, несуперечність та евристичність. З одного боку, сутність наукової методології складають теорії та концепції, включені до великого наукового дискурсу, з іншого боку, особливе місце в її структурі займають методи та прийоми отримання нового знання.

Кожна наука, маючи свій предмет дослідження, застосовує особливу методологію, що впливає з того чи іншого розумін-

¹ Философский словарь. Киев: А.С.К., 2006. С. 559.

² Азарян А.А., Азарян Р.С. Основи наукових досліджень: [навч. посіб.]. Кривий Ріг: Вид. центр КТУ, 2010. С. 45.

ня сутності її об'єкта. В юридичній науці уявлення про методологію сформульовані переважно в межах філософії права, функціональне призначення якої полягає в забезпеченні гносеологічним інструментарієм не лише загальної теорії права, а й будь-якої галузевої юридичної науки. У сучасній науковій літературі немає одностайності у розумінні методології юридичної науки. Так, одні дослідники під методологією юридичної науки розуміють вчення про методи пізнання державно-правових явищ; інші – вчення про методи, способи пізнання закономірностей права та їх використання у практичній діяльності; треті – сукупність методів пізнання; четверті – сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів та спеціальних методів (способів) дослідження державно-правових явищ; п'яті – як вчення про методи пізнання, так і самі методи.

Відомий дослідник методологічних проблем правознавства Д.А. Керімов розглядав методологію права як інтегральне явище, як «загальнонауковий феномен, який об'єднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загальні та спеціальні наукові поняття і методи), вироблені всіма суспільними науками, в тому числі й комплексом юридичних наук, що застосовуються в процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення»¹. До методології в цьому випадку включаються всі методологічні компоненти (процедури, методи і т. ін.), узяті в їхній системі та взаємодії, вчення про ці компоненти, світоглядна позиція дослідника, загальні теоретичні принципи². Можна сказати, що методологія являє собою систему принципів, способів та методів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему. Зазвичай долю дослідження визначає метод, його можна порівняти з інструментами пізнання, ключами до таємниць суспільства і його організації. Метод – це дослідницька процедура, за допомогою якої досліджується об'єкт

¹ Керімов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: СГА, 2003. С. 88.

² Там само. С. 84, 85.

пізнання з метою отримання інформації про його властивості. При цьому співвідношення методології та методу розглядається в контексті діалектичного співвідношення цілого і частини, системи та елемента, загального і окремого.

Методологію кримінального права розглядають як систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в галузі дослідження злочину і покарання. Методологія сучасної кримінально-правової науки являє собою складне й багатопланове утворення, яким охоплюється наступне: проблеми структури наукового знання в кримінальному праві та наукових теоріях (конструкціях); закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій і доктрин в кримінальному праві; понятійний каркас кримінального права; структура та операційний склад методів дослідження, що застосовуються в кримінальному праві; аналіз мови кримінального права тощо.

Методологію кримінології можна розглядати як сукупність систематизованих певним чином методів, прийомів і способів дослідження предмета кримінології. Базовим методом кримінології є метод діалектичного пізнання, який дає загальний напрям всьому дослідженню. Злочинність, її детермінанти, особистість злочинця вивчаються у відповідності з законами діалектики: переходу кількісних змін у якісні й навпаки, заперечення заперечення та ін. Категорії необхідного і випадкового, причини й наслідку, можливості та дійсності, змісту і форми, сутності та явища мають велике значення для пізнання закономірностей появи та існування злочинності, її детермінантів, шляхів боротьби з нею¹. Використання основних філософських законів і категорій дозволяє глибше проникнути в сутність досліджуваних кримінологією явищ і процесів².

¹ Василевич В.В., Джу́жа О.М. Кримінологія. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Ша́кун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 52–53.

² Ша́кун В.І. Методологія кримінології / *Тимошенко В.І., Ша́кун В.І. Теоретичні основи кримінології: монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 17–22.

Увесь дослідницький інструментарій, що використовується для пізнання злочину, злочинності та покарання, можна представити у вигляді певної системи, яка включає в собі наступне: по-перше, методологічні підходи (діалектичний, метафізичний, системний); по-друге, загальнонаукові методи і прийоми пізнання; по-третє, спеціальні наукові методи.

Сучасна вітчизняна юридична наука спирається переважно на положення діалектико-матеріалістичної філософії. Відповідно найважливіші принципи – це принцип плюралізму, принцип пізнаваності навколишнього світу, принцип об'єктивності, принцип всебічності та повноти, принцип історизму. Діалектика дає можливість простежити на кримінологічних об'єктах взаємозв'язок окремого і загального, особливого і одиничного, необхідного і випадкового, причини та наслідку. Закони діалектики лежать в основі кримінологічної характеристики структури злочинності, сутності та класифікації її причин, вироблення попереджувальних заходів. Використання діалектичного підходу при вивченні особистості злочинця допомагає комплексно аналізувати систему його життєдіяльності та мотиваційну сферу.

У кримінологічних дослідженнях (переважно зарубіжних) застосовується і метафізичний підхід. Основна суперечність між прихильниками діалектичного і метафізичного підходів проявляється у дискусіях щодо формального і матеріального визначення злочину і злочинності. Причому всі дослідники не заперечують необхідність історичного підходу до понять злочину і злочинності, зміст яких залежить від конкретного історичного періоду. Однак використання лише діалектики привело деяких дослідників до висновку, що немає діянь, які в усі історичні періоди визнаються законодавцем злочином завдяки відсутності у цих діяннях загальних сутнісних властивостей і завдяки їх неоднаковій правовій оцінці в різні історичні періоди тією або іншою державою. Отже, злочином є лише таке діяння, яке вказане як злочинне у кримінальному законі¹. Зло-

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда. Москва: Астрель, 2006. С. 209.

чинність проявляється лише у тих діяннях, які законодавцем визнаються злочинними «тут і зараз»¹.

Такий підхід не дає відповіді на питання про те, чим має керуватись законодавець при встановленні кримінальної караності певних діянь і виправдовує суб'єктивну думку законодавця при такому встановленні. Відповідно метафізичний підхід до розуміння злочину і злочинності має сенс. Його прихильники орієнтуються на матеріальне визначення злочину, сутність якого полягає у тому, що діяння може бути включене до числа кримінально караних діянь, якщо воно за своєю правовою природою є злочином. Зокрема, прихильники православного метафізичного підходу виходять із того, що сутністю будь-якого злочину, його матеріальною ознакою, незалежно від законодавчого визнання у різні історичні періоди, є його гріховність. Вона полягає у порушенні заповідей, даних Богом людині, зафіксованих у Старому і Новому Завітах («не вбий», «не кради», «не свідчи неправдиво на ближнього твого» і т. п.), і визначених у сучасній кримінально-правовій термінології через суспільну небезпеку.

Методологія діалектичного матеріалізму передбачає, що всі кримінально-правові поняття та інститути вивчаються і розглядаються не як абстрактні юридичні категорії, а як суспільні явища, породжені певними соціально-економічними умовами життя суспільства, конкретною обстановкою. Діалектичний підхід вказує, що злочин і покарання, як основні поняття кримінального права, можуть бути правильно зрозумілі лише в тому випадку, якщо вони беруться в розвитку, як історично мінливі категорії. Цей підхід дозволяє розкрити не лише правову, а й соціальну сутність кримінально-правових явищ, інститутів кримінального права, їх внутрішній зміст і форми прояву, зрозуміти та пояснити причини прийняття, зміни або скасування кримінально-правової норми в конкретних історичних умовах, визначити реальну суспільну небезпеку конкретних видів злочинів, вивчити ступінь соціальної

¹ Гишинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. С. 242.

ефективності кримінально-правових норм і практики їх застосування, а також перспективи розвитку кримінального права. Методологія діалектичного матеріалізму – це не єдиний на сьогодні метод пізнання. Широко застосовуються формально-догматичний (юридичний), порівняльно-правовий, порівняльно-історичний, конкретно-соціологічний та інші методи.

Ключовим методологічним підходом у сучасній науці є системний підхід. Відповідно до системного підходу, будь-який досить складний об'єкт може бути представлений як система – виходячи з єдності елементів та структури. Практично у будь-якій сфері діяльності люди мають справу не з окремими, ізольованими об'єктами, а з їх складними, взаємопов'язаними комплексами (системами). Системний підхід орієнтує пізнання на виявлення внутрішніх та зовнішніх сторін матеріальних систем у їхній єдності, розкриття зв'язків системи з навколишнім середовищем, взаємозв'язків елементів та їх функцій, осягнення форми та змісту системного об'єкта у їхніх відносинах із структурою. Системний підхід націлений на відтворення сутності об'єкта, його інтегративної основи, навіть різноманітних проявів сутності за взаємодії об'єкта з іншими об'єктами. Реалізація принципу комплексності та інтегративності в кримінологічних дослідженнях показує, що найбільш ефективними видаються дослідження вузлових об'єктів вивчення, які мають складну структуру та системний за своєю природою характер. До них належить – злочинність, її причини, мотивація злочинної поведінки.

Важливою умовою становлення та розвитку науки як соціальної системи є використання наукових методів. Це робить процес наукового пошуку процедурою, що потенційно відтворюється. Вказане має принципове значення з точки зору забезпечення достовірності результатів дослідження, оскільки останні стають параметрами, які можна перевірити. Розглянемо основні методи, що використовуються в процесі пізнання сутності злочину, злочинності та покарання.

Одним із таких методів є соціологічний, що полягає в аналізі кримінально-правових норм, злочину і покарання як соціальних явищ, дозволяє розкрити соціальний зміст злочину та

покарання. Даний метод є основою кримінально-правового прогнозування і правотворчості, найчастіше він використовується при опитуванні (анкетуванні) різних категорій осіб для з'ясування їхньої думки щодо соціально значимих проблем. Соціологічний метод також дозволяє адекватно досліджувати процес правоутворення і правотворчості, характер кримінально-правових норм, їх сприйняття, з'ясування та оцінку людьми. Саме спостереження життя у всьому його різноманітті дозволяє розкрити соціальну зумовленість кримінально-правових норм, зрозуміти механізм реальної дії норм права і дізнатися про їх ефективність.

У кримінології, як емпіричній науці, використовуються конкретно-соціологічні методи спостереження та експерименту. Спостереження – це безпосереднє сприйняття самим дослідником і пряма реєстрація ним фактів, що стосуються об'єкта, який досліджується. Спостереження взагалі притаманне будь-якій науці (є загальнонауковим методом), але стосовно кримінології йдеться саме про соціологічне спостереження, оскільки воно спрямоване на візуальне сприйняття поведінки людей у великих і малих групах. Об'єктом кримінологічного спостереження може бути наступне: поведінка окремих осіб або груп в умовах конкретної обстановки або певної ситуації; висловлювання, реакції, судження осіб, які вчинили злочини або фонові правопорушення, або осіб з контрольної групи; результати дії (бездіяльності) названих осіб, а також осіб, які здійснюють профілактику правопорушень; середовище, в якому перебуває досліджуваний контингент.

Основна перевага спостереження як методу кримінологічного дослідження полягає у багатстві інформації щодо об'єкта, за яким спостерігають, у можливості виявлення неочікуваної інформації. Але далеко не всі події та факти, що цікавлять дослідника, піддаються спостереженню, а саме спостереження вимагає значних витрат часу й тому є досить складним, особливо коли стосується отримання інформації щодо великої кількості об'єктів. Крім того, негативний вплив на результати спостереження може справляти сам факт присутності спостерігача при подіях, що його цікавлять, а також особистісні якос-

ті спостерігача, навіть його неусвідомлене бажання побачити задалегідь закладені в програму дослідження якості об'єкта. Більш важливими можуть виявитися зовсім інші якості, які не передбачалися. У цьому полягають певні недоліки спостереження як методу кримінологічного дослідження, які викликають обмеження практики його застосування¹.

Експеримент (від лат. *experimentum* – проба, досвід) – метод пізнання, за допомогою якого явища вивчаються в контрольованих і керованих умовах. Експеримент здійснюється на основі наукової теорії, яка перевіряється і уточнюється за результатами проведених досліджень. Головна відмінність експерименту від спостереження полягає в тому, що в ході експерименту дослідник активно впливає як на досліджуваний об'єкт, так і на середовище, в якому він вивчається. Експеримент – це такий метод дослідження, за якого зберігаються постійними умови буття явища (константи) і на цьому тлі змінюють одну з умов (перемінну). Дослідник спостерігає, як змінюється явище за зміни перемінної. На підставі цих змін виявляється наявність або відсутність залежності між об'єктом дослідження і перемінною. Обов'язкова вимога до умов проведення експерименту – перемінна повинна бути єдиною, всі інші умови – незмінні. Інакше неможливо однозначно інтерпретувати результати експерименту, отже залишиться незрозумілим, що спричинило зміну досліджуваного об'єкта – зміна першої перемінної, або другої, або їх обох.

Кримінологічний експеримент можна розглядати як різновид загальнонаукового експерименту, що полягає у перевірці кримінологічних гіпотез за допомогою моделювання кримінальної реальності чи її окремих елементів. Це штучне створення певних умов розвитку визначених процесів злочинності, що цікавлять дослідника, її поширеності у тих чи інших соціальних групах чи суспільстві загалом із єдиною метою безпосереднього моделювання результату, до якого призвело створення цих умов. Слід пам'ятати, що експеримент у кримінології обмежується не лише правовими нормами, а й мораль-

¹ Алауханов Е. Кримінологія. Учебник. Алма-Аты, 2008. 429 с. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/>

ними. Деякі прихильники обмеженого застосування експерименту в кримінології вказують, що експеримент може бути використаний тільки для стимулювання правослухняної поведінки та для перевірки ефективності заходів профілактики, тактики попередження злочинів та діяльності правоохоронних органів¹.

Для вивчення психології кримінальних угруповань, правосвідомості правопорушників, групової думки, особистості злочинців, мотивації злочинної поведінки в кримінології використовуються соціально-психологічні та психологічні методи дослідження. Результати таких досліджень особливо важливі для вивчення особистісних причин злочинної поведінки, розробки заходів індивідуальної профілактики та ресоціалізації засуджених. У ряді випадків пояснення злочинної поведінки може бути знайдено за допомогою методів патопсихології.

Для вивчення нормативного правового матеріалу, що стосується злочину, злочинності та покарання, застосовується також формально-догматичний метод, що спрямований на розкриття догми права, з'ясування смислу і значимості правової норми, виходячи з її власного змісту за допомогою аналізу її логічної конструкції та значення термінів, використаних законодавцем. За відправну точку береться не сукупність злочинів або конкретний злочин, а злочин як юридичне поняття. Він передбачає вивчення кримінально-правової норми як такої або сукупності кримінально-правових норм так само, як юридичних понять, тобто догми кримінального права.

Одна з проблем сучасного використання формально-догматичного методу в правовій системі пов'язана зі зростаючою рухливістю (нестабільністю) догми права. У зв'язку з цим у науковій літературі пропонують доповнити формально-догматичний метод елементами герменевтичного методу, для якого є характерним поширення на предмет розуміння, усвідомлення суб'єкта, що дозволить подолати нестабільність догми

---

¹ Курганов С.И. Криминология. Учебное пособие. Москва: Юнити-Дана, 2010. С. 87.

права і дійти до прийняття вірного рішення¹. Це дуже важливо для кримінології. Адже поведінка окремо взятої людини значною мірою визначається її правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до правопорушень, насилля, агресії. Чи кожна людина, правосвідомість якої деформована, здатна вчинити злочин, тобто стати суб'єктом злочину? Відповісти на це запитання можна визначивши характерні риси особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин здійснення злочину².

Широкого поширення набув також формально-логічний метод, насамперед його прийоми індукції і дедукції, що є способами логічного міркування і доказування (за допомогою різних форм зв'язку посилок і висновку). Механізм дедукції полягає у поширенні загального положення на окремо взятий випадок, підведення його під загальне правило. Механізм індукції зводиться до поширення окремо взятого випадку на загальне, переходу від знання щодо частини предметів окремого типу до знання про всі предмети даного типу. Це різні способи судження і доведення, різні форми зв'язку передумов і наслідків.

Застосовується прийом узагальнення, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки та властивості певного класу об'єктів та здійснюється перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального. Узагальнення зазвичай пов'язане з побудовою теорії певного типу.

Важливе місце належить також прийому абстрагування, під яким розуміється процес уявного виділення одних властивостей і зв'язків досліджуваного явища чи предмета і залишення поза увагою інших властивостей і зв'язків. Це дозволяє виділити головні, істотні ознаки явища чи предмета і встано-

¹ Вечерова Є.М. Потенціал спеціально-юридичної методології щодо системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 168. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/4_2016/part_1/30.pdf

² Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика особистості злочинця. *Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України*. 2015. № 2 (95). С. 54–62.

вити, таким чином, закономірності його розвитку. Прикладом абстрактного судження в системі кримінологічних знань може слугувати поняття злочинності. У ньому відображені не всі ознаки злочинності, а лише найбільш істотні, що характеризують її природу й основні закономірності¹.

Застосовується також метод висунення гіпотез. Гіпотеза дає напрям пошуку, акцентує увагу дослідника на тих або інших моментах дійсності, дозволяє цілеспрямовано їх вивчати. Гіпотеза, по-перше, повинна узгоджуватися із встановленими в кримінології науково доведеними положеннями; по-друге, характеризуватися обґрунтованою вірогідністю відповідного припущення. З цього випливає, що не кожне припущення є гіпотезою. Зазвичай під гіпотезою розуміють таке припущення, яке заслуговує на те, щоб його перевірили. Висування, формулювання гіпотези вимагає оцінки вже наявних теоретичних і емпіричних даних, їх зіставлення з предметом, об'єктом і завданнями дослідження. Ця робота проводиться в процесі підготовки дослідницької програми².

Основою для аналізу тих чи інших кримінально-правових інститутів, категорій і понять шляхом зіставлення їх з аналогічними положеннями кримінального законодавства зарубіжних країн, а також інших галузей права, є порівняльно-правовий метод. Метою порівняльного аналізу є отримання об'єктивної інформації щодо інститутів або норм, чинних у різних системах кримінального права, тих інститутів або норм, які регламентують розуміння того або іншого кримінального правопорушення та відповідальність за його вчинення. Порівняльний метод передбачає порівняльність, співвідносність досліджуваного явища в різних законодавчих системах, що мають однопорядкові родові або видові ознаки, тобто дозволяє встановлювати, які конкретні елементи кримінально-правового характеру є в системі зарубіжного законодавства, визначати

¹ Шакун В.І. *Методологія кримінології / Тимошенко В.І., Шакун В.І. Теоретичні основи кримінології: монографія.* С. 17–22.

² Носенко Е.Л., Салюк М.А. *Методика та організація наукових досліджень. Методичний посібник (доповнений та перероблений у 2015 р.) / за ред. Е.Л. Носенко.* Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 2015. С. 7–10.

їх позитивні моменти та можливості, а також конструювати доцільність використання у вітчизняному кримінальному праві¹.

Дослідження кримінально-правових інститутів, категорій і норм в їх історичному розвитку можливе за допомогою історико-правового методу. Призначення цього методу полягає в з'ясуванні особливостей побудови законодавства в минулому. Його використання зумовлене тим, що саме злочинне діяння можна адекватно оцінити лише в динаміці. Вся система дослідження злочину і покарання вимагає, щоб вони розглядалися лише історично, у взаємозв'язку з іншими кримінально-правовими явищами і виключно у взаємозв'язку з конкретним досвідом історії кримінального права (законодавства та доктрини). Цей метод передбачає висвітлення різних етапів розвитку уявлень щодо злочину, злочинності та покарання в їх хронологічній послідовності (тобто у часі), у конкретних формах історичного прояву. Порівняння слід проводити не лише в часі (від періоду до періоду), але й просторі, порівнюючи політико-правові надбудови різних країн.

Нині в сфері кримінально-правових досліджень, як і в правознавстві загалом, можна виявити дві тенденції: дискредитація теоретичних досліджень і їх «непотрібність» практикам та бурхлива експансія прагматичних і практичних рекомендацій щодо кваліфікації конкретних протиправних діянь. Все це викликає переважання в юридичній літературі феноменологічних описів і забуття фундаментальних досліджень. Однак правозастосовний позитивізм нездатний формувати фундаментальну науку, оскільки поточна практика дуже слабка і нині не може слугувати належним мірилом формулювання власне кримінально-правових теорій і науково вивірених рекомендацій. Тому вирішення будь-якої складної проблеми ми повинні шукати в першу чергу не в нашій практиці, а в підставах теоретичних узагальнень і наукомістких дослідженнях. Сказане свідчить про те, що кримінальне право та кримінологія можуть виконувати власне призначення, коли формулюють

¹ Орлов Ю. Метод порівняльного аналізу. 2018. URL: <https://visnikkau.web-node.com.ua/news/metodi-kriminologichnikh-doslidzhen/a>

аксіоматичні положення (в межах даної системи права), тобто доктринальні судження. За відсутності ж загальної вихідної методологічної та світоглядної позиції в кримінальному праві та кримінології часом присутні діаметрально протилежні ідеї та установки в справі боротьби зі злочинністю. Для таких досліджень має бути характерним методологічний плюралізм. Адже юридична конструкція може бути застосована успішно лише за умови постійної перевірки її узагальнень і ясного розуміння тих принципів, які лежать в основі юридичних норм у даний час.

До числа спеціальних методів, що застосовуються при дослідженні злочину, злочинності та покарання, слід віднести логіко-математичні методи, що включають моделювання, факторний аналіз і шкалювання, а також методи кримінальної статистики (статистичне спостереження, групування, статистичний аналіз, обчислення узагальнюючих показників та ін.).

За допомогою методів кримінальної статистики можна узагальнити кількісні дані про злочинність, злочини, про причини та умови злочинності, виявити закономірності, побачити взаємозв'язки між перемінними величинами. Даний метод широко спирається насамперед на аналіз динаміки зміни таких «фонових» явищ злочинності, як пияцтво та алкоголізм, наркоманія та токсикоманія, проституція, бродяжництво та безпритульність, психічні розлади, венеричні захворювання, захворювання на ВІЛ, які також мають величезне кримінологічне значення.

Застосування цих методів у кримінологічних дослідженнях відіграє допоміжну роль. Вони допомагають більш глибокому осмисленню різних статистичних показників, дозволяють використовувати коефіцієнти кореляції для встановлення ступеня зв'язку і взаємозумовленості між різними соціальними явищами та процесами, що знаходяться у взаємозв'язку зі злочином, злочинністю і покаранням та їх детермінантами. Слід зазначити, що застосування таких методів нині досить обмежене. Особливо це стосується методів кореляційного, кластерного, структурного, факторного і причинного аналізу.

До спеціальних методів і методик (процедур проведення будь-яких дій) належать досить відомі в соціології і психології методи і методики, такі як використання статистичних даних про злочинність і судимості, спеціальне і психологічне дослідження особистості злочинця, вивчення різних категорій кримінальних справ з подальшою статистичною обробкою матеріалів, вивчення суспільної думки різних соціальних спільнот і груп про злочинність, її причини та заходи боротьби з нею, проведення кримінологічних досліджень за спеціальними програмами.

Набув популярності ще один метод пізнання – використання метааналізу. Це кількісний аналіз результатів кількох досліджень. За своєю сутністю метааналіз передбачає, що дослідники поєднують результати кількох досліджень і роблять короткі емпіричні твердження про певний причинно-наслідковий зв'язок¹.

У кримінології немає спеціальних методів, що використовуються лише цією наукою. Це пов'язано з тим, що ряд кримінологічних термінів, наприклад «злочинність», є результатом соціальної оцінки, а не пізнавальних процедур. Предмет кримінології досліджується за допомогою методів, що визначаються практичними потребами, які наявні у суспільстві. Немає таких наукових методів, які б дали можливість на основі об'єктивних ознак діяння встановити злочинне вони чи ні².

У науковому пізнанні значимість методології складно переоцінити. Вона дає можливість не лише розкрити закономірності розвитку того чи іншого явища, його внутрішні суперечності, зв'язок з іншими явищами, а й систематизувати наукові знання, накопичені наукою і практикою у вивченні свого об'єкта.

¹ Alex R. Piquero, Nicole L. Piquero. Criminology and Criminal Justice Research: Methods. *Encyclopedia of Crime and Justice*. Editor: Joshua Dressler. 2nd edition, Volume 1, Macmillan Reference USA, 2002. URL: <https://omniologos.com/criminology-and-criminal-justice-research-methods/>

² Шакун В.І. Методологія кримінології / Тимошенко В.І., Шакун В.І. *Теоретичні основи кримінології: монографія*. С. 17–22.

Від початку кримінологічних досліджень простежуються дві основні парадигми – кількісні та якісні методи дослідження, як два кінці дослідницького континууму, але це не означає, що вони є взаємовиключними. Навпаки, майбутнє методів дослідження у кримінології та кримінальному праві полягає у поєднанні кількісних та якісних підходів та методів дослідження.

Розділ 2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК УЧЕНЬ ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

2.1. Теоретичне обґрунтування злочину та його причин у Давній Греції.

2.2. Кримінологічні ідеї Давнього Риму.

2.3. Проблема покарання в поглядах античних мислителів.

Звернення до політико-правової думки античності при вивченні сутності злочину та покарання має сенс тому, що саме в цей період у тогочасних державах була розроблена правова система, яка в подальшому була покладена в основу законодавства Європи, що регламентувало зазначені поняття. Істотний внесок у цей процес зроблено політико-правовими мислителями Давньої Греції та Давнього Риму, чії ідеї нерідко беруть до уваги законодавці навіть нині. У Давній Греції і Давньому Римі набула розвитку філософська думка, яка пов'язувала розуміння злочину і покарання з етичними уявленнями тих чи інших мислителів, що висловлювали компетентні судження з приводу вказаних понять. З часом учення про державу, право, законодавство, злочини та покарання стали органічною складовою правової думки Європи.

2.1. Теоретичне обґрунтування злочину та його причин у Давній Греції.

Античність є початковою епохою, виток, основою європейської та сучасної світової культури й цивілізації в ряду епох: античність – Середні віки – Новий час. У перекладі з латинської мови слово «античний» означає «давній». Терміном «античність» зазвичай позначають давню історію греків і римлян (а не всіх народів земної кулі), які близько чотирьох тисяч років тому створили свої перші держави на Балканському півострові та на території сучасної Італії, а потім завоювали всі середземноморські країни. В епоху античності сформувалась модель державного устрою сучасної цивілізації – демократія, а в процесі її формування з'явилася культура, що стала одним із істотних чинників подальшої світової культури.

У Давній Греції та Давньому Римі існували спільноти, що значно відрізнялися від спільнот інших країн тієї ж епохи. Центрами давньоримської та давньогрецької спільнот були поліси (міста-держави). Головна особливість античного життя полягала в тому, що кожен поліс був самостійною державою, що жила за своїми законами. Найважливішою, визначальною для всіх сторін рисою суспільного життя античної державності був її обцинний характер. Існувала ціла система взаємних прав і обов'язків суспільства й особистості. Порушення цих прав і обов'язків призводило до покладення відповідальності на винну особу.

Перш за все слід сказати, що багато корисних законодавчих новел греки перейняли в інших народів. Наприклад, єгипетський фараон Амасис у VI ст. до н. е. зобов'язав кожного єгиптянина щорічно повідомляти правителю округу про свої доходи. Тим, хто ухилявся від цього припису або не міг надати переконливе обґрунтування законності походження своїх статків та високого рівня життя, загрожувала страта.

Великий афінський політик, реформатор і законодавець Солон (між 640–635 – біля 559 рр. до н.е.) встановив в Афінах такий же порядок. Отримувати статки на основі незаконних доходів стало надзвичайно непросто, відповідно й прагнення до набуття статків злочинним шляхом помітно послабшало. За допомогою права та фіскального апарату єгиптянам і грекам вдавалося управляти соціальними процесами. У цьому сенсі нам є чому повчитися у давніх народів.

Звід законів, укладений Солоном у 594 р. до н.е., регламентував практично всі сторони життя, у тому числі й покарання за злочини. Зазвичай це був грошовий штраф, смертна кара та вигнання з Афін, що нерідко призначалось замість смертної кари. Одним із найбільш цікавих його законів був той, що дозволяв будь-якому вільному жителю Аттики притягнути до суду не лише свого кривдника, а й того, хто завдав шкоди іншому, навіть абсолютно сторонній людині. Таким чином, Солон закликав громадян до взаємодопомоги і, зрозуміло, виховував повагу до закону.

Законодавство Солона забороняло лайку і словесні образи в громадських місцях. Винного чекав штраф у п'ятсот драхм: три сотні йшли на користь ображеного, дві – державі. Втім, в ту епоху існували зовсім інші, відмітні від сучасних, уявлення про суворість покарання та милосердя. Так, згідно з законами Драконта, які пізніше скасував Солон, навіть за дрібну крадіжку винний підлягав страті. Найчастіше ж смертна кара застосовувалась за умисне вбивство. Зрозуміло, чому ім'я цього поборника чесності увійшло навіть у сучасну мову (правда, в спотвореному вигляді): занадто жорсткі закони або заходи ми називаємо «драконівськими»¹.

Німецький історик, професор Мюнхенського університету Йенс-Уве Краузе у своїй книзі «Кримінальна історія античності» подає цікаву інформацію щодо суду і покарання у Давній Греції². У Давніх Афінах взагалі не існувало поліції, слідчих органів і судових виконавців. Громадяни вершили самосуд. При цьому, однак, вони не обов'язково це робили самостійно, а могли звертатися за допомогою до родичів, друзів, сусідів і просто перехожих. Водночас громадяни стежили за тим, щоб потерпілий поведився зі злочинцем (наприклад, злодієм) так, як це було прийнято в Афінах, і відповідно до вчиненого злочину. Разом із тим суд існував: судили або присяжні, або Ареопаг – рада старійшин. Кодифікованого кримінального і цивільного законодавства не існувало, але покарання за конкретні злочини було визначено.

У Давніх Афінах розрізняли злочини, що спрямовані проти держави, і злочини проти особистих інтересів. Межа між злочинами проти держави і проти особи часто була умовною. І в першому, і в другому випадку звинувачення порушувалося або самим потерпілим, або громадянами, які вважали себе зацікавленими в притягненні винного до відповідальності. Злочинними вважалися також дії, що впливали на громадську думку. Насправді вказані дії могли не мати суспільної небезпеки, але відповідальність, що застосовувалась до порушни-

¹ Нечитайло В.В. Реформи Солона в інтерпретації Діогена Лаєртського. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2011. Вип. 2. С. 135.

² Jens-Uwe Krause. *Kriminalgeschichte der Antike*. С.Н. Beck, 2004. 228 s.

ків, була невідворотною, оскільки правителі не мали бажання допускати посилення впливу конкретної особи в суспільстві. Таким чином, державі на той час належало не лише право здійснення правосуддя стосовно громадян, які вчинили злочин, як це буває в сучасних суспільствах, а й вжиття певних превентивних заходів.

Найбільш тяжкими злочинами вважали державну зраду, обман народу, внесення протизаконних пропозицій у народні збори, образу богів, безбожжя, крадіжку храмового майна. До числа тяжких злочинів також включали вбивство, тілесні ушкодження, наклеп, образу, погане поводження дітей зі старими батьками, зраду дружини, викрадення дівчини. Ці діяння могли розглядати і як злочини проти фізичної особи, і як злочини проти державних інтересів. Тяжкими визнавалися й майнові злочини (крадіжка, підпал), які також могли бути визнані злочинами проти державних інтересів (наприклад, крадіжка в громадському місці) або злочини, спрямовані проти особистих інтересів.

На той час злочин проти релігії тягнув за собою безчестя винної особи. До цієї групи належали такі види злочинів: посягання на порядки, встановлені в церкві, а також порушення проведення церковних обрядів (конкретні діяння, які визнавалися порушеннями, встановлювалися не законами, а церковними канонами та широко трактувалися); порушення недоторканності храмів (порушення храмової території, крадіжки в храмі, святотатство щодо культових предметів і т. ін.); незаконні форми іновірства (язичництво, ересь, вихід з християнства в пізній період античності). Суб'єктами зазначеної категорії злочинів могли бути не лише громадяни, але й будь-які особи будь-якого віку, статі, станової приналежності, в тому числі раби. У даному випадку не мала значення можлива неосудність злочинця. Більш того, до відповідальності за вчинення даних злочинів могли бути притягнуті тварини.

Досить поширеними були злочини проти особистості. До вказаної групи злочинів належали головним чином вбивства, заподіяння шкоди різного ступеня тяжкості, статеві злочини. З огляду на їх значну суспільну небезпеку, за вчинення таких

злочинів передбачалося суворе покарання, яке нерідко остаточно визначалося залежно від станової належності обвинуваченого.

Нарешті, злочини проти власності. Під цю категорію діянь підпадали крадіжки, грабежі, розбої та інші заподіяння шкоди чужому майну. Такі злочини у ранній період античності часто тягли за собою кровну помсту навіть за вчинення невеликої крадіжки. Поступово ця традиція відійшла в минуле і покарання зводилося до штрафу, грошової виплати або іншої компенсації.

У V–IV ст. до н.е. в Греції з'явилися перші філософські школи, фундатори та прихильники яких добре відомі й нині. Це Геракліт, Зенон Елейський, Софокл, Емпедокл, Протагор, Сократ, Платон, Антисфен, Демокріт, Епікур, Аристотель та ін. Вони започаткували ряд філософських напрямів, які охоплювали й кримінологічні дослідження.

Давньогрецький філософ Піфагор (біля 570–490 рр. до н.е.) заклав основи системи громадянського виховання в Стародавній Греції, проповідував серед своїх учнів найрізноманітніші способи стримування і придушення пристрастей і вад людини.

Філософ-матеріаліст Демокріт (біля 460 – біля 370 рр. до н.е.) не лише розвинув ідеї попередження злочинів шляхом виховання населення, а й певною мірою став родоначальником віктимологічної профілактики злочинів за допомогою виховних заходів (він відзначав, що правильне виховання може забезпечити від злочинних посягань як саму людину, так і її майно). Мислитель ставив соціальні умови існування суспільства на перше місце серед факторів, що зумовлюють вчинення злочину, вважав, що загроза покарання відіграє у цьому питанні другорядну роль.

Причини злочинів Демокріт вбачав у відсутності спонукань до чесноти в силу розумових і моральних вад людини. Йому належить безліч крилатих виразів, що стосуються кримінології: «Закон хоче добре влаштувати життя людей. Він може це зробити лише в тому випадку, якщо люди самі захочуть, щоб їм було добре. Адже закон виявляє свою добродію дію лише для тих, хто йому кориться»; «Причина помил-

ки – незнання кращого»; «Не через страх, але з почуття обов'язку слід утримуватися від поганих вчинків»¹.

Одним із засновників західної філософії був Сократ (біля 469–399 рр. до н.е.), який пов'язував моральність із розумом і відзначав, що чеснота полягає в знанні добра. Він вважав, що коріння злочину слід шукати в поганому вихованні молоді, недоліках системи освіти: людина чинить погано тому, що не знає, в чому її благо. Якщо їй пояснити, як слід поводитись і чому слід уникати поганих вчинків, то, на думку Сократа, людина не буде так вчиняти. За Сократом, люди схильні до злих і хибних вчинків проти власної волі, коли перебувають у стані безпам'ятства, відчують страждання або прагнуть до задоволення. Причиною зла вважав недосконалість суспільства, відсутність справжніх знань і невміння жити².

Протагор (480–410 рр. до н. е.) – один із найвідоміших представників софістів – стверджував, що «людина – це мірило усіх речей, які існують, що вони існують, і які не існують, що вони не існують»³. Він близько підійшов до ідеї спеціальної і загальної превенції. Наголошував на важливості та об'єктивності покарання за скоєний злочин. На його думку, покарання здійснюється в ім'я майбутнього, щоб не скоював злочинів ні покараний, ні інша людина, якій стає відомо про застосування покарання. У той час, коли населення Землі майже повністю було під владою культових обрядів, Протагор закликав шанувати не ідолів, а закон і порядок, стверджував неможливість існування без них людського суспільства. Якщо за вбивство нездорового члена соціуму давні люди дякували Зевсу за його поблажливість і прихильність до них, то Протагор пропонував відмовитися від відплати як ідеї покарання. Коли помста і розправа сприймалися як природний засіб відновлення загальної гармонії та очищення землі від наслідків

¹ Развитие криминологии в античный период. 2000. URL: https://studme.org/92894/pravo/razvitie_kriminologii_antichnyu_period

² Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. Москва: Изд. группа ИНФРА.М-НОРМА, 1997. С. 12.

³ Перас Б. Протагор. Філософія Протагора. URL: <https://tureligious.com.ua/protahor-filosofia-protahora/>

поганого вчинку, мислитель виправдовував лише ті покарання, які сприяють тому, щоб винний став кращим.

Погляди видатного давньогрецького філософа Платона (427–347 (348) рр. до н.е.) на сутність злочинної поведінки викладені в його вченні про світову гармонію та внутрішню гармонію людини, яка, на його думку, порушується фактом злочину. Вважав, що в основі поведінки лежать ті або інші сторони душі людини, які перемагають у певний момент, тобто характер поведінки визначається внутрішнім конфліктом душі. Стверджував, що в кожній людині закладена схильність до поведінки, яка порушує певні правовстановлення. Насправді людське ество надзвичайно схильне до впливу порочних пристрастей, спонтанного прояву зовні люті та гніву, стримати які дуже проблематично.

Розвинув положення про суспільний лад як чинник, що перешкоджає поширенню злочинної поведінки. Розмірковуючи про злочин, називав його несправедливим вчинком. На думку Платона, з метою попередження злочинів і заворушень законодавець повинен встановити межі бідності й багатства. Співіснування членів соціуму буде безпечним у тому разі, якщо майно найзаможніших лише в чотири рази перевищуватиме «багатство» найбідніших.

Платон не тільки висловлював різні думки про злочинність і її природу, а й провів одне з перших соціологічних досліджень кримінального феномена. Він вперше став розглядати порушення законів як наслідок хвороби держави. Одним із головних джерел цієї хвороби вважав міжусобиці й розбрат бідності й багатства, захоплення влади окремими групами в державі та порушення законів. Мислитель писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили та перебуває під будь-якою владою. Так само, де закон – володар над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави та всі блага, що їх можуть дарувати державам боги»¹.

Платон багато уваги приділяв вивченню причин злочинів, які вбачав у гніві, ревнощах, прагненні до насолоди, омані,

¹ Вчення Платона про право і закони. URL: <https://sites.google.com/site/matematikplaton/vcenna-platona-pro-pravo-i-zakoni>

незнанні. При цьому виступав не як схоластичний філософ, який засновується лише на логічних умовиводах, а обґрунтував свої висновки результатами спеціальних досліджень. У «Законах», наприклад, ми можемо знайти соціологію мотивів убивств у сучасних філософу Афінах: на першому місці за поширеністю – прагнення до багатства; на другому – честолюбство; на третьому – прагнення приховати раніше вчинений злочин¹. Водночас він стверджував, що існує досить обмежене число причин, здатних відвернути людину від скоєння злочинів, а саме: 1) вигода законотворчій поведінки; 2) більше зло, яке очікує самого злочинця, ніж те зло, яке породжує його злочин; 3) те, що скажуть про злочинця близькі йому люди, тобто громадська думка (за сучасною термінологією); 4) звичка чинити згідно з совістю й законом. Платон цілком обґрунтовано вказував, що основною умовою вчинення злочину є сподівання злочинця на те, що його не спіймають і що вчинений злочин не буде розкрито. Тому Платон рекомендував законодавцю при прийнятті законів передбачати наступні події та погрожувати покаранням для запобігання шкідливим вчинкам. Розкрив негативну роль безкарності як однієї з основних причин вчинення злочинів.

Мислитель розвинув ряд положень щодо способів охорони суспільства від небезпечних і невинуватих злочинців шляхом їх ізоляції, розглядав мотиви злочинів. Найвищим благом у світі ідей він вважав добродетельність (мудрість, справедливість, розсудливість, мужність). Важливе кримінологічне значення має його вислів: «Ніщо так не сприяє людським чеснотам, як законодавство та основи держави»².

Слід сказати, що злочини в давньогрецькому праві були чітко індивідуалізованими діяннями: не передбачалися злочини, вчинені групою осіб або спільнотою; в останньому випадку кожен із учасників спільноти відповідав за діяння, вчинене ним особисто.

¹ Иншаков С.М. Зарубежная криминология. С. 14, 15.

² Гоцуляк Ю.В. Категорія правового буття у вченні Платона. 2018. DOI 10.31558/2518-7953.2018.1-2.1

Античній філософії притаманний синкретизм (грец. *Syncretismus*) – поєднання різнорідних поглядів, за якого ігнорується необхідність їх внутрішньої єдності й несуперечності між собою. Зокрема, людина в античні часи не сприймала себе як самодостатню особистість, яка протистоїть природі, роду, полісу. У давньогрецькій мові навіть немає терміну «особистість». Синкретизм особливо помітний у розумінні «закону», «злочину», «проступку». Так, наприклад, давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н.е.) у своїх працях чітко не розмежував злочин і проступок, але розумів відмінність цих понять. Злочин, як видно з суджень Аристотеля, стосується того, на що поширюється закон, встановлений владою. Злочинець підлягає суду в порядку правосудності. У «Нікомаховій етиці» під правосудністю розуміються етичні характеристики вільного громадянина, добродійність, схильність до справедливості. Проступок же належить до сфери неписаного права, звичаю, моралі, релігії. Філософ розрізняє правосудність і неправосудність: «якщо людина за свідомим вибором, [тобто навмисно], заподіяла шкоду, вона діє неправосудно і вже через такі [навмисні] неправосудні справи, коли порушується пропорційність або рівність, є неправосудною [за складом]. Відповідно й справедливою людина є тоді, коли робить справедливі справи за свідомим вибором, а про правосудну справу можна говорити, якщо діють лише за своєю волею»¹.

За такого підходу «злочинцем» буде той, хто порушує «міру» закону і діє «неправедно» і «несправедливо», «неправосудно». Неправосудне є протизаконним, несправедливим, а правосудне навпаки – законне і справедливе. Якщо чеснота пов'язана у Аристотеля з законослухняністю і відповідністю закону й справедливості, то злочинність – з неправосудністю, тобто з порушенням закону (номоса) і справедливості. Злочинець за такого тлумачення буде людиною неправосудною, порушником закону і справедливості.

¹ Аристотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. Київ: «Аквілон-Плюс», 2002. URL: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etika.pdf

Аристотель, як і Платон, бачив причину злочинної поведінки в нерозумності душі. Виходив із того, що вибір варіанта поведінки кожен здійснює самостійно, переходячи невидиму межу, що розділяє зло і добро. Кожна людина, на його думку, рівною мірою наділена як чеснотами, що забезпечуються розумом, так і вадами, які є результатом пристрастей, що її перемагають. Потрібно зовсім небагато, щоб зруйнувати в людській душі цей хиткий баланс, з чого випливає, що причина порушення людьми встановлених норм полягає у тому, що вони від природи схильні вчиняти зло. Доброчесна поведінка, згідно з Аристотелем, зумовлена впливом на людську душу совісті та сорому й багато в чому пов'язана з впливом сім'ї.

Відзначаючи досить значний вплив загальносоціальних факторів на мотивацію вчинків, Аристотель звертав увагу й на специфічні особливості кожної особистості, які, на його думку, спочатку зумовлюють варіативність поведінки людини та природну схильність її до позитивного або деліквентного способу дій. Особливу увагу мислитель приділяв питанням зазіхання на державний устрій, у першу чергу його турбували причини цих посягань. До основних причин Аристотель відносив численні негативні людські якості, а саме: нахабство; прагнення до непомірного піднесення; страх; заздрість; презирство; користолоубство; несправедливість тих, хто панує. Вважаючи правове регулювання соціальних процесів обов'язковим, водночас важливу роль він відводив і вихованню людей.

Аристотель називав наступні причини скоєння злочинів: 1) бідність; 2) несправедливі привілеї одних осіб і безправ'я інших; 3) різноплеменність населення. Проте основною причиною злочинів називав культ багатства і стверджував, що злочини скоюються не через нестачу їжі, а через прагнення до надлишку. Стримуванню злочинців, відповідно до теорії, розробленої Аристотелем, повинні сприяти: 1) справедлива держава; 2) стабільний і зрозумілий закон; 3) додержання законів посадовими особами без жодних винятків; 4) боротьба з хабарництвом і казнокрадством; 5) добробут громадян; 6) можливість реалізації своїх здібностей кожним громадяни-

ном (надання рівних можливостей кожному). Мислитель передусім наполягав, що в тій державі, яка прагне мати стабільне управління, громадяни повинні бути вільні від турбот про предмети першої необхідності і що бідна держава неминуче породжує жадібність¹. Визнаючи причиною злочинної поведінки тяжке матеріальне становище, Аристотель разом з тим не вважав це основним мотиватором, оскільки найбільш тяжкі злочини, на його думку, все ж скоюються через прагнення до надлишку, а не до предметів першої необхідності.

Аристотель у своїх працях надавав значення рівності всіх повноправних громадян перед законом. Водночас він відзначав і такі причини злочинів, які корінилися в зовнішніх для злочинця умовах: заворушення в державі, можливість легко приховати викрадене, штучна потреба, яка виникає від надмірного багатства й дійсної, крайньої потреби бідняків, небажання або боязнь потерпілих звернутися зі скаргою, слабкість або віддаленість покарання, підкупність і негідність суддів тощо².

Перераховані давньогрецькі мислителі не займалися безпосередньо кримінологічними проблемами, але їхні ідеї щодо причин людської поведінки залишилися в історії людства та служать основою розвитку як кримінології, так й інших наук, що вивчають поведінку людини. На жаль, багато важливих антикриміногенних ідей античності донині не реалізовані.

Феномен злочинця і кримінальних субкультур в античну епоху складався під тиском синкретичних культурних практик первинних спільнот, що займаються профілактикою вигнання людей, які порушили закон, тобто тих, хто відрізняється від полісної більшості.

Реакція давніх спільнот на злочин і практики вигнання злочинців за межі «суспільства» породжують організацію архаїчних злочинних співтовариств. Тут має місце образ злочинця-героя і сакралізація злочинності, яка відбувалася через склад-

¹ Нікітіна О.А. Причини злочинів в античній філософії. *Право і суспільство*. 2019. № 3. Ч. 2. С. 176. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-2-29>

² Там само. С. 177.

ні обряди та ритуали очищення, але «більш безболісно» проходила в кримінальних співтовариствах, де злочинець жив серед «своїх» звичайним для себе життям, не помічаючи своєї відмітності від інших людей, оскільки змінювалася екзистенціальна «система координат» культурного середовища. Кримінальна субкультура минулого сформувала стійкі первинні архетипи і соціокод: героїзація і виправдання злочинців і злочинів; жертвна репрезентація і самопрезентація злочинця; помилкові та уявні стратегії сенсу життя; псевдоромантичний ореол злочинця; антисистемна поведінка в соціальному середовищі; квазікультурна символіка тощо.

2.2. Кримінологічні ідеї Давнього Риму.

Якщо для давнього грека особливої значимості набувала його залежність від природного космосу, то для римлянина на першому місці була його підпорядкованість соціуму, римській державі. Держава об'єднувала «атомізованих» індивідів в єдину соціальну цілісність, пов'язувала всіх політично та юридично. Індивід прив'язувався до держави нормативними «ланцюгами» обов'язку, відповідальності, дисципліни. Він чітко пам'ятав, що його найважливіший обов'язок полягає в тому, щоб служити державі, а найвища чеснота – підкорятись її законам. Розвиток римської філософсько-правової свідомості пройшов кілька важливих етапів і охопив тривалий історичний період. Зародившись у надрах релігійно-культурних традицій, вона поступово секуляризувалась, набувала все більш світського і раціоналістичного характеру. Значний вплив на неї мала грецька філософія, логіка, етика та риторика. Під впливом грецької культури схильність римських практикуючих юристів і правознавців до емпірико-прагматичних розумових схем набула характеру здатності до системотворення, побудови грандіозних розумових конструкцій, в яких практичний досвід реальних правовідносин трансформувався у філософські методологічні принципи юридичного мислення¹.

¹ Бачинин В.А. Философия права и преступления. Худож.-оформитель Д. Гапчинский. Харьков: Фолио, 1999. URL: <https://scicenter.online/pravilosofiya-kniga-scicenter/filosofiyaprava-prestupleniya-hudoj-ofor-mitel.html>

Як відомо, характерною рисою давньогрецької філософії було прагнення зрозуміти сутність психіки людини та її унікальні властивості. У цьому сенсі досить красномовним є висловлювання римського імператора Марка Аврелія (121–180) щодо злочинної людської поведінки: «Кожна людина варта стільки, скільки коштує те, чого вона домагається»¹. У римській ідеї державності не було тієї теплоти та глибини людських почуттів, які були у грецькій ідеї поліса. Римська ідея була гранично розумовою, заформалізованою і безособовою. І римське право, за всіх його незаперечних достоїнств, було, як писав відомий знавець античності О.Ф. Лосєв, нічим іншим, як величезним раціоналістичним нагромадженням, де живе почуття соціальності замінилося нещадною, лютою логікою майже алгебраїчних рівнянь юриспруденції².

У Римі в ході війни з Карфагеном, яка вимагала граничної напруги національних сил, сформувалася особлива система виховання, яка дисциплінувала чоловіків, прищеплювала їм з раннього дитинства поняття про військову честь і доблесть, направляла їх прагнення до досягнення вершин військового мистецтва і фізичної досконалості. У Стародавньому Римі був сприйнятий досвід Спарти, де військовий побут і постійна готовність до війни визначали весь лад громадського життя. Ця постійна готовність тримала в тонусі націю і виявилася потужним засобом оздоровлення всіх сфер суспільного життя та ефективним заходом зведення до мінімуму протиправних ексцесів³.

Усі моральні та правові приписи, які люди адресують один одному, мають відповідати велінням природного закону. У вченні одного з найвідоміших римських стоїків Сенеки, космос постає як природна держава зі своїми природними законами, природним правом та правлячим принципом долі. Люди, будучи частинками світобудови, є підданими космічної макродержави. Що ж до звичайних держав, всі вони, на його

¹ Иншаков С.М. Зарубежная криминология. С. 17.

² Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I–II вв. н. э. Москва: Университет, 1979. С. 14.

³ Иншаков С.М. Зарубежная криминология. С. 17.

думку, є випадковими формоутвореннями, мають значення лише для обмежених груп людей. Для Сенеки найвища людська мудрість полягала в тому, щоб існувати відповідно до природи речей. А для цього потрібні здоровий глузд, енергійна воля і байдуже ставлення до матеріальних благ. Але на шляху до мудрості стоїть головна суперечність людської природи – суперечність між розумом та пристрастями. Нестримність афектів, що вийшли з-під контролю і розбещеність пристрастей – це, на думку Сенеки, доля трактирників і погоничів ослів та джерело вад і злочинів¹.

Для іншого відомого філософа-стоїка Епікетета головний інтерес складала проблема свободи. Він думав, що людина – це мандрівник у світі, їй не слід прив'язуватись ні до місця, ні до речей, ні до людей. Головне для неї – берегти свободу і насамперед свободу свого духу. Бути дійсно вільним може лише той, кому нічого непотрібно, чий дух абсолютно байдужий до мирських благ².

Філософські ідеї стоїцизму істотно вплинули на римських юристів. Ідея стоїків щодо рівності всіх людей перед вищим моральним законом трансформувалася в римському праві в принцип формальної рівності всіх громадян перед юридичними законами. Філософія стоїцизму, яка закликала людей узгоджувати свої вчинки з природою та природною відповідністю світопорядку, якнайкраще узгоджувалась із основами римського права. Для римських юристів природне право виступало як система справедливих розпоряджень, що впливають із природи речей, і поширюються на всіх людей через єдність людської природи. Стоїчна філософія суворого закону, що панує у світі, сприяла формуванню поваги до права і тим самим перешкоджала, наскільки це було можливим, моральній деградації римського суспільства.

Як відомо, римське кримінальне право раннього періоду відрізнялося казуальністю і відсутністю структурно оформле-

¹ Бачинин В.А. Философия права и преступления. URL: <https://scicenter.online/prava-ilosofiya-kniga-scicenter/filosofiyaprava-prestupleniya-hudoj-fofor-mitel.html>

² Там само.

ної самостійної галузі правового регулювання. Це було зумовлене відсутністю чітко сформульованого розуміння злочину як виду суспільно небезпечного правопорушення. Такі діяння як крадіжка та тілесні ушкодження відносили до категорії приватних деліктів. Згодом римські юристи стали виділяти групу публічних деліктів, які формально належали до зобов'язального права, проте з часом вони стали трактуватися як злочини і утворили сферу, яка регулювалася кримінальним правом: зрада, опір владі, вбивство, фальсифікація, лжесвідчення. Ранній період римського кримінального права характеризувався догматизмом, де простежувався тісний зв'язок з релігією. Дане положення проявлялося в наявності широкого кола релігійних злочинів¹.

Класичний період кримінального римського права співпадає з часом політичних змін – кризою республіканських інститутів і зростанням всевладдя імператорів. Римське кримінальне право виділяється в самостійну розвинену галузь. Характерною рисою розвитку кримінального права наприкінці періоду республіки та початку імперського періоду було те, що окремі приватні делікти ставали кримінально-караними і включалися в категорію злочинів (*crime publicum*). Приватне правопорушення (*delictum*) відрізнялося від кримінального (*crimen*) тим, що порушник переслідувався за ініціативою приватної особи. Штраф з порушника вилучався на користь цієї особи. Кримінальний злочин, навпаки, зачіпає інтереси суспільства загалом.

Кримінальне римське право посткласичного періоду відрізнялося розширенням кола діянь, які вважалися злочинами. До сфери кримінальної репресії була включена крадіжка, що раніше належала до приватних деліктів. Римський законодавець вводив нові склади злочинів – необережне вбивство, богохульство, відступництво від християнської віри. Розширюється трактування старих злочинів, наприклад «образа

¹ Гринько С.Д. Концептуальні засади визначення підстави та умови виникнення деліктних зобов'язань за правом Стародавнього Риму. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 4. С. 66–69. URL: http://lsej.org.ua/4_2015/17.pdf

величності». Смертна кара передбачалася навіть за образу статуї імператора. Значну частину норм римського кримінального права даного періоду було присвячено злочинам, що пов'язані з корупцією чиновників: хабарництвом, здирництвом, розкраданням державних грошей, публічним насильством.

В імперський період відбувається різке збільшення видів покарання, посилення їх тяжкості, метою покарання стає залякування. Характерною рисою посткласичного римського кримінального права був тісний зв'язок з релігією, що зумовлено необхідністю боротьби з єретичними рухами. Законодавство Юстиніана містило велику кількість кримінальних норм, спрямованих проти єретичних рухів.

У Давньому Римі богохульство не вважалося злочином. Закон виходив із принципу, згідно з яким образа богів є справою самих богів. На думку римлян, таке нікчемне створіння, як людина, не може образити всесильних богів. Сама думка про це здавалася богохульною. На початку IV ст. імператор Костянтин оголосив свободу віросповідання природним правом людини і надав можливість кожному поклонятися тому богу, до якого схильна його совість. Епоха віротерпимості тривала недовго і закінчилася в Європі зі зміцненням християнства.

Серед філософів та ораторів Стародавнього Риму, які істотно вплинули на вчення про злочин та його причини, слід назвати М.Т. Цицерона (106 –43 рр. до н.е.). Основними причинами, що лежать в основі будь-якого злочину, він вважав прагнення до насолод, задоволень, жадібність, хіть, жорстокість¹. За його словами, «серед таких мерзенних вчинків ховається й злочин»². Крім безпосередніх причин злочинів Цицерон виділяв і умови, що сприяють їхньому вчиненню: негативний вплив еліти, недоліки законодавства. Метою покарання він вважав забезпечення безпеки суспільства, що досягається виправленням злочинця, який має каятися у своєму протизаконні.

¹ Цицерон Марк Туллий. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речи. Письма. Москва, 1999. С. 160, 168, 223, 319, 519.

² Цицерон Марк Туллий. Речи. Т. 1. Москва, 1993. С. 33.

Римський письменник Публій Сір (I ст. до н.е.) відстоював думку, що будь-яке хороше законодавство повинно прагнути до викорінення злочинів, а не злочинців. Давньоримські поети Публій Вергілій (70 – 19 рр. до н.е.) і Квінт Горацій (65 – 8 рр. до н.е.) серед мотивів і причин злочинів називали перш за все користолюбство. Далі йшло честолюбство та прагнення до почестей. Згадували також егоїзм, гнів, гордість, злість, навіть жагу крові. Горацій вимагав розрізняти «зłodія», що краде кілька шматочків фруктів з чужого саду, і «нічного зłodія», боязливого зłodія і грабіжника.

Римський поет і філософ Тіт Лукрецій Кар (99-95 – 55 рр. до н.е.) причиною злочинів називав жажливу бідність народу. Бачив основні соціальні вади не лише в негативних інцидентах, які іноді відбуваються між людьми, а й негативному ставленні до релігії.

У стародавньому Римі злочинним визнавалось лише активне діяння. Так, згідно з традицією римського права, бездіяльність не могла бути злочинною. У деяких випадках при кваліфікації вчинених діянь істотне значення надавалось суб'єкту злочину: наприклад, діти й жінки не могли бути звинувачені в скоєнні державних злочинів; не громадяни не могли бути суб'єктами посадових злочинів тощо. Інші додаткові умови кваліфікації злочину визначалися залежно від виду вчиненого діяння.

При визначенні міри відповідальності римська юстиція не брала до уваги роль суб'єкта в скоєнні злочину. Незалежно від того, була особа основним виконавцем, співучасником, підбурювачем або пособником, за інших рівних умов на всіх чекало однакове покарання. Передбачалося, що той, хто погоджується на злочин, підлягає такому ж покаранню, що й той, хто цей злочин вчинив. Зокрема наголошувалось, що у справах проти римського народу і правителя не могло бути співучасників, всі були найголовнішими виконавцями. Зазначене, в свою чергу, призводило до того, що кримінальна відповідальність стала передбачатися і за неінформування у випадках вчинення злочинів проти державного ладу, причому навіть загибель злочинця не впливала на можливість кримінального переслідування того, хто не повідомив про злочин.

Класифікація злочинів у римській правовій доктрині здійснювалася за об'єктом злочинного посягання. Римському праву властиве розмежування злочинів на політичні та загальнокримінальні. Дане розмежування мало історичне підґрунтя. Під політичними злочинами розуміли сукупність дій, спрямованих проти величі й безпеки Римської держави. Всі інші злочини вважалися загальнокримінальними.

Критерієм віднесення діяння до тієї чи іншої групи злочинів як у Давній Греції, так і в Давньому Римі, була важливість об'єкта посягання в загальній ієрархії публічних справ. Залежно від зазначеного можна виділити наступні групи злочинних дій.

Злочини проти держави і релігії. Дії, що входять у дану групу злочинів, законодавці вважали найтяжчими. Найбільша увага приділялася таким злочинам проти держави, як зрада, образа величі народу, порушення порядку управління, хабарництво, привласнення казенних грошей, розкрадання державного майна тощо. Винні в цих злочинах каралися переважно стратою або засланням.

Злочини проти особи. До зазначеної групи злочинів належали головним чином вбивства, заподіяння шкоди різного ступеня тяжкості, статеві злочини. Через їхню значну суспільну небезпеку за вчинення таких злочинів передбачалося суворе покарання, яке, щоправда, часто мало становий характер.

Злочини проти власності. Під цю категорію діянь підпадали крадіжки, грабежі, розбої та інші заподіяння шкоди чужому майну. Для них характерна зміна розміру відповідальності залежно від етапу розвитку суспільства. У ранній період античності часто зберігалися пережитки первісності, що спричиняло кровну помсту навіть за вчинення невеликої крадіжки. Поступово ця традиція почала себе зживати, і покарання полягало головним чином у штрафі, виплаті чи іншій компенсації.

З падінням Риму зупинився розвиток кримінально-правових та кримінологічних ідей. Північні завойовники не в змозі були піднятися на рівень греко-римської суспільно-політичної думки. Наукова робота не могла нормально продовжуватися, вплив церкви став поширюватись на всі галузі знань, що

дозволило їй набути небаченої могутності та монополії на світогляд і поведінку людини. У праві панівне становище зайняли каноністи. У кримінологічній сфері уявлення про причини злочинної поведінки на багато століть було відведено впливу злих сил, диявольській спокусі тощо, відбулося змішування понять гріховного і злочинного, у зв'язку з чим поряд із загальнокримінальними злочинами широкого поширення набули так звані злочини проти віри – блюзнірство, богохульство, ересь, чаклунство.

2.3. Проблема покарання в поглядах античних мислителів.

З давніх часів політико-правові мислителі прагнули зрозуміти сутність покарання та його соціальне значення, зосереджувались на соціально-правовій природі покарання. Їхні праці засвідчують, що покарання застосовувались завжди, це прояв соціального існування, тобто буття, це також міра відповідальності. Покарання є продуктом правової системи, примусовим та об'єктивним.

У Давній Греції правові та моральні покарання не розрізнялись. Поступово, з розвитком права, а також інших форм соціальної регуляції, покарання все більше набувало статусу правового інституту. Проте застосовувався він лише до вільних громадян. Покарання рабам визначалося поза інституційними формами¹.

Характер покарання залежав насамперед від тяжкості скоєного. У Давній Греції та Давньому Римі за злочини проти особистих інтересів мова зазвичай йшла про відшкодування шкоди і штраф (переважно в подвійному розмірі від збитку), за злочини проти інтересів держави – про покарання як таке. За найбільш тяжкі злочини (зрада, безбожництво, умисне вбивство) винному загрожувала смертна кара. Злодія-рецидивіста звертали в рабство. Широко були поширені штрафи та конфіскація майна. Тілесні покарання застосовувалися тільки до рабів, відповідальність яких за злочини була більш суво-

¹ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОРМ Панов А.М., 2019. С. 74.

рою, ніж вільних осіб. Широкого поширення набуває атімія (безчестя), тобто позбавлення засудженого громадянських прав (наприклад, на участь у народних зборах, заняття державних посад). За помилкове звинувачення невинуватого в політичному злочині донощик (сикофант) також міг бути засуджений¹.

Питання сутності покарання в етико-філософському аспекті вперше зацікавили мислителів античності, які розглядали цінності моралі й права як обов'язкові якості справжнього громадянина та ідеальні підстави існування людства. Згідно з поглядами Платона, Аристотеля, Сенеки, Цицерона, покарання – це засіб переважного морального виправлення злочинця.

Перші спроби визначити закономірності, яким підкоряються право і покарання, були зроблені в античні часи в межах різних філософських учень і їх напрямів, що формувалися.

Основні ідеї античних філософів сконцентровані навколо трьох основних аспектів: ставлення до питань попередження (профілактики) злочинів; належне виховання; справедливе покарання за злочин. Держава повинна справедливо карати, покарання має застосовуватись тоді, коли для нього є причина і коли це необхідно. Справедливість покарання повинна бути оцінкою об'єктивних підстав і набувати, коли це потрібно, форми критерія ступеня караності. Разом з тим покарання може приймати й інші, відносно радикальні форми. Зокрема Піфагор, Демокріт, Платон, Сократ наголошували на необхідності карати за допомогою правильного виховання. Піфагор обґрунтував основи громадянського виховання у Давній Греції. Демокріт сформулював основоположні ідеї покарання за вчинення злочину за допомогою різноманітних методів виховання. Платон, у свою чергу, розробив систему покарань за різні злочини і визначив необхідну кількість в'язниць, які мають бути в державі для організації дієвого процесу покарання. Він вказував на необхідність врахування при призначенні покарання суб'єктивних ознак складу злочину та тяж-

¹ История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 ч. Ч. 1 / Под общ. ред. д. ю. н., проф. О.А. Жидкова и д. ю. н., проф. Н.А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. Москва: Норма, 2004. С. 197.

кості шкоди, яка настала внаслідок злочину. На його думку, покарання не повинно бути спрямоване виключно на заподіяння зла, воно повинно робити засудженого кращим або менш зіпсованим. Водночас покарання має відшкодовувати заподіяну шкоду та бути спрямоване проти нерозумного, але не проти нещасного. Метою ж покарання є попередження злочинів у майбутньому.

Згідно з Демокритом, в основі правомірної поведінки людей має лежати почуття обов'язку, а не їх страх перед покаранням. Покарання повинні ґрунтуватися на принципі достатності та доцільності. Але навіть за такого підходу він визнавав необхідність дотримання принципу справедливості при призначенні покарання і не заперечував доцільність суворого покарання за порушення цього принципу.

Сократ сприймав покарання як страждання, що покладаються на людину за вчинений злочин. Він вважав, що покарання призводить до морального виправлення і був переконаний в первинності справедливості, вона обов'язкова при призначенні покарання та його відбуванні. На його думку, в поведінці людини головне – знання, які відводять на другий план насолоди, задоволення і все інше. Вчення про покарання Сократа ґрунтується на висновку про те, що погані вчинки мають місце через незнання, а хороші, навпаки, узгоджується зі знанням та ідеєю про те, що сенс існування людини полягає в її моральному удосконаленні¹.

Платон, характеризуючи покарання за злочин, стверджував, що жодне покарання не має на меті завдання зла. Покарання накладається заради попередження злочину в майбутньому. Покарання призводить до досягнення мети трьома способами:

- 1) виправленням самого злочинця, для якого воно є ліками, що зцілюють моральний недуг;
- 2) усуненням впливу поганого прикладу на співгромадян;
- 3) позбавленням держави від небезпечної, шкідливої особи. Якщо ж винна у злочині особа не виправна, її піддають

¹ Шмат Р. Сократ про справедливість. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Вип. 19. С. 76–83.

страті. Покарання при цьому не повинно поширюватися на сім'ю злочинця¹.

У «Законах» Платон вперше робить спробу розрізняти злочини за ступенем їхньої небезпеки та мірою необхідного покарання. Найбільш страшними, з його точки зору, вважалися злочини проти богів та державного устрою. Винні заслуговували на страту. Вбивства Платон розрізняв випадкові (під час полювання чи спортивних змагань) і насильницькі. Причому за вбивство раба достатньо пройти обряд релігійного очищення, а за вбивство вільної людини винний повинен покаятися і відійти з країни на певний термін (від 1 до 2-х років, залежно від його випадковості чи умислу)². Тілесні ушкодження достатньо відкупити грошовим штрафом. Якщо ж насильство скоєно стосовно батька чи матері, це прирівнюється до святотатства і карається смертю. Найстрашнішим злочином Платон вважав навмисне вбивство кровного родича, оскільки крім божественної відплати вбивцю чекає ще й жорстоке покарання державою: його засуджують, а оголене тіло викидають за межі країни на відведені для цього перехрестя.

Отже, Платон розглядав різні види покарання. Він визнавав покаранням смерть і вигнання навіть за інакомислення і пропонував очистити державу від негодних людей. Окремих з них, найбільш небезпечних злочинців, Платон відносив до категорії людей, які заслуговують прощення. Більшість злочинів (за Платоном) повинно каратися смертною карою. До видів покарання, крім смертної кари, він включав також тюремне ув'язнення і грошовий штраф. За образи, нанесені батькам, державі, Платон, крім смерті, пропонував застосовувати ще й тривалі муки. До категорії злочинців, що не заслуговують поблажливості, зараховував убивць. Злочинці повинні бути позбавлені життя за рішенням суду і поховані в безлюдних місцях³.

¹ Платон. Закони. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 47.

² Там само. С. 67.

³ Там само. С. 104.

Відстоював принцип індивідуалізації покарання. У Платона необхідність покарання обґрунтовується завданням забезпечення загальної та спеціальної превенції. Велику увагу приділяв законотворчому процесу, наголошував на необхідності враховувати людську недосконалість, прагнути попередити злочин, домагатися того, щоб у результаті покарання людина ставала краще. Платон розрахував оптимальну кількість в'язниць, які повинні бути в державі для стримування злочинців. Він припускав можливість покарання у вигляді смертної кари¹.

Заслугою Платона, крім іншого, є те, що він сформулював принцип невідворотності покарання за скоєний злочин, який не втратив свого значення й нині. Ніхто й ніколи не повинен залишатися безкарним за будь-який вчинок, навіть якщо він перебуває за межами держави.

Аристотель підкреслював важливу попереджувальну роль покарання, вважав, що люди утримуються від поганих вчинків не із високих міркувань, а через страх покарання, і більшість схильна віддавати перевагу своїм вигодам, а не досягненню загального блага. На думку Аристотеля, чим більшою була вигода й задоволення, отримані в результаті вчинення злочину, тим більш суворим має бути покарання. Він був твердо переконаний в тому, що злочинець стає зіпсованим за своєю волею, але дух його повинен панувати над тілом, а розум над інстинктом, як господар над рабом.

При призначенні покарання Аристотель вважав важливим враховувати обставини вчинення злочину і не карати за злочини, вчинені за обставин, «що перевищують звичайні сили людської природи». Тобто правомірна поведінка не повинна вимагати прояву героїзму. Водночас істотними при призначенні покарання вважаються такі обтяжуючі обставини, як рецидив, особлива жорстокість винного, небажання відшкодувати заподіяну шкоду тощо². Гарантом же справедливої поведінки в

¹ Криминологія: Учебник для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. А.И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2005. 912 с. <https://be5.biz/pravo/k008/1.html>

² Там само.

особистісних стосунках є закон. На практиці справедливість закону вказує на те, що визначає законодавчий момент, тобто служить цей закон користі взаємного спілкування людей, є справедливим (правовим) або він таким не є (неправовий закон).

Таким чином, вчений підняв дуже важливі питання про ефективність законодавства та його відповідність соціальним потребам. Філософ наголосив на тому факті, що вся людська діяльність, включаючи діяльність різних гілок влади та прийняті закони, повинна відповідати природним (в цьому місці, в цей час і за цих обставин) поняттям справедливості й законності. Визнавав недоброзичливість людських дій і емоцій та наполягав на нерозривному зв'язку між людиною і державою. Згідно з Аристотелем, людина, яка знаходиться поза державним, правовим і законним – жалюгідна істота, а людина, яка живе в державі, – зразкова істота¹.

Аристотель розглядав сутність покарання через поняття доцільності. Визначаючи соціальне призначення покарання, робить висновок, що воно має превентивне і виправне значення. Стосовно невинуватих людей, на думку Аристотеля, мета покарання полягає в їх знешкодженні. Застосування покарання передбачає вільну волю, без якої немає злочину. Там, де дія зумовлюється випадком, не може бути мови про покарання. Людина може бути покарана за навмисне приведення себе в стан неосудності, наприклад за сп'яніння, але не за проступок, вчинений у стані сп'яніння². Добре, що ця ідея не була сприйнята сучасним вітчизняним законодавцем.

Давньогрецький письменник, історик і філософ-мораліст Плутарх (близько 46 – 120/127) розглядав покарання через його сприйняття самим покараним. Виправлення винного безпосередньо пов'язувалось ним із самим покаранням і розцінювалось як його (покарання) наслідки, відображені у свідо-

¹ Шама О. «Органічна» держава Аристотеля як кінцева мета розвитку органічного суспільства. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shama_Oleksandr/Orhanichna_derzhava_Aristotelia_iak_kintseva_meta_rozvytku_antychnoho_suspilstva.pdf

² Чанышев А.Н. Аристотель. Москва: Мысль, 1981. С. 29.

ності злочинця. Визначаючи роль держави в питаннях права карати, Плутарх наділяв саме державу монопольним правом застосовувати покарання. Суди при цьому наділялися таким же одноосібним правом на застосування покарання. Судова система розглядалася автором як обов'язковий атрибут цивілізованої держави.

Якщо в Римській імперії покарання спочатку будувалося на принципі відплати, то в період домінації воно все більш застосовується з метою залякування. В імперії знову відновлюється смертна кара, яка в часи пізньої республіки не застосовувалася до римських громадян, причому з'являються нові її види: спалення, повішення, розп'яття на хресті, утоплення¹.

За тяжкі злочини призначалися також каторжні роботи на рудниках (засуджений при цьому розглядався як вічний раб держави), примусові роботи на встановлений термін (на будівництві доріг тощо), відправлення в гладіатори. Широко застосовувалися різні види вислання і заслання: вислання з Риму з втратою громадянства; заслання на острови з повною ізоляцією; тимчасове заслання. Засуджений, який самовільно залишав місце заслання, підлягав страті. За деякі види злочинів передбачалися тілесні покарання, часто практикувалася конфіскація майна засуджених (за ними зберігалася лише деяка частина майна).

Характерною рисою кримінального права імператорського періоду (особливо за домінації) стає яскраво виражений становий принцип кримінальної відповідальності. Особливо суворо, як і в попередній період, каралися раби. Було передбачено й нові репресивні заходи².

У Давньому Римі серед покарань фігурували грошові штрафи, конфіскація майна, позбавлення громадянських прав, вигнання, а також численні (відповідно до характеру злочину і цивільного статусу злочинця) варіанти смертної кари. У Давньому Римі, як і в античній Греції, у людей, які вчинили вбивство, дуже часто була можливість відбутися в добровільне

¹ История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 ч. Ч. 1. С. 240–241.

² Там само. С. 241.

вигнання і тим самим на абсолютно законних підставах уникнути смертної кари. Але це за часів республіки. Пізніше подібних речей вже не допускали. В імперії з'явилися й нові види покарань – наприклад, виправно-трудова робота. Засуджених відправляли або на шахти, або на будівництво доріг. Різновидом покарання стало також заслання – не добровільний, а примусовий захід, не довічне, а на конкретний термін, який визначав суд. Однак, до заслання засуджували виключно представників привілейованих станів, які втрачали при цьому свої громадянські права. Тому заслання (переважно на далекі острови) вважалося в Давньому Римі дуже суворим покаранням. Так карали, наприклад, святотатство. У Давньому Римі, як і в Давній Греції, дуже суворо карали перелюб і подружню зраду. За Октавіана Августа, який правив Римською імперією майже півстоліття, трохи не дотягнувши до нашої ери, сенат прийняв пакет законів, спрямованих на моральне оздоровлення еліти. Зокрема, було посилено кримінальне покарання за хабарництво. Винних у підкупі виборців, крім усього іншого, позбавляли права займати державні посади протягом п'яти років.

Ряд кримінологічних ідей реалізував давньоримський державний і політичний діяч Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.). Він «посилив покарання злочинцям, а так як багаті люди від того легше йшли на беззаконня, що все їхнє майно залишалося при них, він став карати за вбивство громадянина позбавленням усього майна, а за інші злочини – половиною майна. Особливо жорстко дотримувався законів проти розкоші»¹. Як відомо, саме непомірна розкіш згодом стала однією з причин загибелі великої імперії².

М.Т. Цицерон зробив істотний внесок у подальший розвиток правових аспектів законності та правосуддя. Він був послідовником ідей Платона та Аристотеля і вважав, що вищим законом є природний закон. Покарання має відповідати не лише заподіяній шкоді, а й суб'єктивній стороні діяння. Суддя має бути пов'язаний законами. На його думку, закони повинні

¹ Іншаков С.М. Зарубежная криминология. С. 18.

² Там само.

викорінювати вади і насаджувати чесноти. Закони існують саме для блага громадян.

Особливу увагу приділяв питанням сприйняття покарання винною особою. Саме страх перед покаранням, на його думку, був тим стрижнем, який стримує та обумовлює необхідне і розумне утримання від злочину. Ще на початку I ст. до н.е. Цицерон обґрунтував тезу: «Найбільше заохочення злочину – безкарність. Найбільша спокуса злочину полягає в розрахунку на безкарність». Там, де закони, там завжди є і будуть ті, хто їх порушує, а за порушенням законів має слідувати покарання.

Римський філософ, політичний діяч і письменник Сенека (4 р. до н.е. – 65 р.) вважав, що покарання повинно служити як виправленню винного, так і безпеці суспільства шляхом впливу на інших його членів. Сенека, як і Цицерон, перш за все звертав увагу не на заподіяну шкоду, а на характеристику особи, яка вчинила злочин, зміст її волі¹. Визнавав милосердя дії правителя, який зменшує міру покарання. На його думку, розумна людина карає не тому, що було вчинено проступок, а для того, щоб він не здійснився надалі. Людина заслужила високу міру покарання. Всі це розуміють. І ніхто не засудить Цезаря, якщо він покарає за заслугами. Але в тому-то й сутність милосердя як стрижня влади, що правитель проявляє великодушність. Він, виходячи з реальної обстановки, не тільки може, а й зобов'язаний з доцільності, за велінням душі зменшити належне покарання. І це неминуче призведе до сприятливих наслідків: від такого вчинку зміцниться авторитет Цезаря, зміцниться моральний дух суспільства, покращиться правопорядок у суспільстві². Протилежністю милосердю, на думку Сенеки, є жорстокість, як схильність душі до більш тяжких покарань. Злочинець може іноді уникнути покарання, але не страху перед ним. І в цьому теж жорстокість самого покарання, навіть якщо його не було.

¹ Криминологія: Учебник для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. А.И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. <https://be5.biz/pravo/k008/1.html>

² Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія / Пер. А. Содомора. Київ, 2022. 552 с.

Як бачимо, філософські вчення античних авторів щодо кримінального покарання не мають чіткої структури, вони викладені лише в формі окремих афоризмів, думок і положень. Сама необхідність покарання базувалася на релігійній основі. Протягом усього античного історичного періоду робилися активні спроби розробки клерикальної концепції покарання, сутність якої визначалася верховенством Бога, винятковістю його права карати. В окремих філософських системах покарання трактувалося не як божественна кара. За основу зразкової поведінки людей окремі філософи ставили моральні засади, такі як совість і справедливість. Не заперечуючи покарання як таке, визнавалося, що покарання має відповідати інтересам суспільства. Сутність справедливого покарання полягала в накладенні на людину таких страждань, які повинні призводити до її морального виправлення. На ранніх етапах простежуються спроби визначити мету покарання. Особливе місце посідає освіта через покарання, обґрунтовуються та пропонуються рекомендації щодо примусу до належної і зразкової громадянської поведінки. Формуються погляди щодо невідворотності покарання.

Етика Сократа, яка відкрила класичну епоху в античній філософії, поставила в центр вивчення не вчинок, а суб'єкта покарання. Антична етика змінила ракурс розгляду покарання на перспективний і побачила в ньому засіб виправлення злочинця. Найбільш дієвим покаранням, на думку філософів античності, є моральні санкції – совість і громадський осуд, а найкращим засобом у боротьбі зі злочинністю в суспільстві – виховання в душі громадянської чесноти.

Юристами античності було сформульовано ряд характеристик, яким мало відповідати застосовується покарання.

За своєю спрямованістю і змістом покарання повинно мати правовий характер, тобто воно має бути передбачене законами у зв'язку з вчиненням певного злочину і відображати конкретну суспільну оцінку діянь злочинця. Покарання повинно застосовуватись лише за законом або іншим правовим актом і відповідати скоєному. Покарання має бути конкретним, інакше кажучи, пов'язаним з оцінкою саме конкретного злочину.

За своїм соціальним призначенням покарання повинно було мати профілактичний, превентивний характер. Будь-яка міра відповідальності мала на меті виправлення людей. Цьому повинна сприяти невідворотність відповідальності за вчинений злочин. Невідворотність у даному випадку трактувалася саме з точки зору доцільності, а не справедливості покарання за вчинене діяння. При цьому римська юстиція трактувала поняття «відповідність» виключно в практичному значенні – як відповідність форми застосовуваного покарання наслідкам, які настали в результаті вчинення злочину.

Розуміння відповідності покарання злочину з точки зору матеріального змісту було більш складним. Безумовно визнавався зв'язок форми покарання з характером злочину: де злочин, там і відповідальність. Злочин і покарання мають бути пов'язані часом і місцем: не могло бути покарання, призначеного за злочин, скоєний (з точки зору права) в умовах дії інших норм права і в іншому місці.

Стародавній Рим дав суспільству приклади заходів впливу на злочинність шляхом застосування таких жорстоких і публічних видів покарання, як розп'яття на хресті, розтерзання засуджених злочинців дикими тваринами за присутності при цьому великої кількості глядачів, звернення в рабство дітей за непослух батькові.

Римська юстиція вдалася до спроб вибудувати принципи призначення кримінального покарання у вигляді своєрідної ієрархічної градації. Покарання, що мають фізичний характер, визнавалися в будь-якому випадку більш тяжкими, ніж майнові стягнення. Отже, в системі кримінальних покарань будь-яке тілесне покарання стояло вище покарання матеріального. Склалося й поняття «поглинання кримінальних покарань». Зокрема передбачалося, що будь-яке більш суворе покарання поглинає менш суворе (наприклад, засудженого до смерті не слід додатково карати каторжними роботами). Вказана обставина проявилася не випадково, раніше були непоодинокими випадки, коли щодо одного злочинця одночасно застосовувалося кілька взаємовиключних покарань.

Конкретний спосіб або вид покарання встановлювався або певним правовим актом, що стосується конкретного виду злочину, або правовими звичаями, або судовою практикою з урахуванням особистості злочинця, характеру злочину та інших обставин, що враховуються римським кримінальним правом при кваліфікації злочину. Ключове місце відводилося покаранням, при застосуванні яких злочинець піддавався осуду з боку громадськості.

Підводячи підсумок сказаному, відзначимо наступне. Незважаючи на те, що античний законодавець прагнув, щоб скоєний злочин відповідав покаранню, що застосовується за його вчинення, йому не завжди вдавалося реалізувати це на практиці. Якщо у випадку вчинення злочину проти особистості йшлося про матеріальну компенсацію шкоди й виплату штрафу, то при вчиненні злочину проти державних інтересів – про покарання як таке. За особливо тяжкі злочини (безбожництво, зрада, умисне вбивство) винному загрожувала страта. Злодіїв часто звертали в рабство. Широке поширення отримала конфіскація майна і штрафи. Тілесні покарання, що активно використовувалися за часів ранньої античності, пізніше стали застосовуватися лише стосовно рабів. Набуло поширення застосування такої міри покарання, як безчестя, що позбавляло засудженого належних йому політичних прав (прав на заняття державних посад, участь у народних зборах тощо). Протиправним діянням було визнано помилкове звинувачення людини в скоєнні політичного злочину.

Таким чином, суворість древніх законів очевидно потрібно пов'язувати не з суворістю законодавців, а з суспільною свідомістю, що переважала на той час. Якщо ці закони у більш пізні часи вважали надто суворими, то це цілком може бути пов'язано з поступовим пом'якшенням моралі та більш гуманним ставленням до злочинців, що стало природним наслідком такого пом'якшення. Однак кількість злочинів, незважаючи на суворість покарань, що застосовувалися, істотно не змінювалась.

Кожен згаданий вище мислитель істотно випереджав свій час. Запропоновані ними ідеї служили певною проекцією в

майбутнє, якою вони залучали людство до цивілізованого розвитку. Нерідко ідеї залишались нереалізованими. Не завжди політико-правовим мислителям вдавалося переконати суспільство у правильності своїх поглядів, домогтися відмови від наявних у світогляді населення недосконалих стереотипів або спонукати до їх трансформації. Проблема була, як правило, або в утопічних поглядах, на яких базувалось те або інше вчення, або в невідповідності суспільної свідомості до його сприйняття. Однак концепти мислителів служили й служать орієнтиром для сучасних вчених, виступають для них вираженням або ідеалу, до якого належить прагнути, або його антиподом, якого слід уникати.

Розділ 3. УЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ

- 3.1. Злочин і злочинець у християнській теології.
- 3.2. Класифікація злочинів у Середні віки.
- 3.3. Середньовічні покарання.
- 3.4. Сутність злочину та покарання в Київській Русі.

Середньовіччям зазвичай називають період європейської історії від кінця V ст. (падіння Римської імперії і Велике переселення народів) до кінця XV– початку XVI ст. В історії Середніх віків виділяють такі основні етапи: Раннє середньовіччя (кінець V – середина XI ст.); Високе середньовіччя (середина XI–XIV ст.); Пізнє середньовіччя (XV–XVI ст.), коли розпочалася централізація держав під королівською владою. Панівна роль релігії позначилась на всіх цих етапах.

Середньовічні уявлення про належне, нормальне і гріхове, що зумовлені специфікою християнської культури та її конфесійною різноманітністю, відбилися на правосвідомості й моральній оцінці злочину та покарання.

3.1. Злочин і злочинець у християнській теології.

Християнство є однією з найпоширеніших світових релігій та єдиною релігією, прихильники якої присутні в кожній країні. Згідно з даними Центру вивчення глобального християнства при Теологічній семінарії Гордон-Конвелл (США), кількість християн у світі зростає, й очікується, що до 2050 року їх налічуватиметься 3,33 мільярда¹. Ця обставина не може не впливати на розвиток суспільства і повинна враховуватися кримінальним законодавством. Адже між релігією і правом багато спільного. Релігія створює основу менталітету нації, узагальнює досвід, знання, звички народу і перетворює їх на жорсткі та обов'язкові для виконання релігійні норми. Право, як і релігія, відбиває рівень розвитку суспільства, регламентує різні сторони життя соціуму й кожної людини як з точки зору моралі, так і законодавства. При цьому саме кримінальне

¹ До 2050 року кількість християн у світі зростає до 3,33 мільярда. 2022. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=80844>

право впливає на суспільні відносини найбільш дієвими засобами, а тому воно потребує дотримання моральних норм як при формуванні кримінального законодавства, так і в процесі його реалізації.

Як і філософи давнини, християнські богослови пояснювали поведінку людини індивідуальністю та неповторністю душі, тіла, волі та розуму, але душа тепер наділялася здатністю вірувати, наслідком чого стала постановка проблеми співставлення віри та розуму.

Головною метою життя для християнина є порятунок власної, нетлінної душі від гріха в ім'я воскресіння, тобто матеріалізації в новій сутності, яка передбачає божественну гармонію плоті й духу. Ідея порятунку осмислюється насамперед у категоріях гріха й спокути, правовим корелятом яких виступає злочин і покарання, а також у тематичному полі складної філософсько-теологічної проблеми теодицеї, в межах якої християнство викладає вчення про добро і зло. Зло в людині – це гріх. Кожна людина потенційно спрямована до гріха. Поняття гріха і злочину не тотожні: «Будь-який злочин є гріхом, але не всякий гріх є злочином»¹. Сутність гріха визначається моральними правилами та традиціями християнства, це поняття більш об'ємне і широкіє, ніж уявлення світського права про злочини, що містить у собі певний мінімум морально-етичних норм, недотримання яких становить небезпеку для всіх членів суспільства. «Гріх – за релігійними уявленнями – є порушенням у думках або дією волі Бога, втіленої в моральних приписах, вимогах релігійно-санкціонованих норм поведінки і способу життя»². Для християнства гріх починається з бажання, тобто діяння ще не відбулося, а людина вже згрішила. Ця ідея має певний сенс для запобігання злочину і попередження злочинності.

Джерелом гріха в християнстві є плоть, світ, диявол, пристрасті та хіть: «З серця виходять лихі думки, вбивства, перелю-

¹ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 2001. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Gobbs_Leviafan.pdf

² Филимонов Э.Г. Грех. *Философский словарь* / Под ред. И.Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. Москва: Республика, 2001. С. 134.

би, розпуста, крадіжки, неправдиві свідчення, богозневага»¹, – сказано в Євангелії від Матвія. У ситуації вибору, яка передбачає наявність альтернативи, християнин обирає з реально можливих варіантів поведінки той, який уявляється йому найближчим до ідеалу. Тобто гріх успадковується не генетично, а відтворюється в душі кожного разу, коли людина неналежним чином розпоряджається своєю свободою.

Згідно з церковною догматикою, для людського гріха крім вільного вибору є й інші, непрямі причини, як внутрішнього так і зовнішнього характеру. Примус та об'єктивна реальність, нормативно оформлена чинними правовими нормами, може ставити людину перед необхідністю робити вибір між гріхом і чеснотою, між законслухняною і протиправною поведінкою проти своєї волі. Підтримуючи світську владу, християнство, проте, не визнає за позитивним правом претензії на можливість формувати абсолютну правову основу поведінки і вважає, що воно є лише відбиттям у суспільній правовій свідомості розуміння належного, відповідного реаліям конкретної історичної епохи.

У Середні віки настала епоха панування церкви, умови для розвитку наукового знання практично зникли із зникненням можливості вільно висловлювати свої переконання і критично ставитись до досягнутого. Панівним стало вчення, яке дано людині Богом, а в основу злочину було покладено або злу волю, або злий дух, що вселився в людину. Особливого значення на той час набули позиції каноністів і середньовічних криміналістів.

Каноністи рішуче заперечували смертну кару, на перший план ставили таку мету покарання, як виправлення злочинців, і, як здавалося, в своїх ученнях не звертали особливої уваги на ідею відплати. Навіть релігія, як вони вважали, не повинна підтримуватись завдяки стратам. Однак на практиці пізніше запанувала думка, згідно з якою церква не має права застосування страти, але таке право може бути надано їй світською владою у випадках вчинення тяжких злочинів. Це було відходом від ідей раннього християнства. При цьому каноністи

¹ Євангелие от Матфея 15 стих 19. URL: <https://bible.by/verse-ua/40/15/19/>

прагнули покласти в основу покарання за злочини відповідальність людини, засновану на вині, ставили на перший план суб'єктивний момент¹.

До кінця XV ст. кримінально-правові вчення перебували в повній залежності від церкви. Пізніше поступово сформувався світський прошарок юристів, у тому числі криміналістів, які переважно прагнули до вузької практичної мети, давали для потреб практики систематизований матеріал, але не прагнули піднятися над цією практикою, осмислити її, дати їй свіжі ідеї, нові напрями. У результаті вказаний період оцінювався рядом авторів як повний занепад кримінально-політичних ідей, відсутність будь-яких кроків вперед порівняно з античністю².

Духовенство, яке мало незначну можливість спостерігати за суспільно-історичними процесами, усвідомлювало реальне співвідношення насильства і миру, злочину і справедливості. Пригноблений селянин, пограбований чоловік, нещасна сирота, що розорилася, може мати всі прояви комплексу жертви. Але гнобителя–феодала, розбійника, грабіжника все це не цікавило. Кожен клас прагнув звинуватити в розбоях, гріхах і злочинах іншу, протилежну, ворожу спільноту (за етнічною, соціальною ознакою). У специфіці сприйняття насильства і кримінальної субкультури видно класове протистояння, а саме насильство є інструментом виживання, що використовується усіма прошарками населення більшою або меншою мірою. Тому межі кримінальної субкультури Середньовіччя визначити досить складно, – вона поширюється на увесь суспільний устрій. Спроби впливати на злочини включали в собі посилення покарань, процедури переслідування злочинців і ведення слідства, але навряд чи стосувалися зміни будь-яких соціокультурних факторів.

Головними соціальними критеріями, що регулюють ставлення до криміналу і злочину, зазвичай була не лише тяжкість злочину, а й статус, походження злочинця, а так само культур-

¹ Криминология. Учебник для вузов. Под ред. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. URL: <https://be5.biz/pravo/k008/1.html>

² Там само.

ні традиції ставлення до злочину, закріплені в біблійних текстах. Особистість жертви не вивчалась і не розглядалася, немов би її не існувало. Передбачалось, що людина низького походження більше здатна на злочин, ніж благородна. Реальність досить часто була іншою.

Із поняттям злочину в християнстві пов'язане поняття покарання. Ця зв'язаність задається їх загальною буттєвою основою: і злочин, і покарання – зло. Покарання – зло, що виникає як відповідь на виклик злочину. Але між цими видами зла є істотна відмінність. Головну метафізичну таємницю покарання розкрив ще Фома Аквінський, вказавши: «Поділ [зла] на злочин і покарання є не поділ зла як такого, але того зла, яке вбачається в речах зі свободою волі»¹.

За християнськими канонами метою покарання є виправлення грішника, недопущення скоєння нових гріхів і залякування. Однак система та види покарання в Старому і Новому Завітах у більшості своїй криваві й аморальні, суперечать головній ідеї християнства – любові до ближнього. Мойсеїв Закон передбачає різні види покарання – штрафи, членушкодження, кваліфіковані види страти тощо. Водночас саме вбивство вважалося найстрашнішим злочином. Слід погодитись із обґрунтованою в науковій літературі думкою, що біблійна заповідь «не убий» суперечить поширеності застосування смертної кари в Старому Завіті. Однак вимоги–заборони «не вбивай», «не проливай кров» були обов'язковою нормою поведінки тільки серед своїх родичів і сучасників. Заповідь «не вбивай» означає «не вбивай ближнього». Щодо «далеких» застосовувалися жорстокі закони. Слід зазначити, що давньоруське законодавство з самого початку не сприйняло ні християнські ідеї покарання, ні його види. Наприклад, головна мета покарання за Руською Правдою полягала у відшкодуванні завданої шкоди (матеріальної або моральної) та поповненні княжої скарбниці. Смертна кара навіть не згадувалась.

Ключовим для християнина є уявлення про те, що зовнішнє середовище лише створює певні умови для тієї чи іншої

¹ Фома Аквинский. Сумма теологии. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-1/>

поведінки людини в конкретній життєвій ситуації, що розглядається як божественні випробування на її життєвому шляху. Але остаточно мету своїх діянь визначає сам індивід. При виборі моделі поведінки найбільш наочно проявляється такий моральний феномен як совість. Саме совість є критерієм справедливості, вона спонукає людей чинити належним чином, втілюючи в реальність божественні ідеали навіть тоді, коли їх діяння прямо суперечать прагматичному голосу розуму, для якого властиво лише знаходити ті або інші діяння раціональними чи нераціональними, вигідними або невигідними. При цьому людина може вирішити вчинити зовсім не так, як їй підказує совість, і піти проти неї. Гріхозна свідомість завжди здатна виправдати протиправну поведінку, дозволяє переступати будь-які закони в інтересах доцільності, матеріальної вигоди, егоїстичних бажань.

З точки зору християнства, покарання має бути справедливим. Сучасна церква закликає до гуманізації людських відносин, обґрунтовує потребу в справедливості. Однак кримінальна політика різних держав, що заснована на ідеї справедливості та має служити втіленню цієї справедливості в соціальному житті окремо взятих осіб, груп і суспільств, на практиці часто піддається спотворенню. Злопам'ятність, ненависть і навіть жорстокість можуть брати верх над ідеєю справедливості. Прагнення знищити противника, обмежити його свободу або повністю позбавити її стає основним спонукальним мотивом діянь. Але саме це й суперечить суті справедливості, яка за своєю природою прагне до встановлення рівності та рівноваги між сторонами, що ворогують між собою. Таке зловживання ідеєю справедливості та її практичне спотворення доводить, що людська діяльність може виявитись далекою від справедливості, навіть якщо вона відбувається в ім'я цієї справедливості. Заради уявної справедливості, яку кожен розуміє по-своєму, ближніх ображають, принижують, вбивають, позбавляють свободи та елементарних людських прав. Досвід минулого і сьогодення свідчить, що однієї лише справедливості недостатньо. Кримінальний закон має орієнтуватись на природні права людини, які власне і є вершиною справедливості.

Таким чином, розуміння відповідності злочину і покарання у християнській теології та праві не завжди співпадає. Найбільш повне відбиття сучасних поглядів щодо добра і зла, формування негативного ставлення до протизаконного, що дозволяє визначати нові способи попередження злочинності, набувати навичок досягнення дійсно вірних цілей покарання, а саме виправлення злочинця, – все це лише мета кримінального та кримінально-виконавчого права. Криза в духовно-моральній сфері, що супроводжується різким зростанням показників злочинності, вимагає уважного аналізу чинного законодавства під кутом зору моральних начал. Цим процесам має сприяти виявлення та актуалізація правових універсалій, до числа яких належать і моральні засади, концентровані у християнстві. Чинне в державі законодавство повинно базуватися на боговстановлених принципах, а не руйнувати їх та спонукати людину до негідної або навіть злочинної поведінки. Найбільш ефективно регулювання суспільних відносин є можливим лише за взаємодії релігійних норм з правовими.

У християнському богослов'ї особливу роль у духовному житті людини в її ставленні до злочину і злочинця відіграє уявлення про божественну природу моральності, що заснована на божественній благодаті. Цей підхід лежить в основі правосвідомості християн, яка формується на уявленнях про організацію земного життя за божественним завітом. Будучи невід'ємною складовою суспільної свідомості, християнська правосвідомість містить у собі практико-орієнтовану складову й охоплює не лише внутрішнє церковне життя, а й взаємини церковних громад і державних інститутів, відносини окремих членів церкви між собою та з іншими людьми в соціумі¹.

Християнський підхід до розуміння злочину і злочинності постулює існування Бога та його ідеальну триєдину сутність, первинність ідеального щодо матеріального, безсмертя людської душі й відродження людини в новій якості. Для християнина є принциповим розуміння того, що абсолютною підста-

¹ Пайда Ю.Ю. Християнський закон і звичаєва правосвідомість як чинники соціальної регуляції у Київській Русі. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 76–82.

вою оцінки правомірності поведінки є еталони, встановлені Творцем. Тому божественні завіти, збережені апостолами та святими отцями Церкви, мають абсолютний характер, а християнська правосвідомість передбачає боротьбу зі злочиним на основі християнських чеснот і морального обов'язку, передусім на внутрішньому, духовному рівні конкретної людини. Індивідуальну правосвідомість, орієнтовану на традиційні християнські цінності морального порядку, детерміновано внутрішнім неприйняттям злочину, що сприймається як прояв гріха в реальній дійсності. Вона не сприймає злочини як проти влади і державного управління, так і проти особистості. Повноваження з організації справедливого порядку серед людей покладені Богом на мирську владу, яка є провідником божественної волі в реальному світі.

У реальній дійсності свідомість людини перебуває під безперервним впливом матеріального світу. Тому духовні цінності у свідомості індивіда під впливом прагматизму суцього відходять на другий план, втрачають свою актуальність. Важко не погодитись із словами Н.О. Бердяєва, який писав так: «Життя людських суспільств стоїть під знаком панування економіки, техніки, брехливої політики, запеклого націоналізму. Ієрархія цінностей визначається за принципом користі, за цілковитою байдужістю до істини. Духовна культура задавлена. Ставиться питання навіть не про цінності, що створюються людиною, а про цінності самої людини. Мета людського життя згасла. Людина перестала розуміти, для чого вона живе, і не має часу задуматися над сенсом життя. Життя людини заповнене засобами до життя, які стали самоціллю. Підміна цілей життя засобами є дуже характерним процесом людського життя, яким багато чого пояснюється»¹. У результаті підміни мети засобами силу закону можуть набувати норми та правила поведінки, що суперечать божественним завітам, гріховні за своєю сутністю, несуть зло як індивіду, так і соціуму.

Об'єктивна реальність, нормативно оформлена чинними правовими нормами, може ставити людину перед необхідніс-

¹ Бердяев Н.А. Дух и реальность. Москва: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. С. 612.

ттю самостійно робити вибір між гріхом і чеснотою, між законслухняною і протиправною поведінкою. Підтримуючи світську владу, християнство, проте, не визнає за позитивним правом наявності абсолютної правової основи і вважає, що воно є лише відображенням у суспільній правовій свідомості розуміння належного, відповідного реаліям конкретної історичної епохи. На думку церкви, мирське законодавство повинно базуватися на боговстановлених принципах, а не руйнувати їх. Оскільки людський закон ніколи не містить всієї повноти закону божественного, він допускає можливість заперечення моральних норм у тому випадку, якщо на певному етапі свого розвитку суспільство вважатиме це благом для соціуму.

При зіткненні в реальній дійсності з гріхом і злом, що має нормативну форму, санкціоновану державним авторитетом, церква залишає за християнами право самостійно приймати рішення зупинити поширення неправедних норм і правил на себе, або всупереч божественним завітам вчинити злочин і трансформувати неправедні занопоположення на інших людей.

Водночас із твердженням, що кожна душа повинна «коритися вищій владі», в християнській традиції шанують Старозавітне вчення, згідно з яким Бог створив матеріальну реальність, що нас оточує, і створив людину за своїм образом і подобою, внутрішній, духовний світ якої наділив правилами співжиття. У зв'язку з тим, що людина створена за образом і подобою Божою, злочини проти особистості також розцінюються в християнізованій правосвідомості як злочини проти Бога.

У християнській правосвідомості пріоритетне місце займає внутрішній світ людини. Тому первинним, таким що визначає істотний зміст цієї правосвідомості, є фактор людської особистості, яка не має шкали матеріального виміру. На цьому фундаменті виникає ідея правової рівності всіх людей. Посягання на особистість індивіда оцінюється в християнізованій свідомості як гріх перед Богом. Уявлення про безсмертність людської душі пронизує свідомість індивіда і зумовлює формування християнського ставлення до злочину і злочинця.

Відомо, що злочинності сприяють економічні та соціальні обставини, слабкість державної влади та відсутність належної правової регламентації і правового порядку. Однак ключовим для християнина є уявлення про те, що зовнішнє середовище лише створює певні умови для тієї чи іншої поведінки людини в конкретній життєвій ситуації, що розглядається як божественні випробування на її життєвому шляху. Релігійне поняття гріха і правове поняття злочину заповнюють собою сферу взаємного перетину релігійної та правової свідомості в християнських культурах. Визначальним джерелом злочину, тобто порушенням кордонів, дозволених світськими законами, згідно з християнськими уявленнями є гріховність, притаманна людській натурі. У християнстві прийнято вважати, що людина, що здійснює злочин, чинить гріх, оскільки діє проти волі Творця. Тим самим злочинець завдає зло перш за все самому собі й карає сам себе, оскільки порушує у своїй душі божественну гармонію і прирікає себе на вічні муки та страждання.

Християнське вчення проповідує здоровий духовно-моральний спосіб життя, визначає моральні обов'язки людини перед іншими людьми, богоугодну поведінку людини в суспільстві. У правосвідомості богобоязливої людини первинно закладений додатковий внутрішній обмежувач, що забезпечує самоконтроль і внутрішнє негативне ставлення до протиправної поведінки ще на стадії помислів. Таке ставлення мотивоване релігійною свідомістю, що в свою чергу позитивно впливає на соціально значущу поведінку людини в суспільстві. Це пояснюється тим, що головною метою життя християнина, а також людини, яка прагне ним стати, є не матеріальні блага, а досягнення Царства Небесного через послух Богу, виконання його волі, через боротьбу в повсякденному житті з гріхом як внутрішнім, так і соціальним. Людина, добровільно поставивши перед собою таке завдання, бачить свою головну життєву мету у втіленні в реальності абсолютної справедливості й правди. Реальна дійсність сприймається нею через внутрішнє усвідомлення добра і зла, належного та протиправного, що неминуче призводить до необхідності постійного внутрішнього, духовного вибору між матеріалістичною раціональністю та ірраціональним

прагненням до вічного життя і спасіння душі. Проте одноментні, практичні смисли й цілі розмивають у свідомості індивіда межі належного і спотворюють уявлення про нормальне¹.

У зв'язку з наявністю у свідомості індивіда двох різноспрямованих векторів визначення мети – раціонального та ірраціонального – неминучим стає внутрішній конфлікт егоїстичних матеріальних інтересів і високих духовних устремлінь. У вирішенні цього конфлікту найбільш наочно проявляється такий моральний феномен як совість. Людина може вирішити вчинити зовсім не так, як їй підказує совість, і піти проти неї. Гріховна свідомість завжди здатна знайти виправдання протиправній поведінці, дозволяє переступати будь-які закони в інтересах доцільності та матеріальної вигоди.

З точки зору християнства, існує чітке формулювання: совість – це голос Бога в душі людини. Можна припустити, що індивід, недостатньо поінформований в питаннях чинного в країні законодавства, керуючись правилом «якщо не знаєш, як вчинити – ти зробиш за своєю совістю», орієнтуючись на свою внутрішню згоду з божественним уявленням про гріх і зло, здатний не вчиняти злочинів і залишатися в рамках правового поля, що визначається законами, за обов'язкової умови, що самі закони не суперечать божественним заповідям. Муки сумління приводять людину до покаяння за гріх і зло, завдані іншим людям. Отець Церкви Феофан Затворник вчив: «Як би ми ні ховалися зі своїми злими вчинками, їм, незалежно від нас, ведеться запис, який свого часу і буде пред'явлено. Що ж це за хартія, на якій ведеться цей запис? Совість наша. Змушуємо ми її іноді мовчати – вона і мовчить. Але хоч і мовчить, а свою справу робить, веде найточніший літопис наших діянь. Як же бути, якщо там записано багато поганого? Треба стерти написане. Чим? Сльозами покаяння»².

¹ Оніщенко В.Д. Християнська етика: навчальний посібник для викладачів. Львів, 2015. 136 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/11318/1/Онищенко%20В.%20Христ.%20етика-2014.pdf>

² Феофан Затворник. Духовные стороны христианства – энциклопедия. URL: http://azbyka.ru/tserkov/duhovnaya_zhizn/osnovy/pravoslavnaya_entsiklopediya_212-all.shtml

Саме совість є критерієм справедливості й спонукає людей чинити належним чином, втілюючи в реальне життя божественні ідеали навіть тоді, коли їх діяння прямо суперечать прагматичному голосу розважливого розуму, для якого властиво лише знаходити ті чи інші вчинки раціональними чи нераціональними, вигідними або не вигідними.

Тема добра і зла в християнстві потребує особливої уваги. Для нас тут важливо враховувати наступні ідеї, щодо яких однакостайні як отці церкви, так і середньовічні схоласти. По-перше, зло не є субстанціональним, воно є, так чи інакше, відсутністю добра: жодна природа не є злом, саме ця назва (зло) показує лише позбавлення добра. По-друге, зло стосовно світу є загальним: як сказано у Біблії, весь світ лежить у злі. Нарешті, по-третє, зло в природі людини є також відступом від добра в результаті неправильного використання вільної волі, дарованої людині Богом: «Зла воля служить причиною злих діянь, причин же для злої волі не існує»¹.

В апостольських посланнях поняття злочину й гріха не розділені, оскільки в обох випадках суддею є Бог. Саме в цьому сенсі, звертаючись до християнських мучеників, що перебувають у в'язниці, один із видатних ранньохристиянських письменників та теологів К.С.Ф. Тертуліан (155 (165) – 220 (240)) писав: «У світі є ще більше підсудних, а саме весь рід людський, і йому загрожує суд не проконсула, але самого Бога»². Однак церква, отримавши статус державного інституту, цю відмінність знаходить, розглядаючи злочин як особливу категорію гріха, що підлягає земному суду і покаранню. Важливо й те, що ідеологія християнської церкви потрапляє в правовий горизонт Римської імперії, асимілюючи принципи римського права.

Зробивши розгорнутий аналіз причин, що спонукають людину до гріха, М.С. Іванов дійшов висновку, що жодна з

¹ Августин. О граде Божиєм. *Творения (том третий). О граде Божиєм.* Книги I–XIII. Санкт-Петербург: Алетейя; Киев: УЦИММ-Пресс, 1998. С. 519.

² Тертуллиан. К мученикам. *Избранные сочинения.* Пер. с лат. ред. и сост. А.А. Столярова. Москва: «Прогресс», «Культура», 1994. С. 273–276.

причин не в змозі примусити людину до порушення божественних заповідей поза її волею. Він пише: «у будь-якому випадку вони не можуть примусити до гріха; останнє слово завжди залишається за людською волею»¹.

Гріхи, в релігійному сенсі слова, умовно можна поділити на гріхи проти віри та гріхи, пов'язані з порушенням моральних законів, що встановлені Всевишнім і визначають існування та розвиток тварної особистості в реальному світі. Здійснюючи вчинки, що забороняються Всевишнім, людина завдає шкоди своїй душі та послаблює свій духовний союз з Богом. За вчинені гріхи людина отримує заслужене покарання від Бога як за життя (у вигляді хвороб, нереалізованих життєвих цілей тощо), так і неминучої відплати після закінчення свого земного шляху.

Оригінальне вчення про сутність боротьби людей, як протиборство добра і зла, втіленого в людській подобі, розвинув відомий християнський теолог і церковний діяч Аврелій Августин (Блаженний Августин) (354–430). Ідея протистояння зла і добра з'явилася на світ задовго до святого Августина. Всі дуалістичні релігії, в тому числі й найбільш давня з них – буддизм, розвивали ідеї про вічне протиборство добрих і злих сил. Августин заклав основи концепції вільної волі, відповідно до якої людина вільна у виборі вчинків, і лише під впливом злої волі, результату вселення в неї злих сил, вона робить те, що прийнято називати злочином.

Досліджуючи співвідношення волі й розуму у формуванні поведінки людини, Августин ставив віру та волю вище за розум, обґрунтовуючи це тим, що віра спонукає формувати поведінку, наслідуючи приклад Спасителя. Таким чином, основою людської поведінки виступає аж ніяк не розум, а нерациональна віра та заснована на ній ірраціональна воля. Відповідно до концепції Блаженного Августина, закономірність буття полягає в тому, що зло, яке схиляє людину до злочину, все ж таки не є абсолютним, всі його перемоги над добром мають тимчасовий характер. Зло не здатне повністю

¹ Иванов М.С. Грех. *Православная энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2006. Т. 12. С. 336.

знищити в людині добро, відбувається лише його зменшення, що має зворотний характер¹.

Блаженний Августин, розкриваючи взаємодію та взаємообумовленість тіла і душі, волі та розуму, віри та розуму, дійшов висновку про примат душі над тілом, а віри, волі та почуттів – над розумом. Визнаючи за нематеріальною безсмертною душею людини здатність до мислення, волі та пам'яті, він стверджував, що вона є сутністю людини. Сутністю душі виступає воля, а властивістю душі є віра. При цьому душа може пригнічувати чуттєві бажання, контролюючи поведінку людини. Мислитель стверджував: тіло створене за божим образом і подобою, воно не є вмістилищем вад, однак схильне до насолод, тому поведінка, зумовлена тілесними бажаннями, є гріхом.

Августин намагався розкрити сутність феномену зла. Мислитель дійшов дуже важливого методологічного висновку: «зло є не що інше, як приниження добра». Досить складні та неосяжні для людському розуму процеси трансформації добра призводять до виникнення сил зла, які є тимчасовим станом доброї за своєю природою людини. Применшення в людині добра є лише хибним процесом. Зло не призводить до повного зникнення добра в людині, у злочинців має місце лише значне його зменшення, що носить зворотній характер (не випадково розбійники іноді стають праведниками), причому збільшення добра в людині не можна досягти заподіянням їй зла. Августин відкрив своєрідні механізми самообмеження зла: злим нагорі повертаються власні справи їх.

Особливу увагу Августин приділяв такому явищу, як гріхопадіння людини. У його теорії центральне місце займає ідея, що впадання в гріх є нездатністю людини володіти собою, що зумовлюється «відривом від Бога» і виражається в безтурботності, незібраності, безсиллі, що знеособлює і робить безглуздим її життя. Таким чином, гріховність постає визначальною сутністю злочину і, незважаючи на те, що у світі поняття гріха існувало завжди, тільки з появою закону воно набуло правового значення.

¹ Єпископ Иппонийский. Творения блаженного Августина епископа Иппонийского. Москва: Книга по требованию, 2012. С. 38

Блаженний Августин вважав злочинну поведінку результатом впливу на людину злих сил, тобто маючи можливість діяти на свій розсуд, людина лише тоді здатна вчинити злочин, коли її воля буде придушена злими силами, що вселилися в неї.

Крім досить складних богословських викладок у працях Августина чимало соціологічних і психологічних спостережень: про роль співучасників у генезисі злочинів; про помилки та помилкові поняття як причини злочинів; про мотиви злочинів¹.

У результаті реалізації в житті ідей Августина сама церква стала нагадувати державу, яка починає вирішувати проблеми гріха державними, раціональними методами, а саме методами, схожими з судовим розглядом за правилами світського права. Тому в свідомості західних християн порятунок розуміється як результат розгляду Вищим судом проступків людини в реальному світі. Міра відповідальності визначається правилами, що нагадують норми юридичної науки. За більш тяжкі злочини передбачається більш тяжке покарання. За гріховну діяльність людини її чекає неминуча і справедлива кара. Зокрема за злочини, спрямовані проти Бога, настають тяжкі наслідки для винного. Такий підхід виховував у західних християн звичку раціональної життєвої поведінки.

Отже, виходячи із загальних принципів теологічного вчення про добро і зло, гріховність є загальною і міститься вона в самій людині. Гріх успадковується не генетично, а відтворюється в душі кожного разу, коли людина неналежним чином розпоряджається своєю свободою. Августин поділяв усіх людей на доброчесних, які не здійснюють злочинів не тому, що бояться покарання, а тому що таким є природний закон їх поведінки, і порочних, які не піддаються переконанню і реагують лише на примусові заходи. При цьому кожна людина потенційно готова до гріха.

Будь-яка розумна істота, на думку італійського філософа і теолога Фоми Аквінського (1225–1274), здатна грішити. «Причина цього полягає в тому, що гріх є не що інше, як від-

¹ Іншаков С.М. Зарубежная криминология. С. 19–20.

ступ від правильності дій. ... Дія ж може бути неправильною тільки в тому випадку, якщо її правила визначаються самим діячем. ... Лише у волі Бога не може бути ніякого гріха, тоді як у волі будь-якої істоти за природою може бути гріх»¹. На відміну від Августина, який вважав людську душу джерелом формування поведінки, Фома Аквінський стверджував, що людина є не лише душею, а й чимось іншим, що складається з душі й тіла, з чого випливає, що душа є двигуном лише окремих людських вчинків, в інших випадках основою поведінки виступає сукупність душі й тіла – сутність людини, у зв'язку з чим на її поведінку можуть впливати як тілесні вади, так і порушення розуму.

Фома Аквінський, на відміну від Августина, визнавав пріоритет розуму над волею. Подібно до Аристотеля, він вважав, що розум, розрізняючи добро і зло, здатний впливати на вольові дії, через що все, що сприймає розум, є добро, решта – суть зло. Таким чином, свобода волі, яка виявляється у виборі цілей та засобів досягнення блага, завжди дає можливість людині вибрати між добродесною та гріховною поведінкою. При цьому Бог, вказуючи на праведний шлях, не несе відповідальності за гріхопадіння інших. Таким чином, свобода волі, на думку Августина, обмежується Божою волею. Фома Аквінський же вважав, що свобода волі лише обмежує зумовленість поведінки людини Божим накресленням. На думку Августина, любов до Бога є єдиним позитивним мотиватором людської поведінки, тому, живучи за божественними законами, людина уподібнюється Богу, якщо ж вона керується не божим законом, а людським, то стає подібною до диявола. Відповідно все добре, що закладено Богом у людській душі, часто не знаходить вираження, оскільки тіло перешкоджає цьому, отже людям слід відмовитися від згубних насолод, що віддаляють їх від Бога. Таким чином, шлях до зла зумовлений свободою волі людини, яка обирає цей шлях замість шляху до Бога. Людина, на переконання Августина, занадто слабка, щоб самостійно чинити опір злу й потребує Божої підтримки.

¹ Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть I. Вопросы 44–74. Киев: Эльга, 2003. С. 205.

У питанні обумовленості поведінки Августин віддавав перевагу зовнішньому фактору у вигляді Божої волі, пізнання якої здійснюється за допомогою самосвідомості людини: «Створив Ти людину за образом і подобою своєю, і цю істину пізнає лише той, хто пізнав самого себе»¹. Саме цей шлях, на його думку, здатний привести до єднання душі з Богом. При цьому Августин не заперечував роль внутрішньої обумовленості поведінки, центральне місце в якій відводилося вірі та волі на шкоду розуму, однак не виключав повністю вплив останнього на життєдіяльність індивіда.

Церква завжди засуджувала злочини проти влади і розцінювала їх як злочини проти Всевишнього. Спираючись на постулат «Господь – наш суддя, Господь – законодавець наш, Господь – цар наш: Він врятує нас» і пам'ятаючи Христові заповіді про те, що будь-яка людина підкоряється вищій владі й має віддавати «кесареve кесарю, а Боже Богові», християнська правосвідомість спочатку була орієнтована на те, що мирський закон не повинен суперечити Божій волі та божественним заповідям². Відповідно законодавець зобов'язаний видавати закони, які не порушують богоустановленість норм і принципи поведінки, а відповідають їм. Християни покликані бути законслухняними громадянами земної Вітчизни, а держава в свою чергу має бути не лише вимогливою, а й справедливою до них. У тих випадках, коли норма світського закону прямо відкидає будь-яку абсолютну божественну норму, злочинцем стає не людина, що порушує мирську норму поведінки, а сам законодавець, що зазіхає на встановлений Богом належний порядок взаємовідносин між людьми. «Горе тим, які постановляють несправедливі закони і пишуть на лихо, щоб від правосуддя усунути бідних, і щоб відняти права від убогих!»³. Догмати віри зобов'язують християн в питаннях організації

¹ Антологія філософії Середніх віків і епохи Возрождення. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 99.

² Християнські принципи верховенства закону на заході: спадок свободи і захист від тиранії. URL: <https://c4u.org.ua/hrystyianski-pryntsy-py-verhovenstva/>

³ Там само.

земного порядку речей підкорятися законам, незалежно від ступеня їх відповідності божественним установкам, не знімаючи при цьому з людини персональної відповідальності за вчинені діяння перед Творцем.

У християнській культурі норми належного носять мінливий, «ситуаційний» характер. Проповідь Ісуса Христа орієнтує на ідеал, а не на точні норми. У ситуації вибору, яка передбачає наявність альтернативи, християнин вибирає з реально можливих варіантів той, який уявляється йому найбільш близьким до ідеалу. У християнських конфесіях Заходу ставлення до гріха нагадує ставлення до порушень норм світського права. У католицизмі та протестантизмі воно склалося через різні підстави, але результат виявився однаковим. У питаннях про належне протестанти іншим шляхом приходять до висновків, які нагадують висновки католиків. Вони так само вважають, що в основі належного лежить ідеал любові, а богоугодне життя зводиться до невтомної ефективної діяльності. Як перші, так і другі згодні, що для ефективної діяльності потрібен загальноприйнятий порядок поведінки і в цьому питанні солідаризуються зі світськими концепціями права. Звідси випливає, що грішне, за уявленнями християн як Сходу, так і Заходу, є невідповідним закону. Тому будь-які порушення порядку критикуються не тільки зі світської, але й з релігійної позиції. Оскільки західне розуміння гріха частково тотожне ідеї законодавства, воно має більш значний вплив на природне право. Християнський ідеал любові, будучи недосяжним еталоном належного при виборі людиною норми поведінки в суспільстві, дозволяє їй цілком виразно бачити відмінності між добром і злом, правдою і брехнею, належним і сущим. З огляду на дану обставину, ми вважаємо, що християнський моральний імператив, будучи вищим моральним критерієм повинності, цілком заслужено може стати підставою для формування правосвідомості, гармонійно поєднуючи позитивне право і моральність¹.

¹ Соколовская О.В. Религиозные феномены и вариативность оценки преступлений в христианском мире. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 6. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11021>

Таким чином, поступальний розвиток християнської доктрини призвів до формування класичного розуміння належного, нормального і гріховного, забороненої поведінки людини в суспільстві на основі синтезу ірраціонального ідеалу любові та раціональних вимог до людської поведінки, що викладені в Старому Завіті, без урахування яких ідеали й цінності християнства втрачають свою повноту та універсальність. Основою для такого синтезу є та обставина, що Ісус не тільки не заперечує десять заповідей Старого Завіту, навпаки, зміцнює їх значення в свідомості людей¹.

Для християнізованої правосвідомості основним критерієм оцінки поведінки людини є її діяння в реальному світі, що відбулися в результаті вільного волевиявлення особистості.

Ареною боротьби з протиправними проявами є не зовнішнє, видиме середовище, а людська душа. Людина, яка здійснює діяння, що посягає на норми та правила соціуму, за умови їх відповідності божественним моральним заборонам і вимогам, є не лише злочинцем, а й грішником.

3.2. Класифікація злочинів у Середні віки.

В середні віки вчинення злочинів найбільш провокували війна і соціальна незадоволеність суспільства. Можна сказати, що середньовічна цивілізація починається з насильства і криміналу, які мали досить драматичний характер. При цьому війни і конфлікти, набіги та розбій аж ніяк не означали, що в ролі злочинця обов'язково виступає будь-який ворог або загарбник: траплялося, що злочинцями ставали самі захисники тих чи інших територій – воїни, найманці, жителі провінції та інші особи. Насильство настільки ставало звичним, що поняття «злочин» замінюється і затьмарюється поняттям «гріх», а розвиток релігійних уявлень випереджає розвиток юридичного закону.

У X–XII ст. злочин вже не розглядався як приватна справа, а став «порушенням миру», тобто сформованого державного

¹ Християнські принципи верховенства закону на заході: спадок свободи і захист від тиранії. URL: <https://c4u.org.ua/hrystyianski-pryntsy-py-verhovenstva/>

порядку. Якщо серед самих феодалів питання щодо відповідальності за злочин розслідувалось «судом рівних» із урахуванням сформованих звичаїв і уявлень про феодалський обов'язок і честь, то у відносинах із залежними селянами феодал по суті був і законодавцем, і суддею водночас. Сеньйор, у разі прояву непокори серед своїх слуг, особливо в разі невиконання ними своїх трудових обов'язків, мав право практично безкарно використовувати проти них будь-які репресії.

У XIII–XV ст. з поступовим зміцненням влади короля і централізацією держави сеньйоральна юрисдикція слабшає, відповідно роль законодавства зростає¹. Чим більш могутньою ставала королівська влада, тим більше вона прагнула підкорити собі суспільство. Відбулося розширення юрисдикції королівських судів. До їх відання почали відносити справи про злочини, які раніше розглядалися міськими, помісними судами, або віддавалися на відкуп родичам або самому потерпілому. Влада прагнула забезпечити свою непорушність шляхом використання жорстоких покарань за злочини проти держави, короля, церкви, релігії. Радикальні заходи, наприклад смертна кара за крадіжку і бродяжництво, запроваджуються в XIV–XVI ст., коли Європу охопили епідемії, війни і повстання, а королі, в марній спробі припинити злочини, жорстоко карали за будь-яку провину, що нерідко призводило до народних заворушень².

Відбувається розширення кола справ, які у зв'язку зі своєю підвищеною небезпекою стають підсудними лише суду короля. Це фальшивомонетництво, вбивство, зґвалтування, підпал та ін. Шляхом видання законів, що доповнюють норми канонічного права, монархи активно втручаються в релігійну сферу. З'являються нові склади злочинів, що передбачають

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2013. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-prestupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

² История Европы с древнейших времен до наших дней / Под. ред. Удальцова З.В. Москва: Наука, 1988. С. 325.

покарання за «образу величності». Відбувається остаточне зникнення поняття злочину як «приватної справи»¹.

З часом з'являються теорії, що розмежовують простий випадок і злочинну необережність. Зокрема формується і розвивається теорія, що отримала назву «вражаюча доктрина Кока». Згідно з даним ученням, «якщо хто-небудь, стріляв у дику птицю ... і стріла без будь-якого злого наміру з боку того, хто стріляв, потрапляє в людину, що перебуває на віддалі, – це є випадок, бо стріляти в дику птицю законно ... але якщо він стріляв у півня ... або приручену якусь птицю, що належить іншій особі, то вчинене при цьому випадкове вбивство є тяжким злочином, оскільки діяння було незаконне»².

Середньовічне право більшості європейських держав проголошувало принцип винуватості тільки осудної особи. Вважалося, що божевільний, або недоумкуватий, не може відповідати за свої вчинки, а значить і за скоєний злочин. Тобто поняття неосудності, нездатності особи через психічний розлад усвідомлювати значення своїх дій було відоме середньовічному праву. Але в деяких випадках, наприклад при вчиненні злочинів, які кваліфікуються як «образу величності», кримінальній відповідальності підлягали й божевільні.

Інститут необхідної оборони у вітчизняному законодавстві почав формуватися в X–XVII ст., що підтверджується пам'ятками права, які дійшли до наших днів: договори Русі з Візантією 911 року, 945 року; Руська правда, в нормах якої з'являються перші згадки про право на необхідну оборону. Остання характеризується як право на захист. Зазначене право допускалося реалізувати, навіть якщо нападнику буде заподіяно надмірну шкоду. Слід сказати, що загалом у цей період панувало самоуправство, існувало право кровної помсти, яке могло бути реалізоване виключно членами сім'ї вбитого, але вже після того, як злочин скоєно.

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-prestupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

² История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Под общей редакцией О.А. Жидкова, Н.А. Крашенинниковой. С. 276.

Аналіз законодавства X–XVII ст. свідчить, що у зазначений історичний період поки що рано говорити про становлення та формування повною мірою інституту необхідної оборони, а тим більше про виділення в ньому самостійних норм, що регламентують право людини на необхідну оборону у випадку посягання на членів сім'ї. Проте очевидні передумови розвитку права на захист зазначеної категорії осіб вже були.

В Європі отримало свій розвиток вчення про співучасть, що базувалося на принципі, згідно з яким особа, яка вчиняє злочин «руками іншого», й сама вважається такою, що вчинила цей злочин.

У період раннього Середньовіччя злочин розглядався як дії (приватні образи), що зачіпають інтереси конкретних осіб, а покарання, для яких ще не була характерна особлива жорстокість, полягали переважно у грошовій компенсації шкоди, заподіяної приватній особі.

У сучасній науковій літературі діяння, які в період Середньовіччя вважалися злочином, класифікують наступним чином.

1. Злочини проти держави.

Вони розглядалися як найбільш тяжкі. До даної групи належали: шпигунство; перехід на бік ворога; заколот; злочини, що здійснюються безпосередньо проти особи короля, членів його сім'ї, міністрів тощо. Особи, що вчинили такі злочини, каралися з особливою жорстокістю, причому найчастіше каралися не лише самі злочинці, а й члени їхніх сімей.

2. Злочини проти релігії.

Це богохульство, блюзнірство, святотатство, чаклунство, ересь тощо. Визначеного поняття «ересі», як і поняття інших релігійних злочинів, не існувало, проте це не лише не перешкоджало, але навіть сприяло виявленню злочинців.

Розслідуванням таких злочинів займався спеціально створений судовий орган – інквізиція. Інквізиція не просто розшукувала злочинців, які вчинили релігійні злочини, вона виконувала ще одну важливу роль – підтримувала керівну роль церкви в державі та суспільстві.

Теоретиками інквізиції було обґрунтовано поняття злочинця як пособника злих сил і розроблені практичні прийоми щодо його виявлення. До числа таких прийомів, крім жорстоких тортур, включали пошук спеціальних міток диявола (родимих плям, місць, з яких при акупунктурі не йде кров).

3. Злочини проти особистості.

В епоху Середньовіччя широкого поширення набули злочини проти особистості, за вчинення яких також передбачалися суворі покарання. Злочини проти особистості включали діяння, спрямовані проти життя людини, її тілесної недоторканності, честі. У цій групі головне місце займало вбивство. Середньовічне європейське право розрізняло навмисне вбивство (каралося відрубанням голови), необережне (каралося тілесним покаранням, шпідрутенами), випадкове (яке не каралося). Тяжким видом вбивств було вбивство на замовлення, отруєння, вбивство військового, вбивство батьків, дитини.

До злочинів проти особистості та моральності відносили зґвалтування, мужеложство (яке каралося стратою або засланням), скотоложство (за вчинення якого передбачалося тілесне покарання), кровозмішення або зв'язок між близькими родичами, двоєженство, перелюбство, блуд (каралося ув'язненням і каторгою).

4. Злочини проти власності.

До числа майнових злочинів включали крадіжку, грабіж, підпал, знищення або пошкодження чужого майна, що набули поширення у ряді країн середньовічної Європи, де існували злочинські банди зі складною структурою та чітким розподілом ролей, що вчиняли масові грабежі й крадіжки. У країнах Азії набули поширення крадіжки релігійних святинь¹.

Законодавці більшості держав розглядали умисний підпал як тяжкий злочин, спрямований на знищення чужої власності й досить суворо карали за вчинення даного діяння. Особливо це було характерно для Англії, де в силу сакраментального

¹ Звизжова О.Ю. Еволюція преступности на различных этапах развития общества. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-prestupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

ставлення до будинку та житла палія чекало покарання у вигляді спалення.

У Середні віки реалізується аксіологічне ставлення до злочинності і кримінальної субкультури в координатах «спокутування гріха», але етичні імперативи оцінки злочинності не були стійкими і самосвідомими навіть під тиском панівної християнської моралі.

У період Середньовіччя, як і в греко-римській давнині, в образах злочинця зберігається сакральна героїзація, хоча вона вже трактується інакше в зв'язку з християнським розумінням «гріха». Незважаючи на чітко виражену позицію християнської практичної ідеології щодо злочинів, середньовічна людина виправдовувала чужі страждання і смерть, використовувала біблійні образи в легітимації злочинів. Організована злочинність Середньовіччя і кримінальні співтовариства проникали в усі верстви суспільства та владні структури, втілювали класові та групові конфлікти в злочинному насильстві (грабежі, війни, змови тощо). Кримінальній субкультури Середніх віків властива символічна та функціональна амбівалентність: поєднання сміху з цинічністю; веселощів на тлі злочину і злочину на тлі веселощів; осуду та співчуття щодо злочинця; розмивання закону й справедливості; подвійні стандарти у розумінні гріха й правди.

3.3. Середньовічні покарання.

Спроби середньовічних законодавців впливати на злочинність зводились до посилення покарань, регламентації процедури переслідування злочинців і ведення слідства, але не стосувалися зміни соціокультурних факторів, які впливають на злочинність. По суті, реалізовувалася лише фізична протидія криміналу, підкріплена написаними пізніше законами та наявними традиціями. Водночас будь-яких дієвих соціальних механізмів протидії не існувало.

Головними соціальними критеріями, які регулюють ставлення до криміналу і злочину, зазвичай була не лише тяжкість злочину, а й статус, походження злочинця, а також культурні традиції ставлення до злочину, закріплені в біблійних текстах. Особистість жертви не вивчалась і не розглядалася.

Християнській правосвідомості притаманне розуміння того, що за скоєне гріховне діяння злочинець має понести справедливе покарання. В основі християнського уявлення про справедливе покарання лежить своєрідне розуміння сутності самого божественного покарання. Християнське вчення виходить із того, що в основі божественного покарання за гріхи і зло лежить божественна любов до людини. За словами С. Будзинського, «якщо воля людини порушує злочином порядок Божої справедливості, то вона може повернутися до неї і задовольнити її через покарання, тобто в такому випадку людина добровільно, або всупереч своїй волі, повинна страждати згідно справедливості Божої»¹.

Уявлення про невідворотність і справедливість відплати злочинцю за гріховні вчинки трансформується в специфічне розуміння християнами справедливого покарання за скоєні правопорушення за життя, сенс якого полягає не лише у виправленні внутрішнього світу людини, яка порушила закон, а також у необхідності забезпечення інших людей, соціуму від злої волі злочинця і в припиненні його протиправних діянь. Церква розуміє покарання не як помсту, але як засіб внутрішнього очищення того, хто згрішив.

Покарання, так само як і злочин, у християнстві розглядається як зло. Фома Аквінський так співвідносить поняття «зло», «злочин» і «покарання»: «Зло є двоїстим. З одного боку, воно виражається через позбавлення форми або чого-небудь, необхідного для цілісності речі. ... З іншого боку, зло виражається через вилучення належної дії... Оскільки благо саме собою є об'єктом волі, зло, як позбавлення блага, особливим чином виявляється в наділених волею розумних істотах. Звідси те зло, яке виражається в позбавленні форми й цілісності речі, має природу покарання. ... А те зло, яке полягає в нестачі належної дії з боку наділеної волею істоти, має природу злочину. ... Тому будь-яке зло в наділених свободою волі істотах слід розглядати як злочин, або покарання»².

¹ Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава. 1870. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum3736/item3793.html>

² Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть I. Вопросы 44–74. Киев: Эльга, 2003. С. 62.

Отже, покарання є злом, що виникає як відповідь на виклик злочину. Але між цими двома видами зла є істотна відмінність. Настільки істотна, що той же Фома Аквінський заявляє: «Зло покарання виходить від Бога, але зло злочину – ніколи»¹. У чому виправданість зла покарання? Справа тут не в справедливості, хоча покарання й має бути справедливим, і не у відплаті міри завданих збитків, хоча покарання має на увазі й цю мету, і звичайно не в помсті за скоєний злочин, що абсолютно більшістю теологів відкидається з різним обґрунтуванням. Метафізичну сутність покарання розкрив саме Фома Аквінський, вказавши: «Поділ [зла] на злочин і покарання є не поділом зла як такого, але того зла, яке вбачається в речах зі свободою волі»². Він особливо виділяв зло в моральному сенсі, яке не просто є відсутністю добра, і навіть не будь-яким неправильним вчинком, як наприклад марнотратство; моральне зло – це «річ, що не лише випала з правильного порядку, але також і шкідлива для [когось] іншого»³. Неважко побачити у визначенні морального зла поняття правопорушення. Фома Аквінський стверджує, що від зла в моральному законі можна повернутися до блага. Саме оборотність морального зла й служить виправданням зла покарання.

Цікаві міркування Фоми Аквінського щодо особливого виду злочинності – злочинності влади. Впливати на цю злочинність можна лише на основі законів, головним гарантом яких є можновладці, але це складно. Залишаються лише крайні заходи: якщо монарх, носій всієї повноти влади, порушує свої священні обов'язки перед Богом і народом, його можна усунути насильно. У людей немає іншого вибору – адже монарх стоїть над законами та ним не підкоряється.

Через три століття після свого заснування християнська церква з великим зав'язанням почала вести боротьбу з ересями маніхейства, донатизму, аріанства. У 1215 р. на IV Латеранському соборі Папа Римський заснував особливий постійний

¹ Фома Аквінський. Сумма теології. Часть I. Вопросы 44 –74. Киев: Эльга, 2003. С. 70.

² Там само. С. 63.

³ Там само. С. 54.

церковний суд – *Inquisitio Haereticae Pravitatis Sanctum Officium*, – Святий відділ розслідувань еретичної гріховності, широко відомий просто як інквізиція. У наступні десятиліття цьому суду надавалися все нові й нові повноваження. Під натиском церкви в законодавстві країн Західної та Південної Європи міцно вкоренилися закони проти еретиків, де останніх прирівнювали до найбільш злісних розбійників¹.

У широкому смислі слова під інквізицією слід розуміти виявлення, переслідування та засудження церквою зрадників – боговідступників. У більш вузькому сенсі, інквізиція – це слідчий інститут канонічної церкви, метою діяльності якого було виявлення законспірованих ворогів церкви, переконання і перевиховання їх, а в разі неможливості виправлення – відлучення від Церкви. Інквізиція проводила розслідування релігійних злочинів. Релігійними злочинами, як вже зазначалося вище, були ересі, знахарство, чаклунство, іншими словами, будь-які дії, що полягали в створенні та поширенні серед народних мас альтернативних уявлень щодо релігійного світогляду та культів².

Найпоширенішим релігійним злочином була ересь. У загальному вигляді ересь визначалася як найтяжчий злочин, спрямований проти спільного блага церкви, проти порядку всього християнського суспільства. Разом з тим існувало безліч тлумачень поняття «ересь». На думку святого католицької церкви Угуччо, одного з найвпливовіших юристів Середньовіччя, ерессю є будь-яка дія, спрямована проти Бога. Очевидно, що поняття ересі, як і ряду інших релігійних злочинів, відрізнялося особливою невизначеністю, що дозволяло будь-кого успішно звинувачувати в його скоєнні, не маючи при цьому жодних доказів³.

¹ Санжаров В.А., Павлюк О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський собор 1215 р.: традиції і новації в канонічному праві. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 42–46. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2022/8.pdf

² Данилов В.А. Заметки о средневековой инквизиции. Москва, 1998. С. 175.

³ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества. С. 125. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-pres-tupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obvestva.html>

Інквізитори стверджували, що вони лише відпускають гріхи, при цьому намагаються повернути людей до істинної віри, а не покарати їх. З їхньої точки зору, ересь була навіть не злочином, а гріхом, повністю визнавши який і покаявшись у ньому, грішник міг отримати виправдання. Разом з тим покарання застосовувались. До числа найбільш гуманних (безкровних) видів покарання інквізитори відносили спалювання на багатті (земний прообраз чистилища). Так, за підрахунками фахівців число жертв іспанської інквізиції за всю її багатовікову історію склало 300 тис. чоловік, з яких 30 тис. були спалені.

Всі порушення моральних законів без винятку інквізитори вважали гріхом проти Бога; спричинення каліцтва людині є злочином проти держави. Позиція інквізиції була наступною: необхідно було з'ясувати, чи винен обвинувачений у певному гріху, в гріху ересі або в непокорі правді Господній. Інквізитор виступав у ролі офіційного представника духовної влади. Однак за угодою з Церквою і державою конкретний злочин проти Церкви могли також оголосити злочином проти держави.

Для обґрунтування своєї діяльності інквізиція потребувала поглиблених теоретичних досліджень у сфері природи злочину. Певні положення про сутність злочинності й заходи впливу на неї знаходили в працях Іоанна Дамаскіна, Фоми Аквінського, інквізиторів Я. Шпренгера і Г. Крамера та ін.

Теоретиками інквізиції було вироблено поняття злочинця як пособника злих сил і розроблені практичні прийоми щодо виявлення таких осіб. До числа прийомів виявлення, крім жорстоких тортур, належить пошук спеціальних міток диявола. Ними вважали родимі плями, блідість обличчя, наявність на тілі місць, з яких при акупунктурі не йде кров.

Інквізиторами було вироблено цілу систему, що регламентує застосування покарання. Вважалося, що Бог може застосувати два види покарань: духовне та земне. Духовне покарання використовується тільки за наявності вини. На відміну від нього, земне може накладатися і на невинного, але тільки за наявності певних підстав. Духовне покарання може виражати-

ся у позбавленні благодаті або в муках пекельного вогню. Варіанти земного покарання численні, але найбільш повчальним є страта¹. Причому інквізитори самі не засуджували до смерті. Було оголошено, що право карати смертю належить лише Богу. У той же час каноністи допускали делегування цього права світській владі. Самі інквізитори страчували лише закоренілих еретиків, які не покаялись, та деякі інші категорії звинувачених. При цьому вказувалося, що інквізиторами було зроблено все можливе для порятунку загубленої душі еретика, але милосердно простягнута рука допомоги була ним відкинута. Віровідступник, який відмовляється зізнатися в ересі, заявляє про свою невинність, наполягає на своєму непослуху, не може бути підданий духовному покаранню. Такий обвинувачений передавався в руки світської влади, яка відправляла його на спалення. Але навіть у цьому випадку еретик міг сподіватися на милосердя Церкви: віровідступники, які зізналися в злочині в останній момент перед спаленням, піддавалися попередньому удушенню².

Очевидним є той факт, що тюремне ув'язнення було найсуворішим покаранням, яке міг накласти сам інквізитор. Тюрма розглядалась як засіб очищення еретика від його помилок. Менш тяжким покаранням була спокута, що накладається за бажанням інквізитора. Найбільш легкими вважалися спокути у вигляді читання молитов, відвідування храмів, суворого виконання обрядів, постів, паломництва святими місцями та благодійних пожертвувань. Потім йшли ганебні та принизливі спокути, такі як носіння нашитих на одяг хрестів, або носіння «санбеніто» (ганебного вбрання, спеціально для того зшитого). Широко застосовувався інквізиторами ще один вид покарання, – конфіскація майна еретика, або виплата ним штрафу.

Наступним злочином проти релігії слід назвати чаклунство і знахарство. Як такого, визначення чаклунства не існувало,

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества. С. 126. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-pres-tupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

² Льюренте Х.А. История испанской инквизиции. Т. 1. Москва: Центрполиграф, 1979. С. 79.

що призводило до кривавих розправ над сотнями і тисячами невинних людей.

Покарання за чаклунство полягало в наступному. Злочинці—чоловіки піддавалися смертній карі та розриванню тіла кігтями для тортур або викиданню на пожирання диким звірам, а жінки піддавалися спаленню. Вважалося, що природна смерть чаклуна не є належною спокутою гріха, тому що вона призначена тільки як покарання за первородний гріх. Але насильницька смерть, незалежно від того, заслужена вона чи ні, в будь-якому випадку спокутувала гріх¹.

Навіть жорсткі заходи не давали можливість Церкві на довгий час зберегти керівну і спрямовуючу роль у суспільстві та державі. Пізніше люди починають співчувати жертвам інквізиції. У народних масах з'являються сумніви у винуватості численних загиблих у багатті й на шибениці. Та й держава приходить до висновку, що значний вплив Церкви в суспільстві їй ні до чого. З часом відбудеться остаточне падіння авторитету Церкви, припинить своє існування інквізиція, і, як наслідок, кількість осіб, підозрюваних у скоєнні релігійних злочинів, різко знизиться. Звинувачення в таких злочинах, як чаклунство, знахарство, ересь вже перестануть бути масовими, припиняться й багатотисячні страти відступників від релігії.

Серед злочинів проти фізичної особи детально регламентувалися вбивства (в ряді країн до числа злочинних діянь включали й самогубства), заподіяння шкоди різного ступеня тяжкості, побої. При кваліфікації злочинів і покарань майже завжди враховувалася соціальна та станова приналежність як злочинця, так і самої жертви. Практично не застосовувалося пом'якшення покарання щодо волоцюг і малозабезпечених, незважаючи на заяви деяких середньовічних правителів про наміри враховувати злиденне становище осіб, які вчинили злочин. Жебраки та волоцюги, навіть якщо вони не здійснювали жодних протиправних діянь, розглядалися як особливо небез-

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества. С. 129. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-pres-tnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

печні злочинці й тому піддавалися страті відразу ж, як тільки потрапляли до в'язниці.

Основою системи покарань протягом багатьох десятиліть була ідея залякуючої відплати, яка, незважаючи на суворість, не завжди давала позитивні результати. Смертна кара передбачалася за більшість злочинів, причому в ряді країн вона існувала в кваліфікованих формах (четвертування, спалення, колесування, утоплення, поховання живцем і т. ін.). Передбачалися й ганебні покарання, які в більшості своїй полягали у виставленні біля ганебного стовпа, накладенні знаків безчестя, позбавленні певних прав. Ув'язнення могло використовуватись як самостійний вид покарання, або як додатковий. Також додатковим або навіть самостійним покаранням визнавали конфіскацію майна і штраф.

Серед інших злочинів, що мають місце в Середньовіччі, лідируюче положення за своєю масовістю займали злочини проти власності. В епоху раннього Середньовіччя були поширені такі види злочинів, що входять до даної групи: крадіжка, за яку досить часто застосовувалась смертна кара; крадіжка зі зломом (у т. ч. шляхом пошкодження стіни в будинку); крадіжка під час пожежі, за яку загрожувало спалення. До злодія прирівнювалась людина, яка продала знайдену річ, її набувач, який не надав доказів, що не знав, що річ крадена; той, хто допоміг чужому рабу втекти.

У різних країнах за вказані злочини застосовувались різноманітні покарання. Наприклад, у Лівонії найбільш поширеним покаранням за крадіжку був штраф. Розмір штрафу варіювався з урахуванням вартості викраденого і місця, де злочин було скоєно. Крадіжка майна, вартістю більше однієї марки, каралася різками, або клеймуванням. Якщо розмір викраденого був меншим, покарання обмежувалося грошовим штрафом.

Грабіж, згідно з «Лівонською правдою», як і іншими нормативними актами того часу, був більш серйозним злочином, ніж звичайна крадіжка. Якщо людина брала якусь річ у іншої особи та не повернула її у визначений термін, вона визнавалась грабіжником і підлягала відповідальності, незалежно від обставин, через які повернення не відбулося. Аналогічно звинуваченням у грабежі підлягала людина, яка взяла будь-яке

майно в заставу, але не повідомила про це судді. Кваліфікованим злочиним був грабіж у хаті (кімнаті), лазні, церкві, за який покладалася штраф у розмірі 40 марок¹.

У середньовічній Росії посягання на власність зазвичай каралися відшкодуванням у грошовому еквіваленті. Вже норми Судебника 1497 року встановлювали, що в разі відсутності достатніх для відшкодування збитків грошових коштів, злодій повинен був відпрацювати завдані збитки. Неправомірне заволодіння чужим майном тягло за собою виплату компенсації в потрійному розмірі. Виняток становило вчинення крадіжки «лихими людьми» (рецидивістами). З урахуванням того, що даний злочин являв собою підвищену небезпеку, покарання було відповідне – смертна кара.

Загалом політика церкви у сфері боротьби зі злочинністю за допомогою жорстоких і невідповідних злочинам каральних заходів, заснованих на теорії божественного походження права покарання, себе не виправдала. Кількість злочинів не зменшувалася, а зростала.

За увесь період Середньовіччя діяння, які визнаються злочинними, не надто змінилися. Змінювалось правове ставлення до них: від особистої образи – в період раннього середньовіччя, до діяння, що підлягає покаранню лише державними структурами – у більш пізні часи. Змінювалися й цілі покарання: від відновлення в правах потерпілого та компенсації за завдану шкоду, до запобігання вчиненню нових злочинів шляхом використання всіляких методів залякування (кайдани, бичування та ін.).

Саме в Середні віки, у зв'язку з посиленням ростом числа злочинів, що караються смертною карою (тільки в Європі їх налічувалося понад 50 видів), з'явилися найрізноманітніші види страти: повішення, гільйотина, спалення, четвертування, колесування. Відбулося збільшення тілесних покарань (відрубання кінцівок, тортури розпеченим залізом, удари батогами), набуло поширення тюремне ув'язнення.

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества. С. 158. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-pres-tpnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

Покаранням стала конфіскація майна, що було вигідно королівській скарбниці, коли справа стосувалася великих статків буржуа. У Середні віки спостерігається явна невідповідність тяжкості покарання характеру злочину. Вона посилювалася свавіллям королівських суддів, особливо зловживали конфіскацією майна, що викликало велике невдоволення буржуазії. Метою покарання стала відплата й залякування. Вироки виконувалися публічно для того, щоб страждання засудженого викликали страх у всіх присутніх. Невідповідність тяжкості покарання злочину найчастіше призводила або до необхідності виправдовувати явного злочинця, або, наприклад, оцінювати викрадене в заниженому розмірі. Рятували від жорстоких покарань і «привілеї духовного звання»¹.

Середньовічна боротьба зі злочинністю, що зазнала істотного впливу релігії, мала досить похмурий характер, проте елементи теоретичних досліджень, вироблених її ідеологами, й донині можна знайти в основі практики впливу на злочинність. До таких належить: розгляд злочинності як прояву зла; вчення про свободу волі як основу каральної практики; концепція особливого внутрішнього та зовнішнього стану злочинців і можливості ранньої діагностики цього стану. Однак ні розроблена теорія, ні практика застосування суворих видів покарань не сприяла зниженню кількості скоєних злочинів. Рівень злочинності практично у всіх середньовічних державах неухильно зростав, чому зазвичай сприяло свавілля ряду правителів і, як наслідок, тяжке становище населення.

У Середні віки злочинність являла собою серйозну проблему для суспільства. Ставлення суспільства до насильства і до тих груп населення, які могли його вчиняти, багато в чому визначає весь розвиток Середньовічної культури. Насильство настільки стало звичним, що поняття «злочин» замінюється і затьмарюється поняттям «гріх», а розвиток релігійних уявлень випереджає розвиток закону.

¹ Звизжова О.Ю. Еволюція преступности на различных этапах развития общества. URL: <http://www.dslib.net/kriminal-pravo/jevoljucija-prestupnosti-na-razlichnyh-jetapah-razvitija-obwestva.html>

Якщо злочинці так жорстоко каралися суспільством, то воно навряд чи керувалося гуманними міркуваннями. Покарання могло не відповідати злочину і призводити до більш тяжких наслідків. При цьому покарання могло обиратися таким чином, щоб відтворювати злочин, але вже на самому злочинцеві. У результаті наслідки для жертви та наслідки для злочинця були фактично ідентичними.

Для злочинця існував ризик виявитися жертвою помсти родичів тієї людини, яка зазнала образи, збитків або загинула в результаті його діянь. Помста була в певному сенсі обов'язковою і нікого не дивувала. Прояви помсти між сім'ями могли тривати десятиліттями. Це виглядає як неконтрольована, стихійна практика, що порушує принципи справедливості та веде до беззаконня.

Двоїсте ставлення до злочинця, який виступав у деяких ситуаціях жертвою, могло бути підготовлене в свідомості середньовічного європейця християнською ідеологією. З точки зору багатьох учасників тих подій, розп'яття Ісуса Христа відбулося тому, що він – злочинець; але в християнському розумінні насправді він – жертва, найбільш безгрішний з усіх людей. Проте народ, натовп визнають його злочинцем і просять стратити. Тим часом справжній злочинець – Варавва – відпущений на свободу.

Середньовічна людина виявлялась немовби нечутливою до усвідомлення насильства і страждань. Насильство могло не просто учинятися відкрито, публічно (навіть найбільш мерзенні злочини) без будь-якого розвиненого почуття сорому, воно зазвичай повинно було й каратися відкрито – публічними тортурами та стратою, провезенням злочинця в клітці через все місто, биттям різками, викиданням язика. Візуально підтверджене насильство є специфічною рисою культури Середньовіччя. На нашу думку, одне з головних почуттів людини Середньовіччя – підозра (зворотна сторона віри та наївності). Будь-яка людина могла підозрюватимуться в гріху і злочинах. Середньовічний соціум прагнув відчувати впевненість у викоріненні зла, а публічні страти мали катарсичний вплив¹.

¹ Ле Гофф, Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. Москва: Изд. група Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

Ставлення до насильства, злочинності та кримінальної субкультури в середньовічному суспільстві тільки починало формуватися. Набагато раніше, ніж це можна уявити, було вироблено типові злочинні схеми організації кримінальної групи, вимагання грошей, розподілу здобичі, стратегії злочинного виживання. Етика і ставлення до злочинності не носили стійкого характеру, незважаючи на християнську мораль, що насаджувалась. У кримінальну субкультуру могли входити найрізноманітніші групи і верстви населення; вона відрізнялася особливою жорстокістю. Незважаючи на чітко виражену позицію християнської ідеології щодо вбивств та інших злочинів, людина європейського Середньовіччя допускала можливість кривавих і численних жертв, з легкістю сприймала чужі страждання та смерть. Середньовіччю була притаманна організована злочинність, кримінал проникав усюди. Двоїсте, жалісливе ставлення до злочинця могло формуватися під впливом християнства, але сталося це, швидше за все, в період пізнього Середньовіччя, коли етична думка почала все більше уваги приділяти людині¹.

Як вже згадувалось, в епоху античності та Середніх віків сформувались уявлення щодо праведного і неправедного, але поняття «злочин» ще не існувало.

Реформатори церкви – німецький монах Мартін Лютер (1483–1546) і швейцарський священик Жан Кальвін (1509–1564) – своїм запереченням християнських постулатів аскетизму та боротьби з корисливістю сприяли жорстокості багатих щодо бідних. Разом з тим Жан Кальвін розмежовував види гріха. На його думку, є гріхи, що являють незначні помилки, які неважко пробачити; інші – злочини або ганебні та нечестиві вчинки. Для виправлення злочинів недостатньо одного вмовляння і викриття, але потрібні більш суворі засоби².

У країнах перемігшого протестантизму (Англії, Швеції, Данії та ін.) було прийнято суворі закони проти збіднілих гро-

¹ Ле Гофф, Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. Москва: Изд. група Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

² Жан Кальвін. Наставление в християнской вере. Кн. 4. URL: <https://www.reformed.org.ua/2/859/12/Calvin>

мадян (жебраків, волоцюг). У цих країнах одного факту бідності було достатньо для того, щоб опинитися на шибениці: волоцюг вішали в такій кількості, що не вистачало пеньки для мотузок, лісів для шибениць.

Забарвлена релігійним містицизмом середньовічна практика боротьби зі злочинністю характеризувалась особливою жорстокістю, проте елементи теоретичних досліджень, вироблених її ідеологами, й донині можна знайти в основі практики впливу на злочинність. До таких належать: уявлення про злочинність як прояв зла; вчення про свободу волі як основу каральної практики; концепція особливого внутрішнього та зовнішнього стану злочинців і можливості ранньої діагностики цього стану.

3.4. Сутність злочину та покарання в Київській Русі.

Перші згадки про суспільні відносини, які регулювались кримінально-правовими нормами в Київській Русі, зустрічаються у X ст. в літописах, договорах Київської Русі з Візантією. Поняття «злочинного» у цей період визначалось по-різному: «проказа», «образа», «гріх» тощо. Такими термінами позначали діяння, заборонені верховною владою під загрозою покарання та такі, що завдають перш за все матеріальної шкоди ближнім, з одного боку, і суперечать суспільному благу держави – з іншого. Терміни «злочин» і «покарання» ще відсутні. Смісл цих визначень у релігійно-етичному, а не юридичному характері злочинних діянь. Головний елемент злочинного діяння – караність¹.

У договорах з Візантією вже помітна спроба юридичного визначення кримінально-правових заборон. Передбачаються такі види злочинів, як вбивство (ст. 4 договору 911 р., ст. 13 договору 944 р.), завдання тілесних ушкоджень (ст. 5 договору 911 р., ст. 14 договору 944 р.), крадіжка (ст. 6 договору 911 р.,

¹ Скоробогатов А.В., Рыбушкин Н.Н. Уголовно-правовые запреты в древнерусском законодательстве. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2011. № 1. С. 254. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovno-pravovye-zaprety-v-drevnerusskom-zakonodatelstve>

ст. 6 договору 944 р.)¹. За вбивство договорами передбачена смертна кара або виплата штрафу сім'ї потерпілого, якщо винуватий має якісь статки.

Матеріальний погляд на злочин починає змінюватися зі зміцненням християнства. Християнство було запроваджено в Київській Русі в 988 році. Злочин стає не лише заподіянням шкоди, а й порушенням релігійних приписів. Завдяки християнству до інституту злочину застосовується чисто релігійний відтінок і поняття «злочин» та «гріх» стають ідентичними.

Із прийняттям християнства на право Київської Русі стало впливати право візантійське. Вплив Старого Завіту на становлення давньоруського законодавства не підлягає сумніву. Візантійське право вплинуло на зміст договорів Київської Русі з Візантією. Можна простежити наявність зв'язку між Договором Ігоря 944 р і Старим Завітом. Так, ст. 6 зазначеного договору, де йдеться про право вбити злодія на місці скоєння злочину в разі вчинення ним опору, відтворює юридичні основи, виражені з різними модифікаціями в законах Солона та в римських XII таблицях. Але найближчим джерелом цієї постанови послужило біблійно-галмудичне законодавство.

У Руській Правді – збірнику правових норм Київської Русі, що датований різними роками, починаючи з 1016 року, терміну «злочин» все ще немає. Причина в тому, що Руській Правді не було відоме поняття про злочин як порушення закону. Водночас, судячи із системи покарань, можна припустити, що вже позначається перехід до сприйняття злочину як порушення кримінального закону. Хоча перелік злочинів, що караються Руською Правдою, обмежувався так званими приватними злочинами проти особистих і майнових прав приватних осіб, із цього не випливає, що оцінка злочинних діянь в ту епоху здійснювалась лише з точки зору інтересів потерпілих. Так, наприклад, штраф за «образу» сплачували не лише на користь

¹ Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. 2: Лаврентьевская и Троицкая летописи. С. 13–16; 19–23.

потерпілого, але й на користь князя, що уособлював державну владу¹.

Злочини у давньоруському праві ще не відмежовувались від цивільно-правових правопорушень. Наприклад, злісна несплата боргу, що виник у результаті цивільно-правової угоди, визнавалась образою і тягла за собою кримінальне покарання у вигляді штрафу.

Усі склади злочинів зводились виключно до приватних посягань. Об'єктом злочину була особа і майно. Руська Правда вже знає поняття суб'єкта злочину. Суб'єктом злочину могла бути особа, якій притаманна вільна воля і свідомість. Саме тому холоп не міг виступати суб'єктом злочину, а його дії – визнаватися злочином. Вік суб'єкта злочину невизначений, але він не буде визначений ще досить довгий час. Немає злочинів проти держави. Князь, як об'єкт злочинного посягання, розглядався як фізична особа, що відрізняється від інших лише вищим становищем і привілеями.

Руській Правді відомі інститут необхідної оборони, співучасті, стадії скоєння злочину, кваліфікація злочинів за ступенем суспільної небезпеки. Давньоруське кримінальне законодавство ще не відображало інститут незакінченого злочину, який фактично існував у юридичній практиці. Об'єктом злочину виступають права фізичних осіб, пізніше об'єктом виступатимуть церква, держава, моральність. Тяжкість вчиненого злочину, як і розмір штрафу за нього, залежить від станової приналежності постраждалої особи. Руська Правда не знає поділу на загальну і особливу частини, однак серед кримінально караних діянь можна виділити вбивство, каліцтво, злочини проти здоров'я (легкі каліцтва), злочини проти честі, свободи, власності. Зокрема, серед злочинів проти власності на той час розрізняли крадіжку, розбій, привласнення загублених речей або втікача-невільника, протиправне користування

---

¹ Правда Руська. [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склали та підготували до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.).]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>

чужими речами, порушення земельних меж і межових знаків, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал. Така детальна регламентація в ті часи була зумовлена не тільки особливостями законодавчої техніки, а й об'єктивною потребою в диференціації кримінальної відповідальності залежно від об'єкта посягання та виду предмета розкрадання¹.

Руська Правда знає й поняття провини, але умисні та необережні злочини поділяються виключно за зовнішніми ознаками: вчинені в розбої, на бенкеті, в сварці. У Руській Правді можна побачити і класифікацію злочинів: диференціацію вбивств (на бенкеті, в розбої, у сварці), крадіжки (за місцем здійснення, часу доби)².

За вбивство у сварці винуватий платив віру – 40 гривен, якщо вбитий був вільною людиною, або 80 гривен, якщо потерпілий був огнищанином або княжим чоловіком. За вбивство інших княжих слуг віра була набагато меншою. Так, наприклад, за вбивство рабині віра складала лише 6 гривен.

Вбивство у розбої визначалось зовнішніми ознаками. Припускалось, що вбивство здійснюється без будь-якої сварки. За вбивство в розбої карою є потік і розграбування. Така кара також призначалась за конокрадство і підпал. За Руською Правдою найсуворіше покарання полягало у вигнанні злочинця з громади та розоренні його майна. Пізніше супроводжувалося поневоленням злочинця та членів його сім'ї.

Руська правда не передбачає вбивства князя, княгині, вищих церковних ієрархів. Вбивство цих осіб каралося смертю.

Предметом злочинів проти власності в Київській Русі було майно, власником якого є не суб'єкт злочину, а інша особа,

¹ Паньонко І., Коваль В. Сутність та види злочинів проти власності в Київській Русі. 2018. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18339/9.pdf>

² «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с. URL: https://pravozizdat.com.ua/image/data/Files/368/3_Pravda%20ruska_NP_2%20vidannja_vnutri.pdf

якій це майно належить на законних правах. Розглядаються види крадіжки (таємного викрадення майна): крадіжка із закритого приміщення; крадіжка хліба; конокрадіство; крадіжка холопа, сільськогосподарських продуктів та худоби; крадіжка човна тощо. Були відомі й інші майнові злочини: розбій (не відрізняється від грабежу); знищення чужого майна; псування межових і бортних знаків; підпал¹. Загальним поняттям для позначення посягань на чуже майно була «татьба». У вузькому сенсі під «татьбою» можна розуміти розкрадання або крадіжку. У понятті татьби науковці виділяють такі основні склади злочину, як розбій і крадіжка. Поняття грабежу, як і шахрайства, вимагання та деяких інших злочинів проти власності, що мають місце в сучасній юридичній науці і в кримінальному законодавстві України, в Руській Правді відсутні. Однак грабіж, на думку українського історика М.Ф. Владимирського-Буданова, «хоч і не виділявся в окремий вид злочину, безсумнівно був кримінально-караним, нарівні з татьбою та входив до її складу»².

Руська Правда не містить жодних статей про церковні злочини. Статут князя Володимира згадує такі злочини, як церковна крадіжка, пограбування могил, руйнування хрестів, введення до церкви тварин і птахів, моління під овином (господарською спорудою, у якій сушили снопи перед молотьбою), у гаях, біля води, чаклунство. Однак жодних покарань Статут за це не передбачає, – все це каралося за візантійськими законами.

Об'єктивна сторона включала замах на злочин (каралася людина, яка оголила меч, але не вдарила) і закінчений злочин. Закон передбачав поняття співучасті (розбійний напад «скопом»). Незважаючи на те, що поняття співучасті та її основні ознаки будуть сформульовані набагато пізніше, вже в Руській Правді простежувалася підвищена суспільна небезпека злочи-

¹ Паньонко І., Коваль В. Сутність та види злочинів проти власності в Київській Русі. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18339/9.pdf>

² Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Санкт-Петербург. Киев, 1909. С. 319–320.

нів, які вчиняються спільно декількома особами, що виражалося насамперед у призначенні більш суворої міри покарання за їх вчинення. Вже з'явилось уявлення про перевищення меж необхідної оборони, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини. До пом'якшуючих обставин включали стан сп'яніння злочинця, до обтяжуючих – корисливий намір. Законодавець знав поняття рецидиву, повторності злочину (у разі конокрадства).

Суб'єктами злочину були всі вільні незалежно від статі. Віковий ценз кримінальної відповідальності не було встановлено, хоча з урахуванням широкого використання у Київській Русі норм візантійського релігійного права, можна припустити, що за злочинні діяння дитини до 7 років повністю відповідала її мати. Кримінальна відповідальність за Руською Правдою не поширювалася на холопів, які не були суб'єктами права. За злочин, скоєний холопом, відповідав його господар, який міг покарати холопа на власний розсуд. Суб'єктом кримінальної відповідальності могла виступати не лише фізична особа. Руська Правда передбачала колективну відповідальність громади за вбивство на її території, якщо не був відомий злочинець, або якщо громада відмовляється його видати чи допомоги у виплаті штрафу злочинцем, якщо він не може це зробити самостійно.

Серед елементів суб'єктивної сторони давньоруському праву відома вина, як психічне ставлення до вчиненого протиправного діяння. Вина виражається у формі умислу або необережності.

Основними видами покарання були кровна помста, потік і розграбування, викупи, частина яких йшла князю (віра, продаж), частина – потерпілому (головництво, урок). Вищою мірою покарання за Руською Правдою були «потік і пограбування», що призначаються лише у трьох випадках: за вбивство в розбої, підпал і конокрадство. Покарання передбачало конфіскацію майна та продаж злочинця (разом із сім'єю) у рабство. Наступним за тяжкістю покаранням була «віра» – штраф, який призначався тільки за вбивство. Смертна кара в Руській Правді не згадується, хоча на практиці вона, безперечно, мала місце.

Кримінально-правові заборони в Руській Правді доповнюються іншими джерелами права X–XI ст. Найбільш значущим серед них є Статут князя Ярослава про церковні суди¹.

Статут регулює покарання за різні види злочинів: викрадення жінки; згвалтування, зокрема групове; позашлюбні зв'язки чоловіка; двоєженство; статеві зносини у колі кровних родичів, духовних родичів і свояків; дітовбивство; образа заміжньої жінки; насильницьке підстриження бороди або волосся тощо. Особливо необхідно відзначити викрадення, у тому числі дружини у чоловіка, і підпал.

За допомогою кримінально-правових заборон держава прагнула підтримувати встановлений правопорядок. Хоча злочин ще сприймався як заподіяння моральної чи матеріальної шкоди особі або групі осіб, злочинець карався не лише за це, а й за порушення правопорядку, встановленого державною владою.

Отже, система покарань включала такі види: потік і розграбування (за вбивство в розбої, підпал та конокрадіство. Покарання включало конфіскацію майна та видачу злочинця (разом із сім'єю) «головою», тобто продаж в рабство); віра (включаючи дику (повальну) віру та напіввіру; одинарну та подвійну віру – 80 гривень); головництво; продаж-штраф у скарбницю; урок – відшкодування потерпілому; повернення вкрадених речей; кровна помста.

Можна констатувати, що кримінальне право на той час мало характерний для феодальних відносин вид права-привілеїв. Життя, честь і майно феодала захищалися значно суворішими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини. Холопи ж зовсім не перебували під захистом закону.

Специфічна форма позбавлення волі – монастирське ув'язнення – використовувалася спочатку виключно як церковне покарання, метою якого було покаяння злочинця відповідно до

---

¹ Сабат П.В. Церковні устава князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського требника (XV– початок XVI ст.) апостольської Ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2011. Вип. 26. С. 242–247.

доктрини про шлях очищення від «гріховної погані» через молитву, духовне споглядання і самовдосконалення. Ця обставина має розглядатися з точки зору канонічного права. Сама система покарань за давньоруським законодавством мала на меті негайне відновлення соціальної справедливості та компенсацію матеріальних збитків, а не виправлення злочинців та попередження злочинів. Звідси дія принципу таліону, як пережитку племінного звичаю кровної помсти (виражався у дозволі вбити злодія на місці або помститися смертю за смерть); існування такого специфічного виду покарання, як «потік і пограбування», що є видом середньовічного соціального остракізму – пережитку племінних звичаїв, коли вигнання за межі племені фактично означало смерть покараної особи.

Розділ 4. ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОКАРАННЯ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ НОВОГО ЧАСУ

4.1. Філософські основи розуміння злочину та покарання.

4.2. Антропологічні вчення про злочин і злочинця.

4.3. Соціологічні вчення про причини злочину та особу злочинця.

4.4. Психологічні вчення про злочин і злочинця.

4.5. Учення про покарання в європейській політико-правовій доктрині.

На Новий час припадають значні інтелектуальні зусилля щодо узагальнення накопиченого за тисячоліття досвіду та його інституціоналізації. Новий час – це період у світовій історії між Середніми віками та Новітнім часом. Термін «нова історія» виник у європейській політичній думці ще в епоху Відродження. Зазвичай початок Нового часу пов'язують з 1640 р., коли розпочалась Англійська революція. Деякі вчені початок Нового часу вбачають у Реформації 1517 р., або навіть у відкритті Нового Світу в 1492 р. Завершується історичний період Нового часу із закінченням Першої світової війни у 1918 р. Не всі народи розпочали цей період одночасно, але більшість із них зазнали впливу європоцентристського світу, що сформувався в Новий час і поширив свій вплив на інші регіони. У цю епоху відбувається перехід суспільства від «традиційного» типу до «індустріального». Зміни відбуваються також у духовній сфері. Гуманізм, що розповсюджувався в Європі з XV ст., розглядав людину вже не як грішного носія усіляких вад, а як вільну особистість, що має величезні можливості. Закономірним результатом розвитку гуманізму стала Реформація, яка зруйнувала духовну монополію католицької церкви у Європі. Ідеологічною основою цього процесу стала теза про те, що людина не потребує посередництва церкви для порятунку своєї душі. Саме в Новий час філософами створюються передумови для розмежування права і моральності, релігії та моралі.

4.1. Філософські основи розуміння злочину та покарання.

Ученням юристів про злочин і покарання передували відповідні філософські та політико-правові ідеї мислителів різних часів. Вплив ідеалізму або матеріалізму, емпіризму або раціоналізму, реалізму або агностицизму, монізму або дуалізму і т. ін. позначився на вченнях правознавців, які мали свої світоглядні уподобання та володіли інструментарієм філософського рівня. За словами В.С. Стюпіна, філософія споконвіку являла собою самосвідомість всієї культури, була її рефлексуючою силою й генератором нових смислів¹. Без уваги філософів до правового в людині й соціумі, його порівняння на онтологічному рівні з іншими сферами суспільного життя, не могло б відбутися наступного виділення права з області інших регуляторів і набуття ним своєї компетенції. Процес об'єктивації права без філософського досвіду щонайменше затягнувся б на довгі століття.

На формуванні вчень Нового часу про злочин і покарання позначились ідеї англійського філософа і письменника-гуманіста Томаса Мора (1478–1535), викладені переважно у його відомій книзі «Утопія», в якій мислитель розкрив зв'язок між умовами існування суспільства та кількістю злочинів. Він бачив головні причини злочинів в існуванні класу багатих і так званих благородних, які живуть у достатку поруч з бідністю народних мас. Поки не зникне клас багатих, писав Т. Мор, не припиняться й злочини. Він малював картину неіснуючої держави, де золото й срібло не мають ціни, де всі працюють і злочини є рідкісними винятками². Був переконаний, що злочини зумовлені наявністю приватної власності, експлуатації людини людиною, неправильним суспільним устроєм. Намагався обґрунтувати думку, що неможливо боротися зі злочинцями

¹ Степин В.С. Философский анализ мировоззренческих универсалий культуры. *Гуманитарные науки*. 2011. № 1. С. 8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofskiy-analiz-mirovozzrencheskih-universalii-kultury>

² Курс правоведения по Народной энциклопедии изд. 1911 г. Том 1. Общественно-юридические науки. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc542p0/instrum1706/item1759.html>

лише шляхом застосування покарань. Наголошував на необхідності попередження злочинів. Він звернув увагу на те, що у випадку, якщо залишаються незмінними причини, які викликають злочини, незмінними будуть і наслідки, що пов'язані з цими причинами.

Т. Мор виступав за поблажливість і людяність стосовно злочинців. Страти за крадіжку він заперечував і рекомендував за майнові злочини призначати роботи виправного характеру, що було на той час новим видом покарання. Т. Мор був одним із перших авторів, що відкрито говорив про надзвичайну жорстокість покарань, які застосовувались у тогочасній Європі. Метою покарання, зокрема у середньовічній Англії, переважно було прагнення саме покарати винного. За словами С.Ю. Хатунова, «страх стати жертвою злочину породжував у суспільстві жорстокість щодо людини, оголошеної злочинцем. Причому жорстокість не призводила до зниження кількості злочинів, лише нарощувала у людях почуття страху, яке, у свою чергу, викликало бажання виявити жорстокість...»¹. Тобто це була атмосфера тотальної жорстокості.

Т. Мор висунув ідею, що позбавляти людину життя несправедливо, оскільки людське життя за його цінністю не можна врівноважити всіма благами світу. Мислитель обґрунтовував думку, що безглуздо та згубно для держави карати однаково злодія та вбивцю. Розмірковуючи з позицій здорового глузду, стверджував: якщо злочинець знає, що за крадіжку або грабіж він отримає таке ж покарання, як за вбивство, то він воліє вбити жертву, оскільки це зменшить ймовірність виявлення злочину. По суті, пише Т. Мор, подібна система покарань тільки провокує злочинця на більш жорстокі дії².

В «Утопії» Т. Мор основним видом покарання називав рабство, а не смертну кару. Злочинець повинен був суспільнокорисною працею загладити і спокутувати свою провину та

¹ Хатунов С.Ю. Обоснование и цели наказания в средневековой Англии. Российский юридический журнал. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА. 2010. № 3 (72). С. 174.

² Мор Т. Утопия. Утопический социализм: Хрестоматия. Москва: Политиздат, 1982. С. 164.

заслужити на прощення. Рабство, як вид покарання, застосовувалося в утопістів за скоєння тяжких злочинів: вбивства, розбою, крадіжок, навіть за подружню зраду. Злочинці, засуджені до рабства, виконували тяжку, брудну роботу на бійні та будівництві доріг. Таке покарання не було довічним і припускалося його скасування: якщо злочинець щиро покається, то правитель або народ можуть як припинити його перебування у рабстві взагалі, так і значно пом'якшити умови відбування покарання.

Такі покарання було вигадано Т. Мором саме для населення Утопії, тобто для ідеальних людей, які живуть своєю працею і жодним чином не прагнуть до наживи, багатства та розкоші. Звичайний житель Утопії, згідно з Т. Мором, проста безкорислива людина, яка приносить своєю працею користь як собі, так і суспільству. Звісно дивно, що в такому суспільстві взагалі з'являються злочинці. Мислитель створив саме соціальний ідеал, у якому висунув дуже прогресивні свого часу ідеї.

Поряд з «Утопією» Т. Мора помітний вплив на розвиток учень про злочин і покарання мали ідеї, викладені в книзі «Місто Сонця», написаній італійським філософом Томмазо Кампанеллою (1568–1639). Десь в Індійському океані на острові побудовано прекрасне місто, у якому втілилися заповітні мрії про людське щастя, там немає приватної власності, життя організоване на основі природних законів, однак є право, правосуддя, покарання. Закони нечисленні, стислі та зрозумілі. Текст законів вирізано на колонах біля дверей храму, де здійснюється правосуддя.

Т. Кампанелла поєднує право з мораллю, ототожнює поняття злочину і гріха, визнає за духівництвом право на здійснення правосуддя. У місті Сонця судять за малодушність, гордість та недбалість. Для викриття злочинця необхідно п'ять свідків. Каткування та судові поєдинки, властиві феодальному процесу, не допускаються. Покарання призначаються справедливо та відповідно до провини й мають на меті виправлення злочинця, вони «є істинні та вірні ліки». Тому злочинця, перш ніж покарати, намагаються переконати, роз'яснюючи значення

його вчинку та закликаючи висловити згоду із призначеним йому покаранням. Натомість для умисних злочинів діє принцип таліону. Покарання у соляріїв суворе: застосовується страта, практикуються тілесні покарання, вигнання. В'язниць у місті Сонця немає¹.

Свій внесок у розвиток учень про злочин і покарання також зробив один із найбільш відомих представників англійської політико-правової думки XVI–XVII ст., видатний філософ і політико-правовий мислитель Томас Гоббс (1588–1679). У класичному трактаті Т. Гоббса «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і цивільної» перш за все викладається вчення про людину та походження держави. Водночас увага приділяється тлумаченню понять злочину і покарання. Так, визначаючи поняття злочину, Т. Гоббс пише: «Злочин є гріхом, що полягає в здійсненні ділом і словом того, що заборонено законом, або в невиконанні того, що він велить ... Джерелом всякого злочину є або брак розуміння, або якась помилка в міркуванні, або несподівана сила пристрастей»². Поняття гріха і злочину не тотожні: «Будь-який злочин є гріхом, але не кожен гріх є злочином»³. У наведеному визначенні Т. Гоббса злочин виділяється з родового поняття гріха саме тим, що він є «вчиненням», тобто дієвим порушенням закону. Наміри, думки, не виявлені ні вчинком, ні словом, непідсудні. Це розмежування походить з права попередньої епохи.

Причиною злочинів Т. Гоббс називав також помилкові тлумачення щодо права і не-права. Серед інших пристрастей, які призводять до злочинів, філософ вказував: ненависть, хтивість, честолюбство, користолубство, а також марнославство. Саме останнє породжує у людей презумпцію їх невинуватості

¹ Кампанелла Т. Город Солнца. URL: https://studref.com/439730/politologiya/gorod_solntsa_kampanelly

² Томас Гоббс. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1991. С. 226. URL: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

³ Там само.

та помилкову думку про те, що встановлені законом покарання не можуть бути застосовані до них¹.

Одним із джерел злочину Т. Гоббс називав страх, який спонукає людей дотримуватися законів. Разом з тим страх нерідко й сам є причиною злочинів. Тому він розрізняв злочини, що вчиняються людиною за природним правом, коли виникає потреба в захисті свого життя й тіла від реальної небезпеки, та подібні їм злочини, але вчинені вже під впливом лише уявлень про загрозу. Крім цього, філософ розрізняв злочини за такими критеріями: за ступенем шкідливості причини, за заразливстю злочинного прикладу, за шкідливістю наслідків, залежно від обставин, а також за часом, місцем і складом осіб, які беруть участь у злочині. Наприклад, якщо порівнювати грабіж державної скарбниці, підробку державної печатки або монети з пограбуванням і обманом приватної особи, то перше буде більш тяжким злочином, оскільки це грабіж багатьох осіб одночасно. При цьому Т. Гоббс зазначав, що незнання природного закону не може слугувати виправданням злочину, оскільки кожна людина «зі зрілим розумом» знає, що вона не повинна робити стосовно іншої людини.

Держава у Т. Гоббса створюється як інструмент стримування людських пристрастей. Заходом державного примусу є покарання, що переслідує мету попередження вчинення нових злочинів. Покарання є зло, що заподіюється державою тому, хто скоїв правопорушення, з метою зробити волю людей більш схильною до покори. Виходячи з цього, Т. Гоббс розглядає одинадцять видів зла, наприклад: зло, вчинене узурпатором; зло, яке тягне за собою згубні наслідки; зло менше, ніж ціна за злочин; зло, вчинене до видання закону; зло, заподіяне представнику держави та ін. Держава, на думку Т. Гоббса, встановлює порядок і межі свободи людей, які їй добровільно підкоряються, також вона є джерелом права і справедливості та виступає вищим суддею у всьому. І якщо за межами держави у кожного є право на все, то в державі кожен може корис-

¹ Томас Гоббс. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. С. 229. URL: http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html

туватися лише обмеженим правом¹. Метою держави мислитель вважав головним чином забезпечення безпеки. Права верховної влади та обов'язки підданих виводив виключно з принципів природи.

Покарання як відплату, перенесення зла, що скоєне злочинцем, на нього самого, розглядав голландський юрист Гуго Гроцій (1583–1645). Мета покарання, на його думку, має бути потрійною: користь того, хто вчинив злочинне діяння, користь потерпілого та користь усіх.

За словами німецького вченого Крістіана Томазія (1655–1728), головними цілями покарання має бути виправлення злочинця, загальне попередження злочинів та безпека суспільства. Він заперечував проти ідеї спокути, оскільки вона належить до сфери небесного, а не земного правосуддя. Спокута є те саме, що й відплата, а відплата є жорстокість, – стверджував вчений.

Бурхливий розвиток учень про злочин і покарання припадає на XVIII ст. У цей час французький письменник, мислитель і правознавець Ш.Л. Монтеск'є (1689–1755) розвивав ідею закономірного розвитку всього в світі, в тому числі людських діянь, і вимагав від законодавця зважати на «загальний дух свого народу». Свобода громадянина залежить головним чином від якості кримінальних законів. На його думку, закони, що допускають загибель людини на підставі показань одного лише свідка, згубні для свободи. Розум вимагає двох свідків, тому що свідок, який стверджує, і обвинувачений, який заперечує, врівноважують один одного, тому потрібна третя особа для вирішення справи². Свобода торжествує, коли кримінальні закони покладають покарання відповідно до специфічної природи злочинів. Тут немає місця сваволі; покарання залежить не від примхи законодавця, а від суті справи, воно не може бути просто насильством людини над людиною.

¹ Гоббс Т. О гражданине / *Гоббс Т. Сочинения*: в 2 т. Т. 1 / Пер. с лат. и англ.; Сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В.В. Соколов. Москва: Мысль, 1989. С. 374.

² Монтескье Ш.Л. О духе законов. Книга двенадцатая. URL: http://loveread.es/view_global.php?id=95042

Ш.Л. Монтеск'є поділяє злочини на чотири розряди: злочини проти релігії; злочини проти моралі; злочини проти громадської безпеки; злочини проти безпеки громадян. Покарання, які покладаються на особу, що вчинила злочин, мають впливати з природи конкретного виду злочинів. Він відносив до розряду злочинів проти релігії лише ті, які зачіпають релігію безпосередньо, наприклад будь-яке святотатство. Щоб покарання за святотатство виникало з природи злочину, воно повинно полягати в позбавленні всіх переваг, що забезпечуються релігією: у вигнанні з храмів, у відлученні від громади віруючих на певний час або назавжди; у тому, щоб люди уникали присутності злочинця, демонстрували стосовно нього огиду, відразу, відчуження. У справах, які порушують спокій або безпеку держави, таємні дії підлягають людському правосуддю; але в злочинах проти божества, там, де немає впливу суспільства, немає й матеріалу для злочину: все відбувається між людиною й Богом, який знає час і міру своєї кари.

Злочини проти моралі охоплюють образу публічної і приватної благопристойності. Відповідно покарання також повинні полягати в позбавленні вигоди, яку суспільство пов'язує з чистотою моралі, в штрафгах, ганьбі, необхідності ховатися, публічному приниженні, у вигнанні з міста та спільноти. Це також всі покарання, пов'язані зі сферою виправної юстиції, достатні для боротьби з розбещеністю обох статей. Справді, підстава цих злочинів лежить не стільки в злій волі, скільки в забутті своєї гідності та неповазі до самого себе. Ш.Л. Монтеск'є застерігав, що тут йдеться лише про ті злочини, які стосуються виключно моралі, а не про ті, які крім того порушують і громадську безпеку, такі як згвалтування і викрадення. Такі злочини належать до четвертого розряду.

До злочинів третього розряду мислитель включав ті, які порушують спокій громадян. Відповідно покарання за них повинні бути пов'язані з громадським спокоєм. Такими є: тюремне ув'язнення, заслання, виправні заходи та інші покарання, які приборкують неспокійний розум і повертають його у межі встановленого порядку.

Злочини проти спокою мислитель відносить до простих порушень благочиння, оскільки ті з цих злочинів, які, порушуючи спокій, спрямовані водночас і проти безпеки, повинні бути віднесені до четвертого розряду.

Покаранням за злочини четвертого розряду є страта. Це свого роду принцип таліона, за допомогою якого суспільство позбавляє безпеки громадянина, який позбавив безпеки інших осіб або вчинив на це замах. Покарання впливає з природи речей, воно почерпнуте з розуму і з самого джерела добра і зла. Громадянин заслуговує смерті, якщо він порушив безпеку настільки, що позбавив кого-небудь життя або зазіхав на це. Смертна кара є тут немов би ліками для хворого суспільства. Можуть бути причини, що виправдовують її застосування також щодо злочинців, які порушують безпеку власності. Водночас мислитель висловив думку, що було б краще і згідно з природою, якби злочини проти власності каралися лише позбавленням власності. Так і повинно бути, якби власність перебувала в спільному володінні або була порівну розподілена. Оскільки нерідко на чужу власність зазіхають ті, хто не має своєї, то з'явилася потреба додати до грошового покарання ще й тілесне¹.

Головною причиною злочинів Ш.Л. Монтеск'є вважав злий умисел і рекомендував державі з метою попередження злочинів піклуватися про доброзичливість. Він наполягав на економії репресії, особистісному характері покарання та відповідності останнього тяжкості та характеру скоєного.

Ш.Л. Монтеск'є першим звернув увагу на відповідальність законодавця за вчинені в державі злочини та обґрунтував формулу: мудрий законодавець попередить злочин, щоб не бути змушеним карати за нього. Таким чином, він говорив про необхідність враховувати в нормативних правових актах ті вади та недоліки, які не лише не сприяють правомірній поведінці, але часто провокують злочини.

Про сутність, причини злочинів та заходи щодо їх попередження писали також Дж. Локк, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро, Вольтер, І. Бентам та інші мислителі.

¹ Монтескье Ш.Л. О духе законов. Книга двенадцатая. URL: http://loveread.es/view_global.php?id=95042

На думку видатного англійського філософа Дж. Локка (1632–1704), порушуючи закон природи, порушник тим самим заявляє про те, що він живе не за правилами розуму та загальної рівності, які є мірилом, встановленим Богом для дій людей заради їх взаємної безпеки, а за іншими правилами. Отже, він стає небезпечним для людства, ті основи, які охороняють людей від шкоди та насильства, ним ослаблено й порушено, що є злочином стосовно всього роду людського, його безпеки, яка передбачена законом природи. Завдяки цьому кожна людина за правом, яким вона володіє для збереження людства взагалі, може стримувати або в необхідних випадках знищувати шкідливі для людей речі і, таким чином, може завдавати зло всякому, хто переступив цей закон, такою мірою, щоб змусити його покаятися в скоєному і тим самим утримати його, а на його прикладі й інших, від подібних зlodіянь. Із цієї причини кожна людина має право покарати злочинця, тобто бути виконавцем закону природи¹.

Крім злочину, що полягає в порушенні закону та відступі від справедливого правління розуму, за якого людина настільки вироджується, що заявляє про відмову від принципів людської природи і стає небезпечною істотою, зустрічається також звичайне завдання збитків певній особі. У цьому випадку той, кому завдано збитків, має крім права покарання, наявного у нього, як і всіх інших людей, ще особливе право шукати відшкодування у того, хто заподіяв йому шкоду. Будь-яка особа, яка вважає це справедливим, може також приєднатися до потерпілого і допомагати йому отримати від злочинця стільки, скільки потрібно, щоб відшкодувати завдані збитки.

У природному стані, згідно з Дж. Локком, кожна людина має такі природні права: судити за злочини, карати порушників закону природи (аж до знищення того, хто загрожує знищенням); право на життя злочинця і його використання у себе на службі. Тобто учасники природного стану вступають у кримінально-правові відносини.

¹ Локк Дж. Два трактата о правлении / Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk_Traktaty_1.pdf

Теорія покарання відіграє головну роль у розумінні політики Дж. Локком і належить до тих елементів його політичної думки, які він сам вважав новаторськими. Разом з тим Дж. Локк називав своє обґрунтування покарання надто дивною доктриною. Ймовірно тому, що ця доктрина суперечила положенням, згідно з якими карати може лише політичний суверен. Дж. Локк був переконаний, що покарання має бути обґрунтовано відповідним законом. Оскільки в природному стані цю функцію виконує закон природи, ми можемо говорити навіть про індивіда, що «карає» іншого індивіда.

Дж. Локк пропонує наступне пояснення вищесказаного: оскільки фундаментальний закон природи передбачає захист людства, оскільки цей закон був би «даремний» за відсутності у людини влади виконувати його, у людей має бути легітимне право карати один одного ще до виникнення держави¹. На думку Дж. Локка, в природному стані люди користувалися свободою, займаючись «безневинними насолодами» (дії, що не порушують ніяких законів), прагнули до самозбереження в межах природного права і мали можливість карати за його порушення. Свобода прагнути до самозбереження обмежена в громадянському суспільстві законом, а влада визначати покарання передана державі. Таким чином, право держав використовувати примус спирається на владу карати в природному стані.

Згідно Дж. Локку, в природному стані людині слід використовувати свою владу карати заради збереження людства загалом. Однак з того моменту, коли держави сформовані, влада карати повинна служити на благо конкретного суспільства, до якого індивід належить. У природному стані від індивіда непотрібно, щоб він ризикував своїм життям заради іншого, і з цього випливає, що в природному стані індивід не зобов'язаний карати, якщо спроба покарання загрожує його власному життю. З цього Дж. Локк робить висновок, що індивіди можуть не дати державі згоди ризикувати їхнім життям

¹ Политическая философия Локка. 2011. URL: <https://brickofknowledge.com/articles/locke-political>

заради альтруїстичної мети покарання міжнародних злочинів¹.

Німецький вчений Крістіан Томазій (1655–1728) головними цілями покарання визнавав виправлення злочинця, загальне попередження злочинів та безпеку суспільства. Він заперечував ідею спокути, оскільки вона належить до сфери небесного, а не земного правосуддя. Спокута є те саме, що й відплата, а відплата є жорстокість, – зазначав він.

Надзвичайно прогресивні погляди щодо злочину й покарання висловив Якоб Фішер – сучасник К. Томазія. Він вважав, що для визначення справедливого ступеня покарання треба зважати не лише на інтереси суспільства, а й на інтереси злочинця; наголошував, що покарання має головною метою безпеку суспільства, але в жертву заради цієї безпеки не можна приносити особистість злочинця, адже виправлення останнього є не менш істотною метою покарання. Фішер розкритикував безмежне суддівське свавілля, протестував проти кваліфікованої смертної кари та покарань, що завдають каліцтва та не відповідають зазначеним цілям покарання².

Французький філософ-просвітник Вольтер (1694 –1778) свої погляди щодо кримінального права відобразив у ряді праць, серед яких «Коментарі до книги про злочини та покарання» і «Нагорода за справедливість та гуманізм». Він вимагав пропорційності покарання злочину не для торжества ідеї відплати (як Монтеск'є або Беккарія), а для приборкання суддівського свавілля та боротьби з системою жорстоких покарань, тобто заради суспільних інтересів. Вольтер, що особливо важливо з огляду на сучасні проблеми криміналізації діянь, серед усіх злочинів виділив наступні: природні, дійсні злочини (зрада батьківщині, вбивство, крадіжка, погане поводження з батьками тощо), які караються скрізь і завжди; злочини які

¹ Политическая философия Локка. 2011. URL: <https://brickofknowledge.com/articles/locke-political>

² Хавронюк Н. Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстаёт от физики? 2012. URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/kakim-dolzno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurisprudentsiya-otstaet-ot-fiziki>

мають умовний характер (*délits de temps et de lieu*). Щодо останніх він висловився так, що до осіб, які їх вчинили, треба ставитися більш поблажливо, адже вони караються лише через потреби часу, заради зміцнення сили уряду або попередження нещасних випадків.

Французький мислитель XVIII ст. Е.Г. Мореллі (1717 (1718)–після 1778) сформулював тезу про те, що людина від народження не може бути поганою чи недосконалою: такою вона стає в результаті несправедливої організації суспільства. Єдиною вадою, що присутня у всесвіті, він вважав жадність. Всі інші вади є лише її відтінками або ступенями. Мореллі писав: «Аналізуйте марнославство, вихвалювання, гордість, честолюбство, хитрість, лицемірство, злодійство; розкладіть на складові навіть більшість наших хибних чеснот – усюди ви отримаєте в кінцевому підсумку цей тонкий, згубний елемент – зажерливість. Ви знайдете його навіть на дні безкорисливості»¹. Мислитель ставить питання, чи могла б ця загальна чума – приватний інтерес, ця виснажлива лихоманка, ця згубна хвороба всякого суспільства – чи могла б вона закріпитися там, де ніколи не знаходила б поживу і ніякого небезпечного збудника? Він впевнений, що ніхто не стане сперечатися проти очевидності наступного положення: там, де не було б ніякої власності, не могло б існувати її згубних наслідків.

У Новий час філософами створюються передумови для розмежування права й моральності, етики та політики, релігії й моралі. Атавістичний синкретизм у нерозрізненні права й моралі частково починає долати, наприклад, Б. Спіноза (1632–1677), який пов’язує злочин із сферою державного і приватного життя. Він пише про злочин, вносячи у визначення дискурс «природного права»: «У природному стані не можна уявити собі злочин; він можливий лише в стані громадянському, де за спільною згодою визначається, що добре і що погано, і де кожен повинен коритися державі. Таким чином, злочин є не що інше, як непокора, карається внаслідок цього тільки по праву держави; навпаки, покора ставиться громадянину в заслугу і тим самим він визнається гідним користуватися зруч-

¹ Мореллі. Кодекс природи. URL: <http://izmy.info/node/790>

ностями державного життя»¹. Але навіть у І. Канта, в його «практичному розумі», все ще можна спостерігати сліди стародавнього синкретизму ототожнення права та моралі, права й релігії в теоретичному осмисленні злочинності, що походить із античної філософії.

Через сто років після виходу праці Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» виникла класична школа кримінального права (І. Кант, А. Фейєрбах, Г.В.Ф. Гегель, К. Біндінг, А. Леонард та ін.), яка відстоювала наступні принципи: основним призначенням покарання, яке має бути невідворотним, є справедлива відплата за скоєний злочин; мистецтво законодавця та його гуманізм полягають у тому, щоб зробити покарання більш жорстоким, але не за принципом «чим більше, тим краще», а лише настільки, щоб зробити злочин непривабливим. Кримінальне уложення Німеччини 1871 р. (*Deutsches Strafgesetzbuch, StGB*) базувалося на цих ідейних основах².

Видатний німецький філософ І. Кант (1724–1804) у «Критиці практичного розуму» (1788) обґрунтував думку, що злочинцем людина стає тоді, коли порушує практичний закон. «Нарешті в ідеї нашого практичного розуму є ще щось, що супроводжує порушення морального закону, а саме караність за це порушення, – пише він, розглядаючи злочин і покарання. – З поняттям про покарання як таке ніяк не пов'язується причетність до щастя. ... Отже, покарання – це фізичне зло, яке, хоча б воно як природний наслідок і не було пов'язане з чимось морально злим, має бути пов'язане з ним як наслідок згідно з принципами деякого морального законодавства. Якщо будь-який злочин... карається, тобто позбавляє (принаймні частково) щастя, то очевидно було б безглуздо сказати: злочин полягав саме в тому, що винуватець заслужив покарання, завдавши збитків своєму щастю (а це, відповідно до принципу

¹ Спиноза Б. Етика. Спиноза Б. *Избранные произведения. В двух томах.* Том первый. Москва: Гос. изд. политической литературы, 1957. С. 554.

² Хавронюк Н. Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстаёт от физики? URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravopodiji-fakti-komentari/kakim-dolzno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurisprudentsiya-otstaet-ot-fiziki>

себелюбства, має бути істинним поняттям будь-якого злочину). Покарання в такому випадку було б підставою для того, щоб щось назвати злочином, а справедливість повинна була б полягати швидше в тому, щоб відмовитися від будь-якої кари та запобігти навіть природному покаранню; насправді тоді у вчинку не було б нічого поганого, тому що зло ... тепер було б усунуто»¹. Очевидно, що мислитель все ще залишається під чарами стародавнього морально-правового синкретизму, який походить від Аристотеля.

I. Кант розглядав злочин як явище, що бере свій початок від спотвореного панування пристрастей та апетитів над розумом. Також писав про злочин як про пароксизм, від якого розсудлива частина людства перебуває в жаху. Розуміння сутності злочину та злочинця він виводив із свого категоричного імперативу, як практичного морального закону: «Практичним імперативом ... буде наступний: дій так, щоб ти завжди ставився до людства ... як до мети і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу»². Практичний імператив – це постулат, що не вимагає дослідного підтвердження, або, іншими словами, моральний закон як вищий принцип права. Його існування не потребує підтвердження, оскільки він укорінений у свідомості людини та має своїм джерелом розум, є такою ж константою буття індивідуума, як простір і час. Цей принцип звернений до людини як до свого єдиного суб'єкта, діє в ньому як вимога «ти повинен» і є для нього абсолютним обов'язком. Згідно імперативу, особистий вибір кожного повинен гармоніювати, а не резонувати із законом загальної свободи, тобто діяти так, щоб використання свободи одним не могло обмежувати свободу будь-кого іншого. До того часу, коли свобода вибору одного й іншого будуть сумісні одна з одною, відповідно до універсального закону, вони будуть вважатися правильними і справедливими. Тут можна помітити появу категорії «свобода», що є основною при визначенні поведінки людини.

¹ Кант И. Критика практического разума. URL: http://loveread.me/view_global.php?id=89618

² Кант И. Основположения метафизики нравов. 1785. *Кант И. Собрание сочинений в восьми томах*. Т. 4. Издательство «Чоро», 1994. С. 205.

Як бачимо, при описанні імперативу філософ орієнтувався саме на кримінально-правову заборону, яка, як правило, не передбачає будь-яких умовностей, розуміє і забороняє вчинок «не опосередковано через уявлення про мету, до якої вчинок може привести, а лише через уявлення про сам вчинок.

І. Кант дає своєрідну класифікацію злочинів, визначаючи їх як «порушення закону»: «Те порушення публічних законів, яке позбавляє порушника можливості бути громадянином, називається просто злочином (*crimen*) або ж публічним злочином (*crimen publicum*); тому за перше (приватний злочин) притягуються до цивільного суду, за друге – до кримінального. – Зловживання довірою, тобто розтрата грошей або товарів, довірених для торгівлі, обман при купівлі або продажу при свідках, – все це приватні злочини. Навпаки, підробка грошей або векселів, крадіжка або розбій і т. ін. – це публічні злочини, тому що вони піддають небезпеці не окрему особу, а суспільство. – Вказані злочини можна розділити на злочини нікчемного характеру і злочини насильницького характеру»¹. Далі він пише і про можливість страти за певні види злочинів, і про «каральну справедливість» – цілком у дусі свого часу, забуваючи про «свободу» людини як головної ліберальної цінності.

Цікавими є його роздуми про «уроджених» злочинців і про вплив на злочинність суспільства, «середовища»: «Бувають випадки, коли люди з дитинства, навіть за виховання, яке на інших мало благодотворний вплив, рано виявляють злостивість, яка посилюється в зрілі роки до такого ступеня, що їх можна вважати вродженими лиходіями і, якщо справа стосується їх способу мислення, абсолютно невиправними; але їх судять за проступки і їм ставлять у провину злочин; більше того, вони (діти) самі знаходять ці звинувачення цілком справедливими так, як начебто вони, незважаючи на властиві їм невиправні природні якості душі, залишилися настільки ж відповідальними за свої вчинки, як і будь-яка інша людина. Цього не могло б бути, якби ми не припускали, що все, що виникає на основі

¹ Кант И. Метафизика нравов. *Кант И. Собрание сочинений в восьми томах.* Т. 6. Издательство «Чоро», 1994. С. 366.

довільного вибору (як, безсумнівно, кожне навмисно вчинене діяння), має в основі вільну причинність, яка з раннього дитинства відображає характер людини в явищах (вчинках); а ці явища через одноманітності поведінки показують природний зв'язок, який, однак, не робить необхідними погані властивості волі, а являє собою ... наслідок добровільно прийнятих злих і незмінних основоположень, чому людина стає ще більш гідною осуду і покарання»¹.

Наступний крок у розвитку філософії злочину і покарання зробив видатний німецький філософ Г.В.Ф. Гегель (1770–1831) у своїй «Філософії права» (1820). Він чітко розрізняє «право» і «неправо», визначаючи злочин як «неправо»: «Справжнє неправо являє собою злочин, в якому не поважається ні право в собі, ні право, яким воно мені здається, в якому, отже, порушені обидві сторони – об'єктивна і суб'єктивна»².

Г.В.Ф. Гегель, у якого вже зовсім виразно розрізнені поняття свободи та свавілля, а свобода у власному розумінні завжди розумна, розглядає злочин як насильство не тільки зовнішнє, але й внутрішнє, оскільки в злочині злочинець зазіхає і на розумність власної людської природи. Державу і право він безумовно пов'язує з легітимним, законним насильством стосовно того, хто порушив закон.

Злочин завжди є порушенням права, причому таким, яке, незважаючи на зовнішню видимість особливого діяння, є в дійсності тотальним запереченням права. Справді, посягаючи на свободу волі іншої особи, виражену у власності або в тілесно-духовних якостях особистості, злочинець демонструє невизнання всієї системи права, оскільки основне «веління права говорить: будь особою і поважай інших як осіб»³. Однак, неповажаючи інших як осіб, заперечуючи свободу особистості та не визнаючи всю систему загального взаємовизнання (заперечуючи справедливість, як необхідну форму проя-

¹ Кант И. Критика практического разума. *Кант И. Собрание сочинений в восьми томах*. Т. 4. Издательство «Чоро», 1994. С. 493.

² Гегель Г.В.Ф. *Философия права*. Москва: Мысль, 1990. С. 141.

³ Там само. С. 98.

ву особистої свободи), злочинець сам виступає як особа, отже, вважає свою суб'єктивну свободу (свавілля) підставою свого буття. Тим самим він, не підозрюючи про це, потрапляє в пастку протиріччя, вирішення якого можливо лише через зняття самого злочину і відновлення права. Дійсно, вчинення злочинного діяння є волевиявленням злочинця, тобто є свободою. Але суб'єктивна свобода може отримати об'єктивне існування саме як свобода, вкладаючи себе в наявне вільне буття або вважаючи таке буття свободою. Злочин же заперечує буття свободи як об'єктивне буття і тим самим робить злочинну свободу лише видимістю, яка не має підстав для дійсного існування. Заперечення права – злочин – знімається його запереченням – покаранням, яке будучи запереченням заперечення є утвердженням права.

Злочин, за Гегелем, є необхідним негативним моментом розвитку права як в історичному, так і в логічному аспектах, оскільки розвиток взагалі можливий лише через заперечення; настільки ж необхідним є й утвердження права через зняття цього власного негативу в покаранні. У цьому ракурсі покарання вже не є якоюсь особливою правовою дією, що спрямована на суб'єктивну особистість злочинця, але вписано як необхідний момент – заперечення заперечення – в тотальність правового процесу і покликане в цій іпостасі зберігати право в його існуванні, що постійно поновлюється¹.

Небезпека злочину визначається тим, наскільки реально स्वाвілля злочинної волі загрожує наявному буттю загальнолюдської свободи, наскільки руйнівна така воля в наявному правовому полі. Мірою покарання тут є свобода, вона ж, як абсолютна сутність права, є його межею. Що стосується справедливості, то загального на всі часи правила, що встановлює ідеальне співвідношення злочину і покарання, немає і бути не може з двох причин: по-перше, покарання в його особливій формі визначається законом, але закон, як форма права, недосконалий завжди і може лише наближатися до абсолютної сутності права, ніколи з нею не збігаючись (це протиріччя рухає розвитком законодавчої сфери права); по-друге, сама тяжкість

¹ Гегель Г.В.Ф. Філософія права. С. 141.

злочину (його суспільна небезпека) таїться не в злочині як такому, а в наявному праві й визначається ступенем його розвиненості, відповідно відносною стає й міра покарання. Свобода пропорційна покаранню, вона визначає його міру. Межею покарання є буття вільної волі як такої. Це означає, що в сфері людського існування немає таких підстав, які зробили б правомірним знищення абсолютного в людині – її волі, або її розумної волі, нехай навіть у собі суціль¹. У законодавчій сфері ця межа пов'язана з правовою проблемою застосування смертної кари як виду кримінального покарання. Навіть Г.В.Ф. Гегель визнає вбивство правовою підставою страти злочинця.

Отже, у німецькому філософському ідеалізмі ми підходимо до того розуміння злочину і злочинця, яке його пов'язує виключно з правовою сферою і порушенням правових законів, встановлених у сфері громадянського суспільства і правової держави. Незважаючи на те, що в текстах німецького класичного ідеалізму переважає гносеологічний і логічний аспект розуміння злочинця як носія і володільця правової та моральної свідомості і самосвідомості, тут вже відчутний вихід в соціальну сферу, в постановку проблеми злочинця і злочинності в парадигмі «індивід – суспільство».

Положення, розроблені Томазієм, Фішером, Монтеस्क'є, Вольтером, Беккарія та іншими сучасними їм мислителями, становлять першу в історії школу кримінального права – про-світницько–гуманістичну. Її основні постулати зводяться до необхідності зробити покарання більш гуманними, бачити мету покарання не у відплаті за злочин, а в загальній та індивідуальній превенції².

¹ Гегель Г.В.Ф. *Філософія права*. С. 151.

² Хавронюк Н. *Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстает от физики?* URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravopodiji-fakti-komentari/kakim-dolzno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurisprudentsiya-otstает-ot-fiziki>

4.2. Антропологічні вчення про злочин і злочинця.

Перші антропологічні дослідження осіб, що вчинили злочин, пов'язують із ім'ям австрійського лікаря і анатома, засновника френології Франца Йозефа Галла (нім. Franz Joseph Gall, 1758 – 1828). Саме він заклав основи біологічної класифікації злочинців.

Ф.Й. Галл вважав, що злочини є продуктом індивідів, які їх здійснюють, отже їх характер залежить від природи цих індивідів і від тих умов, у яких індивіди перебували; лише беручи до уваги цю природу і ці умови, можна правильно оцінювати злочини¹. Він запропонував ділити злочинців на три категорії: перша категорія – це злочинці, які скоюють злочини, але за своїми внутрішніми якостями здатні побороти погані спонукання і боротися зі злочинними спокусами; друга категорія – люди, які є знедоленими від природи і тому легко піддаються злочинним впливам; третя категорія – проміжна, ці люди здатні ставати як на шлях виправлення, так і на шлях подальшого вчинення злочинів залежно від того, який вплив справляє на них зовнішнє середовище.

Ф.Й. Галл стверджував, що за формою черепа можна робити висновки про деякі психічні особливості індивіда. Він вважав, що кожна частина мозку (яких він нарахував 27) відповідає за різні нахили та властивості характеру. Чим вище розвинена окрема ділянка мозку, тим вона більша. Відповідно до цієї теорії, висновки про особистість людини можна робити лише обмацавши черепну коробку. Наприклад, якщо Ф.Й. Галл знаходив значну опуклість над вухом, це, на його думку, означало, що у індивіда є схильність до деструкції. Він досліджував черепи тих людей, кого з тих чи інших причин вважав видатними: це міг бути талановитий письменник, юний геній або ж знаменитий злочинець.

Вчення австрійського анатома, яке привернуло увагу широкої громадськості, було спростовано приблизно в середині XIX ст. Разом з тим теорія Ф.Й. Галла стала однією з перших

¹ Франц Йозеф Галл: біографія, творець френології. 2023. URL: <https://uk.yestherapyhelps.com/franz-joseph-gall-biography-of-the-creator-of-phrenology-13141>

наукових спроб відповісти на запитання, чи впливає будова мозку на психічні особливості людини.

Засновником антропологічного (біологічного) напрямку в кримінології та кримінальному праві вважається Чезаре Ломброзо (1836–1909) – італійський лікар-психіатр, професор психіатрії та кримінальної антропології, який переніс еволюційну теорію Ч. Дарвіна у сферу дослідження злочинності. Слід сказати, що еволюційна теорія видів Ч. Дарвіна справила величезний вплив на науку свого часу. Основні положення його теорії, особливо вчення про природний добір, було використано і розвинуто дослідниками розвитку суспільства (соціал-дарвіністами).

Ч. Ломброзо поклав початок глибоким системним дослідженням особистості злочинця, ставши творцем кримінальної психології. Експериментальною базою його дослідження стали матеріали, отримані із застосуванням антропологічних методів вимірювання, спостереження та опису зовнішності значного числа ув'язнених у м. Турині (Італія). У своїй роботі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини та тюрмознавства» (1876) характеризував злочин і особистість злочинця в категоріях біології та антропології. Одним із перших застосував антропометричний метод для вивчення злочинців. В основу його концепції закладено тезу про природний характер і вічність існування злочинності в суспільстві. Зокрема, висунув ідею про біологічну схильність людини до вчинення злочину. На думку Ч. Ломброзо, людина вчиняє злочин не завдяки соціальним факторам, а внаслідок тих рис, які успадковує при народженні. Бути злочинцем деяким людям призначено долею. Схильність до злочинної поведінки також визначається інстинктом¹.

Ч. Ломброзо вважав, що внутрішній, психологічний світ злочинного типу «атавістичний» (від лат. *atavus* – віддалений предок), тобто у ньому спостерігається свого роду генетичне

¹ Гладышев Ю.А. Антропологические теории в криминологии о причинах преступности. *Юридическая техника*. 2012. № 6. С. 130–132. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/antropologicheskie-teorii-v-kriminologii-o-prichinah-prestupnosti>

зрушення назад, до тих якостей, які були властиві первісним людям. Злочинець – це людина з атавістичними функціями, типовими для наших далеких пращурів, тобто примітивна людина. Вчений визначив характерні риси злочинця: низький лоб, великі щелепи, грубі риси обличчя, плоский ніс, схильність до марнославства, цинізм; відсутність почуття провини та співчуття, здатності до каяття і докорів сумління; агресивність, мстивість, схильність до жорстокості та насильства, до екзальтації і демонстративних форм поведінки, наявність визначальних ознак особливого співтовариства (татуювання, кримінальний жаргон тощо).

Певні риси, властиві злочинцям, притаманні також дикунам і мавпам. Як і дикуни, злочинці люблять татуювати своє тіло. Вчений визначив навіть характерні риси зовнішності для різних типів злочинців: убивць, гвалтівників, злодіїв, політичних злочинців. Так, на його думку, вбивцю можна розпізнати за важкою нижньою щелепою, великими вилицями, чорним і густим волоссям, блідим обличчям з рідким волоссяним покривом. Особи, що схильні завдавати жертвам тілесних ушкоджень, мають довгі руки, відносно широке чоло, їм притаманна брахіцефалія (круглоголові). У гвалтівників короткі руки, вузький лоб, часто зустрічається світле волосся, аномалії носа і статевих органів. У грабіжників зазвичай незначні відхилення в розмірах черепа, густе волосся, малопомітна рослинність на обличчі. Палії мають відносно невелику вагу, довгі кінцівки, аномальну голову. Шахраї відрізняються великими щелепами та вилицями, значною вагою, блідим обличчям. Кишенькові злодії мають довгі руки, досить високий зріст, часто чорне волосся і незначний волоссяний покрив на обличчі¹.

Ч. Ломброзо запропонував класифікацію злочинців, що вплинула, і нині продовжує впливати, на подальші спроби кримінологів систематизувати злочинців, поділити їх на групи, а саме: 1) природжені злочинці (становлять близько 40% всіх порушників закону); 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за пристрастю, до яких він відносив і «політичних

¹ Ломброзо Ч. Преступление. Москва: Спарк, 1994. С. 94.

маніяків»; 4) випадкові злочинці (псевдозлочинці); 5) звичайні злочинці¹.

На основі антропологічних досліджень злочинців Ч. Ломброзо склав таблицю ознак, або стигм вроджених злочинців, багато з яких можна виявити шляхом безпосереднього вимірювання і вивчення їхнього тіла. З метою запобігання злочинам рекомендував виявляти людей з вказаними ним анатомічними особливостями черепа і превентивно їх страчувати, довічно ув'язнювати, висилати на безлюдні острови тощо.

У більш пізніх роботах Ч. Ломброзо модифікував свою теорію на основі аналізу великого числа факторів, що впливають на злочинність. В останньому виданні книги «Злочинна людина» (1895) до причин злочинної поведінки, поряд з атавізмом, він став відносити епілепсію і моральне божевілля. На його думку, на поведінку правопорушника також впливає освіта, расова приналежність, спадкові фактори, економічні, культурологічні, етнічні, виховні та інші чинники, однак все це не відіграє вирішальної ролі. Головне – фактори біологічні.

Ч. Ломброзо визнавав, що природжений злочинець не обов'язково буде вчиняти злочини. За сприятливих зовнішніх, соціальних умов, злочинні схильності людини можуть не реалізуватися протягом усього її життя.

Погляди Ломброзо розвивали його учні – відомі італійські вчені Рафаель Гарофало і Енріко Феррі, однак вони набагато більшу увагу приділяли соціальним чинникам злочинності.

Наступнику Ломброзо Р. Гарофало (1851–1934) ми зобов'язані власне назвою науки з вивчення причин злочинності та розробкою заходів щодо боротьби з нею. У 1885 р. в Турині він видав роботу, яка називалася «Кримінологія: вивчення злочинності, її причин і засобів придушення» («Criminologia: studio sul delitto, sulle sue cause e sui mezzi di repression»). Р. Гарофало писав, що злочинця відрізняє від інших людей наявність або відсутність двох важливих особистісних рис – співчуття та чесності. Причому, якщо нечесна людина здійснює крадіжки, то людина, позбавлена чесності й співчут-

¹ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/2-antropologicheskoe-napravlenie.htm>

тя, вчиняє найбільш тяжкі та суспільно небезпечні злочини. Розвиваючи ідеї Ломброзо, Гарофало приходять до тих самим висновків, що злочинець – це людина, яка не здатна жити в нормальному суспільстві. Очевидно, що ці ідеї кореняться в концептуальній теорії Ч. Дарвіна про еволюцію людини. І Ломброзо, і його послідовники та учні виходять із гіпотези, що злочинець – це не зовсім людина, а людська істота, яка застрягла в своєму фізичному і (головне) соціальному розвитку і несе на собі всі ознаки атавізму, у тому числі, як стверджував Ломброзо, це виражається в її зовнішності.

Причини злочину Р. Гарофало знаходив у самому злочинці, який, подібно вірусу, потрапивши у відповідне середовище, стає на шлях все більш небезпечних діянь. У ряді випадків вчиненню злочину сприяє психологічний стан злочинця, що призводить до конфлікту з соціальними нормами. Біологічні причини злочинності він доповнив наступними соціальними факторами, що сприяють розвитку природної ненормальності злочинця: негативне середовище, бідність, поганий приклад. Природна спотвореність моральних почуттів злочинця призводить до злочину. Вчений запровадив у науковий обіг термін «природні злочини», основою причиною яких є недоліки освіти, виховання, відсутність альтруїстичних почуттів, а також вже згаданої чесності та співчуття до людей. Вважав, що злочинець не здатен адаптуватися до нормального життя, а його злочин – лише симптом цієї ненормальності.

Власний варіант антропологічної теорії обґрунтував глава російської гілки позитивної кримінально-антропологічної школи Дмитро Андрійович Дріль (1846–1910). Він критикував крайності цієї теорії на кшталт типології уроджених злочинців, але високо оцінював у ній дух «природничо-наукового» вивчення злочинності за допомогою точних наукових методів, які застосовуються для вивчення самого факту злочинної поведінки, її причин, умов і наслідків, а також суб'єктивної, особистісної сторони злочину. Кримінально-антропологічна школа, за словами Д.А. Дріля, замість мертвих, абстрактних формул, робить об'єктом свого вивчення різновиди реального

живого злочинця з усіма його різноманітними особливостями, які проявляються у злочинах, що він учиняє.

Вчений визнавав факт існування злочинного типу людей з явно вираженими психічними особливостями, писав, що «його представники належать до нижчого людського типу і є продуктом виродження і регресу»¹. Злочинці, на думку Д.А. Дрілья, мають бути класифіковані не лише за кримінально-правовими підставами, але й за підставами психофізичними та психічними. Значну увагу приділяв ролі саме психічних аномалій у злочинній поведінці, писав, що «психіатрії, особливо в її так званих проміжних, або граничних областях, постійно доводилося і доводиться нині мати справу не тільки з явищами душевної хвороби, а й з явищами людської порочності, а також і злочинності, а тому вона дуже рано почала стикатися з питаннями кримінально-правового характеру»². Наголошував на важливості індивідуальних чинників злочинності, які, на противагу західноєвропейським антропологам, повністю підпорядковували чинникам соціальним.

Джерелом злочинності, як вважав Д.А. Дріль, завжди є два основні чинники – приватний і соціальний, причому другий визначає перший. Тобто злочин являє собою результат взаємодії як фізичних і психічних особливостей особистості, так і факторів зовнішнього середовища: фізичних і суспільних, перш за все бідності. У своїй роботі «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» писав, що соціальні фактори позначаються на індивіді, призводять до органічних і психічних змін у його природі. Зміни, що стали наслідком впливу несприятливих соціальних факторів, є найближчою, безпосередньою причиною вчинення злочинів даною особою. «Людина, – писав Д.А. Дріль, – як і всі інші істоти, постійно перебуває під впливом зовнішніх умов, якими стосовно неї є умови суспільства. Під їх впливом вона поступово більш або менш змінювалась і змінюється як протягом життя всіх висхідних поколінь, так і протягом власного життя, у кращу або гіршу

¹ Дріль Д.А. Преступность и преступники. Санкт-Петербург, 1895. URL: <http://yurpsy.com/files/biblio/dril2/dril.htm>

² Там само.

сторону. Поза впливом суспільства ми не знаємо людину і говорити про неї не можемо. Якщо є несприятливі умови навколишнього середовища, але вони ще не встигли виробити поганий або порочний характер, в основі якого лежать і відповідні психофізичні особливості, то немає й схильності до злочинної поведінки. Якщо ж погані та порочні особливості характеру під впливом суспільного фактора вже виробились, то вони є найближчою, а суспільні умови, що їх виробили, більш віддаленою причиною злочинності. При цьому деякі зовнішні умови відіграють роль причин, що підштовхують і спонукають (наслідок. – В. Тимошенко). А якщо так, то ми не повинні сприймати односторонні теорії – виключно соціальну або органічну, а лише одну – соціально-органічну, у якій відведено місце обом факторам, що взаємодіють¹. Він пропонував боротися зі злочинністю як лікуванням злочинців, так і зміною умов існування людини на більш сприятливі.

Сполучною ланкою між поглядами прибічників антропологічної і соціологічної шкіл у кримінальному праві стали ідеї видатного італійського криминолога і політичного діяча Е. Феррі (1856–1929). Сам він пропонував вважати всі вище названі напрями єдиною «позитивною» школою.

Будучи послідовником Ч. Ломброзо і розвиваючи ідеї антропологічного напрямку у кримінальному праві, разом з тим Е. Феррі дещо корегував їх, наголошував на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. Його вчення було засноване на трьох постулатах: з перетворенням кримінального права на спосіб самооборони суспільства у злочинців зникає вільна воля, а значить не може бути й моральної відповідальності; злочинець є різновидом роду людського, істотою ненормальною; покарання самі собою мало впливають на зменшення або приріст злочинності. Він запропонував наступну класифікацію злочинців: 1) природже-

---

¹ Бахарев Д.В. Д.А. Дриль как представитель уголовно-антропологического направления в криминологии. *Вестник Югорского государственного университета*. 2007. Вып. 7. С. 23–24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dril-kak-predstavitel-ugolovno-antropologicheskogo-napravleniya-v-kriminologii>

ні злочинці (термін Ч. Ломброзо) з явно вираженими фізіологічними відхиленнями; 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за набутою звичкою, на яких соціальні фактори впливають найбільше; 4) злочинці через пристрасть (ненависть, помсту, ревності, любов тощо); 5) випадкові злочинці¹.

Слід сказати, що повторюючи Ч. Ломброзо щодо уроджених злочинців, разом з тим Е. Феррі наголошував, що такий злочинець – це не особа, фатально приречена своїми дефектами на злочинний шлях, а просто суб'єкт, певною мірою схильний до злочину. Цілком можливо, що такий суб'єкт ніколи не вчинить злочин, так само можливо, що злочин вчинить особа, яка не має жодних ознак уродженого злочинця. Безумство і невроз будуть викликати злочини до того часу, поки не буде покінчено із виродженням, зумовленим матеріальними та моральними проблемами.

Е. Феррі виступав проти смертної кари, стверджував, що жорстокість покарання ще ніколи не призводила до зниження злочинності. Наполягав на покращенні соціальних умов існування людини, водночас пропонував запровадити систему репресивних заходів, що застосовуються залежно від характеру злочинця, а не злочину. Найбільш придатними умовами для злочинців конкретного виду вважав такі, які відповідають їх особливостям: для душевнохворого злочинця – «кримінальний будинок для божевільних»; для уродженого злочинця – ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою – заходи громадського впливу і тимчасове видалення із спільноти, роботу в землеробських колоніях; для випадкового злочинця – обов'язкову винагороду за завдані збитки грошима або роботою на користь держави або громади. Злочинець за пристрастю, на думку Е. Феррі, взагалі не повинен понести покарання². Останнє твердження вче-

¹ Феррі Энрико. Юридическая психология в лицах. URL: <http://yurpsy.com/files/lica/ferri.htm>

² Феррі Энрико. *Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгаузь, И.А. Ефронъ*. Т. XXXVa. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгаузь-Ефронъ, 1902. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Энциклопедический_словарь_Брокгауза_и_Ефрона

ного дає серйозні підстави для сумнівів стосовно його обґрунтованості.

Як вважав Е. Феррі, покарання – не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинною поведінкою, поряд з ним необхідні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. Доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину¹. Можливе вирішення проблеми він бачив у подоланні економічної нерівності.

Е. Феррі є автором теорії «соціальної оборони», що передбачає створення єдиної комплексної системи боротьби зі злочинністю, в яку повинні одночасно входити як заходи соціального попередження злочинів, так і адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства, його захист від злочинності. Відповідно до цієї теорії, заходи безпеки можуть бути застосовані до людини лише у тому разі, якщо вона вже вчинила злочин, але в жодному разі не раніше його вчинення.

Наявність соціальних і біологічних факторів злочинності визнавав і австрійський та німецький юрист Франц фон Ліст (1851–1919)². Усіх злочинців поділяв на дві групи: випадкові, здатні до виправлення; невинуваті, уроджені й постійні. З метою оптимізації впливу на кожен тип злочинця Ф. Ліст сформулював концепцію загального та спеціального попередження, елементами якої були залякування (для злочинців випадкових) та виправлення (для злочинців, що можуть бути виправлені) і знешкодження (для злочинців невинуватих).

Ф. Ліст визначав кримінальну політику як цілеспрямований стратегічний вплив на злочинність, заснований на знанні реального її стану і тенденцій, що мають за основу правові засоби та прагнуть досягти максимально можливої мінімізації рівня злочинності. Вважав, що боротьба зі злочинністю повинна бути поставлена в залежність від кожного окремого випадку, а система покарань повинна мати гнучкий характер.

¹ Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2009. VIII. 658 с.

² Franz von Liszt. URL: https://www.krimpedia.de/Franz_von_Liszt

Причини злочинної поведінки прагнув визначити й російський вчений-правознавець, професор кримінального права Олександрівської Військово-юридичної академії Микола Адріанович Неклюдов (1840–1896). Іноді його називають провісником позитивного напрямку в кримінології, що проявився в антропологічній школі. На переконання М.А. Неклюдова, кількість злочинців і характер скоєних ними злочинів залежить від наявності у суспільстві осіб певного віку. Так, злочини проти власності схильні вчиняти підлітки, проти особистості – молоді люди, політичні злочин – люди у віці 40–45 років. Разом з тим М.А. Неклюдов визнавав, що вік сам собою не перетворює людину на злочинця, значення має і вплив соціальних факторів, і порядок управління, майнові відносини тощо.

Прихильником антропологічної школи була й Парасковія Миколаївна Тарновська (1847–1910) – видатний російський лікар-невропатолог і антрополог, кримінолог, що досліджувала переважно жіночу злочинність. У своїй книзі «Жінки-вбивці» (1902) обґрунтувала думку, що жінки-злочинці анатомічно відрізняються від законслухняних громадян за ростом, асиметричністю обличчя, розміром щелеп. Вона пов'язувала цей факт з тим, що такі жінки до вчинення злочину займались проституцією або перебували у складних умовах існування. Пропонувала застосовувати щодо злочинців не лише каральні заходи, а й покращувати умови життя людей, у тому числі й тих, що схильні до вчинення злочину¹.

До антропологічних теорій належить і теорія хромосомних аномалій Т. Клайнфельтера. У другій половині ХХ ст. було встановлено, що існують люди з однієї або двома додатковими хромосомами. Як відомо, жіночий хромосомний набір утворений поєднанням двох Х-хромосом. У чоловіків це поєднання представлене однією Х і однією Y-хромосоною. Але іноді трапляється поєднання ХУУ – додається одна зайва чоловіча хромосома. Особи з додатковою Y-хромосоною відрізняються

¹ Тарновская П.Н. Женщины-убийцы: Антропологическое исследование / [Соч.] Врача П. Н. Тарновской. Санкт-Петербург: Т-во худож. печати, 1902. [4], VIII, 512 с., 48 л. ил.; 26.

агресивністю, асоціальністю, афективністю, непостійністю тощо. Так, Патриція Джекобс, яка проводила обстеження ув'язнених ряду в'язниць Великобританії, встановила, що відсоток людей з такого роду аномалією серед ув'язнених у кілька разів вище, ніж серед людей, які не притягались до відповідальності. Однак, наступні дослідження показали, що прямого зв'язку між високим рівнем агресивності та наявністю зайвої Y-хромосоми немає. Очевидно, проблема в меншому рівні інтелектуального розвитку осіб з цією аномалією. Вони схильні до скоєння злочинів і актів агресії не більше, ніж особи зі звичайним хромосомним набором, але вони частіше виявляються затриманими на місці злочину і піддаються покаранню, що пояснює високий відсоток їх серед ув'язнених.

Таким чином, сучасний варіант ломброзіанства представляють різноманітні біосоціальні теорії злочинності, прихильники яких, вважаючи визначальними біологічні фактори, водночас визнають вплив соціального мікросередовища.

Головна особливість антропологічної школи полягає у тому, що вона бачить у злочинці особливий різновид людського роду, особливу ненормальну істоту, наділену специфічними аномаліями – фізичними і психічними. Вчинення злочину для такої істоти є природною потребою.

4.3. Соціологічні вчення про причини злочину та особу злочинця.

Наприкінці XIX–початку XX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології, прихильники якого акцентували увагу на тих особливостях соціального середовища, які впливають на вчинення злочинів. В основу вчення соціологічної школи було покладено ідею «небезпечного стану особистості», відповідно до якої пояснювалось існування певної категорії людей, чия особистість (під впливом специфічних факторів) опинилася в небезпечному для суспільства стані. Характеризуючи її як хвору у фізіологічному, психічному, соціальному та моральному смислі, вони вважали безглуздим застосування до неї покарання, оскільки воно не може принести бажаних результатів, і пропонували

замінити його системою спеціальних заходів впливу та ресоціалізації.

Одним із засновників соціологічного напрямку був французький та бельгійський астроном і математик Адольф Жак Кетле (1796–1874), який, використовуючи статистичну інформацію, пояснив вплив на злочинну поведінку різних соціальних і біологічних факторів: соціальних умов (розвиток промисловості, торгівлі, економічний стан населення), а також клімату, пори року, статі, професії тощо. Він встановив, що злочини взяті в своєму масовому, статистичному прояві, виявляють таку ж закономірність, як і явища природи. Із року в рік число злочинів та їх характер не змінюється. Грабежі, вбивства, розбої, підробка документів, навіть самовбивства повторюються щороку майже в однаковій кількості. А. Кетле пояснив не лише стабільність злочинності в минулому, а й факт стійкості закономірностей її розвитку в майбутньому. Отже, дії людини, які начебто залежать від її вільної волі, насправді такими не є. Вони перебувають під впливом певних законів, що діють незалежно від людського бажання та волі¹. А. Кетле дійшов висновку, що суспільство приховує в собі першооснову будь-якого скоєного злочину, оскільки в суспільстві полягають умови, що сприяють його розвитку, а людина, винна у скоєнні злочину, – це лише знаряддя його здійснення. Кожна суспільна формація зумовлює певну кількість і певні види злочинів, які є необхідним наслідком її структури. Таким чином, злочинність притаманна кожному суспільству.

Послідовники А. Кетле розширили «набір» кримінологічних чинників, розділивши їх на фізичні, соціальні та індивідуальні. Так, засновник французької школи судової медицини та кримінальної антропології А. Лакассань (1843–1924) і вищезгаданий Ф. Ліст виходили з впливу на злочинність двох чинників – соціального та біологічного (індивідуального). Вважали, що вирішальну роль у формуванні схильності до злочин-

¹ Райхесберг Н.М. Адольф Кетле: Его жизнь и научная деятельность. Санкт-Петербург, 1894. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=375800&razdel=43

ної поведінки відіграють соціальні фактори: бідність, погане харчування і зумовлена всім цим хворобливість людини.

Французький соціолог і філософ Еміль Дюркгейм (1858–1917) розглядав злочин не як патологічне, а як нормальне явище суспільства, що викликане соціальними причинами. Формування злочинної поведінки Е. Дюркгейм пов'язував з вадами соціальної структури. На його думку, прагнення індивіда ніколи не бувають задоволені повністю. «Чим більше людина має, тим до більшого вона прагне, оскільки отримані блага лише стимулюють, а не задовольняють потреби». Межу індивідуальним прагненням може встановити лише зовнішній контроль з боку суспільства.

Згідно з уявленнями Е. Дюркгейма, соціальні причини злочинів слід шукати в кризі цінностей і норм, які необхідні кожній людині в процесі вироблення мотивів поведінки. Такі уявлення тісно пов'язані з його соціальною теорією загалом. Основною ідеєю Е. Дюркгейма є думка про якісну відмінність соціального, як особливого зрізу людського буття, від індивідуального існування людини. Соціальна філософія Е. Дюркгейма – це філософія абсолютної детермінованості індивідуального соціальним, тому на соціальному рівні для нього не існує ніякої індивідуальної свободи. Таким чином, злочинність являє собою продукт не індивідуальної патології, а дисфункцію, що виникла на соціальному рівні у сфері функціонування норм і цінностей.

На основі аналізу самогубств у певній місцевості за певний період часу Е. Дюркгейм дійшов висновку, що самогубство фактично являє собою агресивну поведінку, спрямовану проти самого суб'єкта. Він першим показав, що самогубство є результатом взаємовідносин суспільства та індивіда. Рівень самогубств визначається саме специфікою соціальних відносин, а не особистісних якостей людей.

Однією з головних причин злочинної поведінки Е. Дюркгейм вважав патологію споживання. На його думку, сучасне буржуазне суспільство настільки віддане досягненню мети матеріального успіху, що воно збуджує необмежені прагнення і, разом з тим, не в змозі контролювати форми, в яких це праг-

нення виражається¹. Суспільство, що нормально функціонує, за допомогою соціального контролю створює такі умови, за яких кожен індивід усвідомлює свої можливості й відповідно регулює рівень прагнень. У період різких соціальних змін, бурхливого піднесення або спаду економіки, соціальний контроль послаблюється, внаслідок чого людина в своїх прагненнях вже не відчуває себе зв'язаною наявною системою норм. У результаті люди перебувають у стані невизначеності та дезорієнтації, аномії, в якій Е. Дюркгейм бачив продукт руйнування солідарності.

Таким чином, представники соціологічного напрямку шукали причини злочинності саме у соціальних факторах, наголошували на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. У межах соціологічної школи були сформульовані принципові положення про залежність злочинності від умов соціального середовища, стійкості основних параметрів злочинності та можливість її прогнозування. Позиція соціального детермінізму в кримінології тягне за собою надзвичайно важливі висновки. Головний з них полягає в тому, що, не змінивши соціальних умов, які викликають до життя злочини, марно було б намагатися вплинути на злочинність. Однак, соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих же соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку.

Піддавши критиці розроблену «класиками» концепцію покарання, прихильники цього напрямку створили вчення про причини злочинності, відповідно до якого злочин є результатом взаємодії трьох груп факторів: індивідуальних, фізичних та соціальних. Вирішальне значення представники даного напрямку надавали факторам соціального плану (наприклад, приналежності до тієї чи іншої соціальної групи, роду занять, умов життя, впливу на злочинність безробіття, алкоголізму тощо). Ними була розроблена теорія «соціального захисту», яка передбачала застосування до злочинця заходів соціальної

¹ Тимошенко В.І. Соціологічний напрям у дослідженні злочинності (з історії політичної і правової думки). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 63. Серія «Право». С. 34.

безпеки з метою, по-перше, подолання стану небезпеки суспільства; по-друге, локалізації соціально-небезпечних нахилів людини. Підставою застосування цих заходів є не вина злочинця, а необхідність охорони наявного правопорядку.

Нині в кримінології збереглися головні вихідні позиції соціологічного напрямку, його філософські та соціологічні основи: позитивізм в різних його варіантах; визнання в одному ряду дії факторів соціальних та індивідуальних; уявлення про злочин як вічне явище, властиве будь-якому соціальному устрою. До розгляду цих особливостей ми ще повернемося.

4.4. Психологічні вчення про злочин і злочинця.

У психологічних теоріях причини злочинної поведінки пов'язуються з психопатологічними відхиленнями, психологічними або психічними травмами людини, фрустрацією, агресивністю, реакціями на стрес тощо.

Засновником психологічного напрямку у дослідженні причин злочинної поведінки вважають Жана Габріеля Тарда (1843–1904) – видатного французького соціолога та кримінолога, одного з фундаторів суб'єктивно-психологічного напрямку в західній соціології. Г. Тард розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям у кримінології, разом з тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів. У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців Г. Тард дійшов висновку, що походження злочину є насамперед історичним, його пояснення – соціальним. На думку вченого, ніхто не народжується, щоб вбивати, спалювати, красти у свого ближнього. Але існує таке поняття, як природні нахили, природні впливи, які можуть призвести як до злочину, оскільки вони є формою соціального впливу, так і до злочинності. За словами Г. Тарда, злочинець – це людина, яку суспільство, якщо воно життєздатне і правильно організоване, буває вимушене видалити із свого середовища. Злочинець є продуктом настільки ж

соціальним, наскільки й природним. Можна сказати, що це – соціальний експеримент.

Г. Тард розробив соціально-психологічну теорію соціалізації особистості, яка засновується на обґрунтованих ним «законах наслідування». Наслідування – це соціальна форма руху, завдяки якій думка передається від одного мозку до іншого. В одному й тому ж суспільному середовищі людина зазнає впливу різних факторів: одні сприймають моральні якості чесних людей, інші прагнуть наслідувати людей з вадами або злочинців. Г. Тард встановив, що каналами впливу переважно є такі соціальні процеси та явища, як мода, релігія, мистецтво, традиції, звичаї, моральність, право, наука, промисловість. Соціальне життя він розглядав як мінливий розподіл вірувань і бажань, які розповсюджуються за вказаними каналами¹.

Злочин, за Г. Тардом, являє собою окремий різновид поведінки, в основі якої лежать загальні закономірності людської активності. Чим більше людина відчуває, або вважає себе такою, що відокремилась від собі подібних завдяки своєму падінню або моральній смерті, тим більше вона небезпечна.

Австрійський психолог і психіатр, засновник теорії індивідуальної психології Альфред Адлер (1870–1937) основною рушійною силою поведінки людини вважав її прагнення до влади й соціального панування. Висновок А. Адлера про те, що цілі та очікування більше впливають на поведінку людини, ніж досвід минулого, був головною причиною його розбіжностей із З. Фрейдом.

Згідно А. Адлеру, немовля з'являється на світ з двома базовими почуттями – неповноцінності та спільності з собі подібними. Воно прагне до досконалості, як до компенсації своєї неповноцінності та до встановлення значущих соціальних відносин. Компенсація «на корисній стороні життя» (за Адлером) веде до формування відчуття власної цінності, що передбачає

---

¹ Тимошенко В.І. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда (З історії політичної і правової думки). *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки*. Випуск 75 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 310.

домінування почуття спільності над індивідуалістичним прагненням до переваги. У разі «компенсації на марній стороні життя» почуття неповноцінності трансформується в комплекс неповноцінності, що становить основу неврозу, або в «комплекс переваги». Водночас А. Адлер бачив коріння відхилень не стільки в самих комплексах, скільки в нездатності індивіда встановити адекватний контакт із навколишнім середовищем.

Важливим фактором формування особистості А. Адлер вважав структуру сім'ї. Місце дитини в ній і відповідний тип виховання роблять значний вплив на виникнення девіантної поведінки. Наприклад, гіперопіка веде до розвитку комплексу неповноцінності¹. А. Адлер вважав, що життєвий досвід дитини змушує її відчувати свою слабкість, неспроможність (*inadequacy*) і фрустрацію (*frustration*). Для дитини контролювати власну поведінку і вирватися на свободу з-під влади дорослих є найважливішим завданням. З цієї точки зору сила має вигляд добра, а слабкість – зла. Боротьба за досягнення влади – це рання дитяча компенсація почуття неповноцінності. У своїх ранніх роботах він підкреслював важливість агресії і прагнення до влади. Однак ототожнював агресію не з ворожістю, а з ініціативністю і здатністю долати перешкоди. Стверджував, що агресивні тенденції в людині є вирішальними для індивідуального і видового виживання. Пізніше, розвиваючи свою теорію, А. Адлер розглядав агресію і волю до влади як прояви більш загального мотиву – досягти переваги або досконалості, тобто прагнення поліпшити себе, розвинути свої здібності і можливості².

Як бачимо, кримінологічні дослідження, проведені з урахуванням знань щодо властивостей людської психіки, дають можливість зрозуміти внутрішні фактори злочинної поведінки, визначити механізми нейтралізації таких факторів. Разом з тим визнання значимості психічних розладів та внутрішніх

¹ Хомич А.В. Психология девиантного поведения. 2006. URL: http://kholmich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

² Фрейдджер Р., Фэйдимен Д. Теории личности и личностный рост. 2004. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/05.php

особистісних конфліктів багатьма вченими оцінюється критично.

Подальший розвиток ідей антропологічного (біологічного), соціологічного та психологічного напрямів кримінології спричинив, з одного боку, їх оновлення (неокласичний, неантропологічний (біологічний), неосоціологічний напрями), а з іншого – відокремлення самостійних напрямів. До найбільш поширених нині неосоціологічних теорій можна віднести наступні: теорія свободи волі, яка виходить із того, що вчинений особою злочин, як і поведінка людини загалом, є результатом її вибору; теорія соціальної справедливості, що орієнтується на концепцію природних прав людини – права на життя, свободу і власність. Відповідно до цієї теорії, з одного боку, людині потрібно віддати належне, в тому числі злочинцеві, призначати за відповідне діяння покарання, а з іншого – захищати його від злочинних посягань інших осіб. Відома також теорія депресії, за якою злочини вчиняють через нестачу матеріальних благ. Причинами конкретних злочинів є: відсутність житла, зростання цін, інфляція, соціальне занепокоєння, емоційна напруга. Теорія експансії, згідно з якою потреби переважної більшості людей перевершують можливості задоволення цих потреб. Через неможливість задоволення нових потреб, що з'являються, люди скоюють злочини. Щоб протидіяти злочинності, необхідно стримувати потреби вихованням і покаранням. Нарешті, теорія девіантності, яка розглядає правопорушення (злочин) як засіб і захисту, і нападу, і пристосування до умов і викликів соціальної дійсності¹.

Отже, основні кримінологічні теорії пояснюють переважно причини злочинної поведінки, а не причини злочину чи злочинності. Злочинна поведінка більш конкретна і наглядна порівняно зі злочинністю, вона є поняттям однорівневим і однопорядковим зі злочином. Злочин і злочинну поведінку об'єднує те, що в їх основі лежить один і той же факт – дія-

¹Wei Yu-Chen. Compulsory Citizenship Behavior and Deviant Behavior: A Mediated Moderation Model. *Proceedings of the 18th European Conference on Management Leadership and Governance / Research Papers*. 2022. Vol. 18. № 1. doi: <https://doi.org/10.34190/ecmlg.18.1.938>

ня. Але одне поняття описує і оцінює цей факт з правової, інше – з кримінологічної точки зору. Кримінально-правове поняття злочину використовується з метою визначення підстав кримінальної відповідальності. Кримінологічне поняття злочинної поведінки використовується з метою вивчення причин діяння. Для кримінального права особливе значення мають винність і караність, оскільки справедливість є основним принципом права. Для кримінології не настільки важливі питання вини та відповідальності, оскільки для неї головне – встановити причини протиправного діяння і виробити заходи його профілактики. Тому кримінологія вивчає суспільно небезпечні діяння, що вчинені навіть божевільними та особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, розробляє заходи попередження таких діянь. Знаючи причини злочинної поведінки, можна запобігти злочину та попередити злочинність.

4.5. Учення про покарання в європейській політико-правовій доктрині.

Покарання, його сутність, властивості та мета, допустимість тих або інших видів покарання, – все це привертає увагу як учених, законодавців, так і звичайних людей протягом усієї історії людства. У працях політико-правових мислителів Нового часу багато уваги приділено вказаним проблемам. Судження про покарання, його справедливість, чи навпаки несправедливість, знаходять свій відбиток у науковій, художній літературі, обговорюються у побуті. Цьому сприяв той факт, що у Новий час відбулися істотні зміни в духовній сфері. Гуманізм, що поширювався в Європі з XV ст., розглядав людину вже не як грішного носія усіляких вад, а як особистість, наділену вільною волею, якою вона може вільно розпоряджатись.

Заклик щодо гуманного ставлення до злочинців пролунав ще на початку XVI ст. у книзі Т. Мора «Утопія», в якій йшлося про величезну шкоду жорстоких покарань. У період революцій XVII–XVIII ст. у Західній Європі поширення набули ідеї природного права, згідно з якими у кожного індивіда є

деякі вищі, постійно актуальні права, які уособлюють розум, справедливість, об'єктивний порядок цінностей. Вони не залежать безпосередньо від держави, а дані людині від народження. Для законодавця ж природне право має бути орієнтиром, до якого необхідно прагнути. Ідеї природно-правової доктрини та обґрунтування ідей гуманізму позначилися на кримінально-правових теоріях, у тому числі й теорії покарання. Вже основоположник класичної теорії покарання, італійський мислитель Ч. Беккарія стверджував, що краще попереджати злочини, а не карати, що тяжкість покарання повинна відповідати природі та тяжкості злочину. Виходячи із свободи волі людини, він бачив завдання покарання у тому, щоб змусити злочинця відмовитись від злочинної поведінки. Ч. Беккарія наголошував, що саме невідворотність покарання повинна переважати над його жорстокістю.

У Новий час набули популярності абсолютна і відносна теорії покарання. Абсолютна теорія розглядає злочин, який скоєно в минулому, і карає це діяння. Вона являє собою вчення про репресивну реакцію держави на скоєний злочин, сприяє відновленню справедливості, відповідно карається та особа, яка вчинила злочин. В основі покарання лежить певне необхідне (абсолютне) начало, яке залежить від практичних цілей та інтересів. За цією теорією, основою покарання винного є лише обставина скоєння ним злочину та той факт, до якого зводиться порушення даного абсолютного начала. Покарання є самоціллю та обов'язковим результатом злочину. Його виконання є найвищим законом людства. Правосуддя має відбутися за будь-яких умов.

Абсолютна теорія І. Канта розглядала покарання як явище самоцінне, що не потребує виправдання жодними зовнішніми цілями. З цієї точки зору, покарання – це моральна необхідність («категоричний імператив»). Злочинець має бути покараний лише тому, що він здійснив злочин, а не для досягнення будь-яких цілей¹.

¹ Кант И. Метафизика нравов. В 2-х ч. / Кант И. Сочинения в шести томах. [Под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана], Москва: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 256 С. 107–453.

І. Кант виступив послідовним прихильником принципу справедливості в філософії права взагалі, у вченні про покарання зокрема. «У кожному покаранні, як такому, перш за все повинна бути справедливість, саме вона становить сутність цього поняття»¹. Справедливість вимагає відплати кожному за його діяння, отже, покарання є необхідною відповіддю на злочин. При призначенні покарання держава не має керуватися утилітарними міркуваннями. Людина є самоціль, і не може бути використана як засіб здійснення будь-якої практичної мети.

Для І. Канта каральний закон є категоричним імперативом, відповідно принципи його реалізації набувають у його практичній філософії абсолютного характеру. Справедливість є єдиною підставою покарання, що не допускає винятків. Справедливість вимагає відплати кожному за його діяння, отже покарання є необхідною відповіддю на злочин. Саме в цьому сенсі І. Кант говорить про покарання як про відплату, що дало привід до зближення його вчення про покарання з найдавнішими уявленнями про право помсти і принципом таліона, як підставою міри покарання. Однак у І. Канта йдеться, звичайно, не про помсту, а про непорушність принципу справедливості, що конститує суспільство, «адже якщо зникне справедливість, життя людей на землі вже не буде мати ніякої цінності»². У питанні про цілі покарання І. Кант так само категоричний. Відповідно до його вчення, покарання є відповіддю суспільства на скоєний злочин – і нічого більше. Будь-яка інша мета, що вноситься в покарання, є, з точки зору І. Канта, порушенням категоричного імперативу, а це неприпустимо, оскільки руйнує всю суспільну систему. «Покарання по суду (роена forensis) ... ніколи не може бути для самого злочинця або для громадянського суспільства взагалі тільки засобом сприяння

¹ Кант И. Критика практического разума. / *Кант И. Сочинения в шести томах.* [Под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана], Москва: Мысль, 1965. (Философское наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии) Т. 4. Ч. 1. С. 311–504.

² Кант И. Метафизика нравов / *Кант И. Собрание сочинений в восьми томах.* Т. 6. С. 256.

якомусь іншому благу: покарання лише тому має покладатися на злочинця, що він скоїв злочин ... Він повинен бути визнаний таким, що підлягає покаранню до того, як виникне думка про те, що з цього покарання можна отримати користь для нього самого або для його співгромадян»¹.

Справедливість караючого закону набуває абсолютного характеру, а покарання ставиться І. Кантом вище принципу суспільної доцільності, набуваючи мало не божественного характеру. Питання, однак, полягає в тому, як розуміти справедливість. І. Кант ще підтримує класичну метафізичну традицію, що йде від Платона та Аристотеля, розуміє справедливість як абстрактний принцип загального блага, що розподіляє учасників цивільних відносин відповідно їх гідності. При цьому зберігається уявлення про покарання як про необхідне зло, що заподіюється суспільством порушнику правопорядку.

У вченні про покарання особливою проблемою є питання про міру покарання: що становить міру покарання і визначає його в допустимих межах? Зазвичай відповідь така – справедливість, яка надає покаранню, як правовому акту, його істотної особливості, в ній будь-яке покарання є запереченням злочину і відновленням справедливості. І. Кант, як найбільш послідовний і категоричний прихильник принципу справедливості в покаранні, так і пише: «Єдиний принцип – це принцип рівності (у положенні стрілки на терезах справедливості), згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більше, ніж на користь іншої ... Лише право відплати (*ius talionis*), якщо тільки розуміти його як таке, що здійснюється в межах правосуддя (а не в твоєму приватному судженні), може точно визначити якість і міру покарання»². І. Кант робить застереження, що принцип відплати «око за око» не може бути в ряді випадків застосований буквально і вимагає від правосуддя певною мірою гнучкості. В одному тільки випадку він наполягає на дотриманні абсолютної рівності: злочинець, який скоїв вбивство, повинен померти.

¹ Кант І. Метафізика нравов / Кант І. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 6. С. 256.

² Там само. С. 257.

Дещо відмітне філософське обґрунтування отримала абсолютна теорія у Г.В.Ф. Гегеля. На думку Гегеля, право є здійсненням загальної волі, а злочин, як виявлення індивідуальної волі, порушенням права. Покарання є запереченням злочину; як заперечення злочину, воно є засобом відновлення порушеного права. Право карати мислитель виводив із сформульованого ним діалектичного закону «заперечення заперечення». Згідно з цим законом, ідея, розвиваючись діалектично, проходить три обов'язкові етапи. Спочатку вона отримує певний зміст (теза), потім заперечує цю визначеність (антитеза), нарешті об'єднує, примиряє обидва попередні етапи в третій – синтез. Тезою у Г.В.Ф. Гегеля є право. Злочин розглядається як антитеза. Заперечення права шляхом покарання є синтезом. Згідно з теорією «діалектичної відплати» покарання неминуче. При цьому злочинець повинен бути покараний не для якихось корисних для нього та суспільства цілей, а виключно для торжества абсолютної ідеї. Покарання, як насильство у відповідь, є зняттям злочину: «примус знімається примусом; тому він не тільки зумовлений правом, а й необхідний саме як другий примус, який є зняттям першого примусу»¹. Покарання є заперечення нікчемного у собі злочину – воно є заперечення волі, що заперечує право, отже воно є утвердження права. У покаранні злочинця висловлюється торжество розумного щодо нікчемного і противного розуму. Право держави карати виводиться з логічної справедливості та неминучості покарання. Рівність покарання із злочинном має бути не зовнішньою, а внутрішньою.

Отже, теорія Гегеля заперечує практичні або утилітарні цілі покарання, яким є залякування та виправлення. На його думку, головним є помста та відновлення порушеного права. Якщо людина, як свідомо істота, вчинила злочин та порушила право, необхідно призначити покарання, щоб відновити порушене право. Гегель ставив питання про відповідність злочину та покарання, це означає, що покарання має бути пропорційним із урахуванням тяжкості злочину.

¹ Гегель Г.В.Ф. *Філософія права*. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. 524 с. Гегель Г.В.Ф. *Філософія права*. Москва: Мысль, 1990. 524 с.

На противагу абсолютній теорії сформувались відносна (релятивна) та утилітарна (цільова) теорії, основна сутність яких полягала в соціально корисних результатах і запобіганні злочину. Мета покарання тут уже не в ньому самому, а в тих результатах, які мають бути досягнуті завдяки покаранню (злякування, виправлення тощо). Ці теорії орієнтовані на майбутнє, метою покарання називають загальну і спеціальну превенцію.

Політико-правові мислителі все більше усвідомлювали, що неприпустимо відривати інститут покарання від природничо-наукових, економічних, соціально-політичних та духовних чинників суспільного розвитку. Наука не може ігнорувати біологічні, психічні, психофізіологічні, психологічні фактори. Без цього неможливо зрозуміти сутність покарання, механізм його впливу на підсвідомість, свідомість та поведінку правопорушника.

Прихильники вищезгаданої кримінально-антропологічної школи, Ч. Ломброзо та його послідовники наполягали на необхідності й доцільності знищення, ізоляції, стерилізації «природжених злочинців», яких, за їхніми власними підрахунками, було не менше 40 відсотків серед усіх злочинців. Зокрема Е. Феррі вважав, що покарання – далеко не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинністю, поряд з ним дуже доречні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. На його думку, доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину. До таких умов він відносив: патронат для звільнених з ув'язнення, добре поставлений нотаріат, доступність цивільного правосуддя, інститут мирових суддів, нежорсткі покарання неповнолітніх за незначні проступки.

Теоретики вказаної школи вважали, що ідеї «категоричного імперативу», відплати та діалектичної справедливості, які становлять сутність абсолютної теорії покарання, повинні бути відкинуті. Вони розглядали покарання виключно як знаряддя суспільства у боротьбі зі злочинністю.

Однією з найдавніших теорій покарання є теорія злякування (примусу). В її основі лежала ідея про те, що страх

перед кримінальним покаранням повинен утримувати всіх тих, хто має схильність до злочинної поведінки, причому покарання має бути настільки жорстоким, щоб вражати свідомість нестійких осіб своїм виглядом і процедурою його виконання.

Обґрунтування нового підходу до покарання знаходимо вже в роботах основоположника утилітаристської юриспруденції, відомого англійського філософа, економіста та юриста І. Бентама (1748–1832) «Вступ до основ моральності та законодавства», «Деонтологія, або наука про мораль», «Тактика законодавчих зборів», «Теорія покарань і нагород», «Теорія доказів» і «Про смертну кару»¹.

І. Бентам в основу вчення ставить принцип користі, «основне моральне начало», згідно з яким дії людей, їх взаємини повинні оцінюватися за єдиним критерієм – залежно від користі, яку вони принесли. «Під принципом користі розуміється той принцип, який схвалює або не схвалює будь-яку дію, залежно від того, чи має вона прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтереси якої йдеться»². І. Бентам виводив своє розуміння закону саме з принципу користі: підкорення закону є необхідним для суспільства в силу того, що це менше зло, ніж непокора.

Превентивна політика держави в сфері покарання повинна включати, за І. Бентамом, спеціальну та загальну превенцію. Спеціальна превенція, що застосовується безпосередньо до злочинця, досягається або позбавленням фізичної можливості вчинити новий злочин, або шляхом виправлення, або ж шляхом залякування; в першому випадку він не може, у другому – не хоче, а в третьому – не сміє знову вчинити злочин.

Загальна превенція злочинів, як вважав І. Бентам, досягається загрозою закону і протиставленням спокусі вчинити злочин, наводячи для залякування приклад покарання: «Покаран-

¹ Оксамытний В.В. Уголовная политика Англии в свете правового утилитаризма И. Бентама. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-politika-anglii-v-svete-pravovogo-utilitarizma-i-bentama>

² Избранные сочинения Иеремии Бентама. Пер. с англ. Санкт–Петербург: Рус. книжн. торговля, 1867. С. 2.

ня, застосоване до злочинця, слугує кожному прикладом того, чому він може бути підданий у випадку подібної злочинної поведінки»¹. Загальна превенція є, з точки зору утилітаристів, головною метою покарання, в ім'я якого останнє й отримує право на існування.

У систему покарань, за І. Бентамом, повинні увійти: обмеження громадянських прав; позбавлення волі (у вигляді виправних будинків і в'язниць з обов'язковими важкими фізичними роботами); грошові покарання, а в ряді випадків смертна кара.

Теорія І. Бентама є теорією морального виправдання покарання. У ряді суджень у нього помітний відхід від учення природно правової школи і значно менший радикалізм у конкретних пропозиціях і кінцевих висновках. Зроблені ж І. Бентамом висновки перш за все полягали в тому, що застосування нових принципів покарання повинно було дати владі більшу користь, ніж традиційно страхітливі каральні заходи середньовічного кримінального права².

Різновидом вищевказаного вчення є теорія так званого «психологічного примусу» (психічного залякування), засновником якої вважається видатний германський кримінолог, один із фундаторів класичної школи в кримінальному праві Фейербах Пауль Йоханн Анзельм фон (1775–1833). Метою державної організації він вважав забезпечення порядку на основі права. Цьому порядку загрожують злочинні діяння. Тому держава має право й зобов'язана вживати заходів для запобігання злочинам. Якщо ж заходів морального впливу недостатньо, держава мусить вживати заходи примусові. По-перше, це може бути примус фізичний, під яким П. Фейербах розумів усунення умов, що сприяють вчиненню правопорушень; по-друге, примус психічний, що полягає у кримінальному законі, який загрожує покаранням. Причину злочинів бачив у чуттєвих спонуканнях людини. На його думку, злочинець

¹ Оксамытный В.В. Уголовная политика Англии в свете правового утилитаризма И. Бентама. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-politika-anglii-v-svete-pravovogo-utilitarizma-i-bentama>

² Там само.

здійснює злочин, керуючись мотивом отримати задоволення від свого діяння. Для попередження злочинів пропонував протиставити кожному злочинному спонуканню кримінальний закон, що загрожує більшим стражданням, ніж та насолода, на яку очікує злочинець. Якщо ж у тому чи іншому випадку злочинні спонукання перемогли, то винний повинен бути засуджений і покараний¹. Мету виправлення злочинця шляхом застосування покарання він не ставив².

На думку прихильника цієї теорії, видатного українського вченого Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885), «правове життя вимагає не лише того, щоб не відбувалося нічого протизаконного, але також щоб не було злочинно налаштованих воль»³. Наведена теза вказує, що покарання розглядається в даному контексті як спосіб впливу на свідомість злочинця з метою усунути злочинну волю останнього. «Таким чином, – зауважував з цього приводу М.С. Таганцев, – покарання спрямовується не проти злочинного діяння, а проти проявленої в ньому злочинності того, хто його вчинив»⁴. У цьому сенсі на перший план висувається злочинна воля людини, її свідомість, спонукальний мотив. Основна теза теорії примусу полягає у відомих словах професора Ф. Ліста: «Покаранню підлягає не злочин, а злочинець».

Загалом теорія психологічного примусу цілком може бути відтворена в її головній тезі: ризик викриття та покарання

¹ Prof. Dr. Wolfgang Naucke. Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach. *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie*. URL: <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/100-feuerbach-paul-johann-anselm-ritter-von>

² Тимошенко В.І. Фейєрбах Пауль Йоханн Анзельм фон. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 478–480.

³ Кістяковский А.Ф. *Элементарный учебник общего уголовного права*. Общая часть. Киев, 1875. Т. 2. С. 9.

⁴ Таганцев Н.С. *Русское уголовное право*. Часть Общая: лекции. Москва, 1994. Т. 2. С. 60.

перевищує спокусу вчинити злочин. Тобто кримінальне покарання має механізм соціально-психологічної дії ще до того, як його конкретний вид буде призначено судом, тобто до моменту його реального застосування.

Набула поширення й теорія виправлення. Її прихильники вважали, що впливаючи на особистість злочинця шляхом утиску його законних благ, водночас слід бачити в ньому людську особистість, якій необхідно допомогти у подоланні власних недоліків. Первинно ця теорія включала в собі як моральне, так і юридичне виправлення. Моральний аспект виправлення представлений у релігійно-філософській літературі XVII–XVIII ст. Концепція виправлення особистості злочинця бере свій початок ще в епоху Середньовіччя. Це пов'язано насамперед з тим, що ідея покарання у релігійно-філософській літературі повністю була підпорядкована ідеї зцілення, покаяння, виправлення.

Один із прихильників вказаної теорії відомий англійський тюрмознавець, філантроп і громадський діяч Дж. Говард (1726–1790) наголошував на необхідності виправлення злочинців, людяного ставлення до них, розумної організації виконання покарань, що пов'язується ним із суспільно-корисною працею, вихованням і навчанням засуджених. У своїй книзі «Стан в'язниць в Англії та Уельсі» (1777) Дж. Говард першим звернув увагу на стан і долю ув'язнених. Він заявляв, що ув'язнені перш за все – люди. Вони повинні мати одяг, їжу, роботу, медичне обслуговування.

Спеціальна теорія покарання пов'язана із Ф. Лістом. На його думку, міра покарання має визначатися його метою: трьом основним групам злочинців відповідає і потрібна мета покарання. Від професійних злочинців–рецидивістів суспільство має захищатися за допомогою покарання, що їх знешкоджує (довічне ув'язнення). Злочинцям, яких можна виправити (які ще не стали «професіоналами»), має бути призначене виправне покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше одного року. «Випадкові» злочинці повинні бути покарані таким чином, щоб залякати їх, і тим самим утримати від нових злочинів. Таким чином, тяжкість покарання має відпо-

відати внутрішнім особливостям злочинця, обсягу та глибині його вини. Найбільш досконалим і дієвим засобом боротьби зі злочинністю Ф. Ліст називав саме покарання. Водночас надавав значення попереджувальним заходам, заснованим на вивченні всіх факторів, що впливають на злочинність, у тому числі соціальним умовам¹.

Теорія попередження, що отримала своє становлення та розвиток у межах відносних теорій покарання, відома в юридичній літературі ще як теорія приватного попередження. Відповідно теорія залякування цілком обґрунтовано може розглядатись як учення про загальне попередження.

В останній третині XVIII – на початку XX ст. С.Ю. Десницький, О.П. Куніцин, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, М.М. Щербатов та ін. визначали сутність покарання через кару. Вони розуміли покарання як зло, якого злочинець зазнає виключно внаслідок протизаконності його дій, виступали за гуманізацію покарання, його індивідуалізацію та пропорційність злочину. При цьому розмежовували поняття покарання та помсти. Цілями покарання визнавали попередження злочинів, виправлення злочинця та виховання громадян у душі неухильного дотримання букви закону. Так, на думку І.Я. Фойницького (1847–1913), покарання є державним заходом боротьби з індивідуальними проявами злочинності, звідси державність та індивідуальність є відмітними ознаками покарання². Однією з найважливіших властивостей покарання він вважав справедливість та доцільність. Покарання має бути доцільним, максимально досягати тієї мети, заради якої покладається, головним чином це охорона суспільства від злочинів. З іншого боку, покарання, які знищують надію на поліпшення долі винного, знищують у ньому будь-які виправні імпульси, на його думку так само не повинні бути терпимими³.

¹ Тимошенко В.І. Філософія юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології. (З історії політичної і правової думки). *Бюлетень Мінюсту України*. 2019. № 3 (березень). С. 36.

² Фойницький І.Я. Уголовное право. Учение онаказания: лекции / И.Я. Фойницький. Санкт-Петербург: Типо- лит. Х.Ш. Гельперн, 1886. С. 66.

³ Там само. С. 67.

І.Я. Фойницький підтримував принцип економії репресії, вважав, що покарання має бути, за можливістю, економним; з кількох заходів, які однаково призводять до однієї й тієї ж мети, має бути обрано той, що призводить до цієї мети з найменшою затратою сил та засобів. Вчений негативно ставився до смертної кари, мотивував це тим, що бажано, щоб покарання мало властивість відновлюваності, уникало відібрання таких благ, які держава не в змозі повернути після виявлення судової помилки, наприклад життя¹.

Розроблялася й теорія винагороди, але вона не набула поширення. Її основна ідея полягала в тому, що покарання розглядалось як ефективний засіб загладження шкоди, завданої злочинцем.

Таким чином, політико-правові мислителі Нового часу приділяли увагу дослідженню проблем покарання, його сутності, властивостям і меті, допустимості тих або інших видів покарання.

Заклик щодо гуманного ставлення до злочинців та засудження жорстоких покарань пролунав ще на початку XVI ст. Пізніше на кримінально-правових теоріях, у тому числі й теорії покарання, позначилися ідеї природно-правової доктрини.

У Новий час набули популярності абсолютна та відносна теорії покарання. З точки зору абсолютної теорії, злочинець має бути покараний лише тому, що він здійснив злочин. Або ж злочинець підлягає покаранню заради торжества абсолютної ідеї. Будь-яка інша мета покарання не має значення. Покарання має бути неминучим і справедливим та відповідати злочину.

Представники відносних теорій покарання знаходили виправдання та мету покарання не в ньому самому, а в тих результатах, які мають ним досягатися. Це може бути залякування, психологічний примус, виправлення, попередження інших злочинів тощо. Покарання розглядається як спосіб впливу на свідомість злочинця, воно має усунути злочинну волю останнього.

¹ Фойницький І.Я. Уголовное право. Учение онаказания: лекции / И.Я. Фойницький. Санкт-Петербург: Типо- лит. Х.Ш. Гельперн, 1886. С. 66.

Як бачимо, мислителі минулого розглядали покарання як кримінально-правову форму вирішення соціальних протиріч, антагонізму між суспільством і державою, між суспільством та особистістю. Разом з тим, будучи формою та засобом розв'язання соціальних протиріч, покарання може бути водночас і причиною інших протиріч, що виникають у зв'язку з його застосуванням.

У цей період були сформульовані принципи правового та психічного примусу, справедливості та відплати, рівності всіх перед покаранням, запропоновано концепцію карального імперативу, на якій ґрунтувалась теорія покарання. Серед традиційних психологічних та фізичних видів покарань у правовій доктрині вперше згадуються покарання з метою залякування заради відвернення від злочинних намірів. Назріла необхідність гуманізації, спрощення та уніфікації покарання.

Правова доктрина даного періоду визначає покарання залежно від ставлення до його цілей: відплата (кара) злочинцю, відновлення порушеного злочином права та перевиховання злочинця. Набув популярності принцип «немає злочину та покарання, якщо вони не передбачені законом».

Для покарання-відплати головним є дотримання принципу, що шкода від покарання не повинна перевищувати шкоду від злочину, тобто наслідок злочинного посягання має відбуватися у межах «справедливого покарання». При цьому справедливе покарання є засобом досягнення в суспільстві своєрідного балансу справедливості. У свою чергу теорія залякування за змістом вже відступає від норм справедливого покарання. Достоїнством покарання як засобу виправлення злочинця є те, що воно ставить за мету ресоціалізацію злочинця.

Представники класичної школи права розглядали покарання як справедливу кару, відплату за скоєний злочин. Сутність покарання у такому розумінні полягає у засудженні, покаранні злочинця, що виражається у формі, яка визначається відповідно до важливості цього діяння. Прибічники соціологічної школи вважали, що покарання є мірою державного примусу, що застосовується до особи, яка вчинила злочин. Сутність покарання в даному випадку полягає в примусі, який полягає

в заподіянні або обіцянні заподіяти певні позбавлення або страждання.

Соціально-політична ситуація сьогодення свідчить про зростаючу потребу у кримінальній репресії і вимагає ретельного теоретичного осмислення та законодавчого закріплення поняття, сутності покарання, системи покарань, а також розробки принципів і правового механізму призначення і виконання покарань. У зв'язку з цим досвід наших попередників щодо загальнотеоретичних проблем покарання може бути корисним і повчальним.

Розділ 5. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЩОДО ЗЛОЧИНУ, ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПОКАРАННЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

5.1. Основні кримінологічні школи та теорії ХХ – початку ХХІ ст.

5.2. Учення про покарання ХХ – початку ХХІ ст.

П'ять понять, із якими асоціюється ХХ ст., це глобалізм, індустріальний модерн, урбанізація, емансипація та підпорядкування. Людина в ХХ ст. прагне уникати свободи, цінність якої замінюється цінністю влади. Саме у ХХ ст. виник ризик самознищення людства. Але це століття також характеризується створенням установ, які здатні хоча б частково запобігати катастрофам і зменшувати шкоду від них. З початку ХХІ ст. йде процес руйнування таких запобіжних механізмів, про що свідчать війни, зупинити які світова спільнота, на жаль, має бажання лише на словах. Не сприяє безпеці людини й злочинність, яка на фоні нестабільної ситуації в світі лише поширюється¹. Пізній капіталізм і постмодерн змінюють ціннісну систему та вектор розвитку кримінальних субкультур, які включають у собі різні «мігруючі» групи людей, розмиваючи соціальні кордони й статуси. Кримінальні цінності проникають і в масову, і в елітарну культуру та маргіналізують суспільство. Відкрилися нові механізми входження криміналу в інтелектуальні спільноти та владу, з'явилися нові можливості інформаційного та міфологічного маніпулювання свідомістю. Істотна зміна суспільства тягне за собою зміну злочинності, появу нових злочинів, декриміналізацію діянь, що раніше вважались злочинними. Поширилась організована злочинність, яка набула транснаціонального характеру. Все це потребує зміни ідеології попередження злочинності, що розробляється сучасними кримінологічними теоріями.

¹ Інтерв'ю В. Маслійчука, укр. історика, редактора historians.in.ua з М. Мінаковим, філософом, ст. н. с. Міжнародного наукового центру ім. Вудро Вільсона. Двадцять відповідей на двадцять питань про двадцять століття. 2019. URL: <https://voxukraine.org/dvadtysat-vidpovidej-na-dvadtysat-pitan-pro-dvadtysate-stolitlyta/>

5.1. Основні кримінологічні школи та теорії ХХ – початку ХХІ ст.

У першій половині ХХ ст. все ще були популярні антропологічні вчення про злочин і злочинця. Так, німецький психіатр Е. Кречмер (1888–1964) шукав зв'язок між типом будови тіла і характером людини, а значить і її поведінковими реакціями, включаючи злочинні реакції. Цю ідею підтримував і розвивав професор Колумбійського університету У. Шелдон у межах теорії конституційних типів злочинців. Він виділяв три основні типи: 1) ендоморфний (особа з розвинутими внутрішніми органами); 2) мезоморфний (з розвинутим скелетом і розвинутою мускулатурою); 3) екторморфний (з ніжною шкірою і добре розвинутою нервовою системою), а також їх комбінації. Згідно з цією теорією «конституційної схильності», високі та худорляві люди – екторморфи («церебротоніки», за У. Шелдоном, або астеніки) – зазвичай нерішучі, схильні до самотності, інтелектуальної діяльності. Сильні, мускулісти мезоморфи («соматоніки», або атлети) вирізняються динамічністю поведінки, прагненням до панування. Невисокі ендоморфи («вісцеротоніки», або пікніки) комунікабельні, спокійні, веселі. Серед вивчених У. Шелдоном неповнолітніх злочинців переважали мезоморфи, було трохи ендоморфів і незначне число екторморфів. Можливо зв'язок між фізичною конституцією, рисами характеру і поведінковими реакціями дійсно існує, але, як виявилось, представники всіх типів фізичної конституції і різних типів характеру можуть відзначатись як законослухняною поведінкою, так і девіантною – позитивною або негативною, включаючи злочинну. Будова тіла та характер не є визначальними факторами злочинності. Дослідження послідовників У. Шелдона частково підтвердили його гіпотезу, але загалом ця концепція не вважається достатньо обґрунтованою.

Ідеї ломброзіанства з расистським акцентом намагався реанімувати Н. Хутен (1887–1954). На його думку, у кожній расі є неповноцінні представники, показники яких відхиляються від середніх для раси. Таких «неприспособлених» індивідів, за його словами, слід ізолювати або знищити.

Близькими до теорії Ч. Ломброзо є концепція розумової відсталості злочинців, обґрунтована психологом Г. Годдардом (1866–1957), а також концепція спадкової схильності (О. Кінберг, О. Лонге та ін.). Так, Г. Годдард на основі дослідження родоходів розумово відсталих сімей встановив зв'язок інтелектуальних і психічних відхилень зі схильністю до злочинної поведінки. Він з'ясував, що в деяких сім'ях протягом кількох поколінь значна частина членів сім'ї була соціально неадаптованими особами. Це дослідження заклало основи вивчення спадкової природи недоумства та інших психологічних дефектів. Однак переконливо пояснити причину вчинення злочинів Г. Годдард не зміг. На нашу думку, недолік зазначеного вчення у тому, що воно не враховувало соціальні фактори злочинності.

Численні дослідження феномену спадкової схильності до кримінальної поведінки, проведені в 70-80-х роках ХХ ст., підтвердили гіпотезу про вплив спадковості на злочинність. Зокрема, К. Мойер дійшов висновку, що спадковість визначає схильність до злочинної та агресивної поведінки, однак навколишнє середовище обумовлює межі, в яких проявляється ця схильність. На його думку, «людина, яка успадкувала причинно-наслідковий ланцюжок «низький поріг збудливості нервової системи – агресивні реакції», у деприваційній, фрустраційній і стресовій ситуаціях буде схильна до прояву гніву і ворожості в девіантних формах. З іншого боку, якщо ця ж людина буде оточена любов'ю і значно захищена від жорстокості та насильства, а так само не буде часто провокуватися на агресію, вона навряд чи буде схильна до агресивної поведінки»¹.

У ХХ ст. набула поширення концепція біологічної детермінації злочинності, автором якої є радянський і російський вчений-правознавець, кримінолог Йосип Соломонович Ной (1923–1997). На його думку, капіталізм закономірно породжує

¹ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: Учебное пособие. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

злочинність, при соціалізмі немає соціальних причин злочинності, ці причини треба шукати в особливих психічних властивостях особистості, визначених генетично. Якщо така особистість потрапляє в негативне середовище, то вона скоює злочини. Розглядаючи біологічний фактор як причину злочинності, а соціальний фактор – як її умову, І.С. Ной переніс попередження злочинності із сфери соціальної переважно в біологічну сферу, оскільки пропонував з метою профілактики злочинної поведінки активно використовувати рекомендації генетиків.

Залишались популярними й соціологічні вчення про причини злочину та особу злочинця. Зокрема, видатний російсько-американський філософ, соціолог і культуролог Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968) фактори злочинності поділяв на три групи: 1) фактори космічні або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні або органічні; 3) фактори суспільні або соціальні. Соціальним факторам надавав вирішального значення. Писав, що такі фактори злочинності складні та численні, перерахувати їх усі неможливо. Він розглядав лише ті, які вважав найважливішими. До таких у першу чергу зараховував алкоголізм, оскільки постійне і хронічне вживання алкоголю, або навіть випадкове сп'яніння, призводить до зuboжіння і втрати майна, розхитує психічну і фізичну організацію людини, робить її менш стійкою до опору спокусам, розхитує розум і моральні сили. Як аргумент наводив той факт, що сільські свята, під час яких посилено вживають горілку, супроводжуються бійками, вбивствами, завданням поранень тощо. Тобто вплив алкоголю на злочинну поведінку є очевидним. Водночас наголошував, що поширення соціалістичних ідей зменшує кількість злочинів, а не збільшує їх¹.

П.О. Сорокін дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств між різними класами, за якого одні отримують надлишок

¹ Тимошенко В.І. Причини злочинності у вченні П.О. Сорокіна (з історії політичної і правової думки). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 2 (184). С. 23.

багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу в суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Це і є постійним джерелом злочинності. Посилаючись на статистичні дослідження, П.О. Сорокін доводив, що існує пряма залежність між станом житла різних верств населення і злочинністю.

Таким чином, головним джерелом злочинності П.О. Сорокін вважав економічну бідність нижчих верств населення, яка тягне за собою неможливість одержати гідну освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг тощо. Людина, яка одного разу вступила на шлях злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче і нижче і нарешті перетворюється на закоренілого злочинця, якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі¹.

Разом з тим до розгляду самого злочину вчений підходив з психологічної точки зору, вважав, що злочин є психологічним явищем, яке виникає в процесі соціального спілкування. Тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві й форм реагування на них. Основну причину злочинної поведінки П.О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завойовницької війни) в єдину «замирену групу». Запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним².

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та кримінології був український вчений–юрист

¹ Сорокін П.А. Преступность и ее причины / П.А. Сорокин. Рига: Наука и жизнь, 1913. 46 с.

² Тимошенко В.І. Сорокін Питирим Олександрович. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 409.

Михайло Павлович Чубинський (1871–1943). Досліджуючи причини злочинної поведінки, закликав звертати увагу на об'єктивну сторону злочину. На його думку, найбільш яскраво важливість об'єктивної сторони злочину проявляється в тому випадку, якщо брати до уваги інтереси потерпілого. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для її задоволення достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання може мати за мету виключно охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, то в даному випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу¹.

До соціологічних концепцій належить і вчення американського соціолога і кримінолога Едвіна Хардіна Сатерленда (1883–1950). Його концепція, яка отримала назву теорії диференційованої асоціації (зв'язку), ґрунтується на ідеях Г. Тарда про наслідування як основу людського спілкування. Однак, якщо Г. Тард визнавав важливість фізіологічних передумов злочинності, то Е. Сатерленд пояснював злочинність виключно на основі факторів соціального життя. При поясненні причин злочинності він не використовував жодних гіпотез щодо біологічних основ злочинної поведінки. У своєму підручнику з кримінології (1924 р., одному з перших кримінологічних видань у США) Е. Сатерленд заклав основи соціологічного розуміння причин злочинної поведінки. У монографії «Принципи кримінології» (1939) він сформулював свою ідею у вигляді розгорнутої концепції, яка містила декілька пунктів.

Сутність концепції полягала в наступному: 1) злочинна поведінка нічим не відрізняється від інших форм людської поведінки, людина стає злочинцем лише в силу своєї здібності до навчання; 2) злочинне навчання включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок і вмінь. Саме ці негативні якості особистості, котрі формуються в результаті негативних соціальних явищ (наслідуючи поганий приклад), лежать в основі

¹ Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве: (Вступ. лекция) / [Соч.] Прив.-доц. ун-та св. Владимира М.П. Чубинского. Киев: Тип. ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. С. 16, 17.

злочинної поведінки; 3) людина навчається злочинній поведінці не через те, що має особливі злочинні задатки, а тому, що кримінальні зразки частіше попадаються їй на очі і в неї встановлюється більш тісний зв'язок з такими людьми, у котрих можна перейняти криміногенні погляди та навички. Якби у злочинця–підлітка з дитинства було інше коло спілкування, він би виріс зовсім іншою людиною.

Вихідний пункт теорії диференційованого зв'язку – ідея диференціації суспільства: одна частина організується на основі законслухняності, а інша – законеслухняності. У результаті виникає конфлікт правової та злочинної культур. У зоні конфлікту людина контактує з особами, схильними до незлочинної та злочинної поведінки і в процесі такого роду комунікації засвоює стереотипи поведінки, у тому числі навчається злочинній поведінці. Навчання можливе як за безпосередньої взаємодії, так і під впливом найближчого оточення. Більш віддалені соціальні фактори – різноманітні співтовариства, засоби масової інформації тощо – у злочинному навчанні відіграють другорядну роль¹.

Соціологічну школу у кримінальному праві та кримінології розвивали також американський соціолог і кримінолог Дональд Крессі (1919–1987), голландський кримінолог Г. Ван-Гамель, бельгійський юрист А. Прінс. Вони надавали першорядного значення впливу на злочинність економічних чинників. Зокрема, підкреслювали криміногенний вплив на злочинну поведінку прагнення до багатства і наживи, контрасту між бідністю і багатством, зубожіння народних мас, міграції населення, урбанізації тощо. На думку А. Прінса, для зниження рівня злочинності недостатньо посилення лише репресивних заходів, необхідно також виявляти суспільну турботу про людей знедолених. Адже чим більше в суспільстві жебраків,

---

¹ Шакун В.І. Сатерленд Едвін Хардін. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 103–404.

тобто тих, у кого немає постійного місця проживання, сім'ї, постійної роботи, а також традиційних стереотипів правомірної поведінки, тим вище рівень злочинності.

На формуванні психологічних концепцій причин злочинності позначилось вчення Зігмунда Фрейда (1856–1939) – австрійського психолога, психіатра, невролога і психоаналітика. За його психоаналітичною теорією, злочин втілює природні інстинкти та підсвідомі бажання злочинця.

На думку З. Фрейда, людина за своєю природою схильна до агресії як наслідок збереження у пам'яті свого тваринного походження, але, усвідомлюючи необхідність законслухняної поведінки у соціумі, змушена приборкувати у собі ці природні прагнення. Якщо ж природні агресивні підсвідомі риси беруть верх над прагненням до свідомої правильної поведінки, вчиняється злочин.

З. Фрейд розрізняв три сфери у психіці людини: Id (Воно) – вмістилище двох основних вроджених, інстинктивних спонукань, а саме Eros (секс) і Thanatos (інстинкт смерті, руйнування); Ego (Я) – свідома частина психіки, яка контролюється людиною; Super-ego (Над-Я, або совість) – сфера інтерналізованих моральних норм, заборон, приписів, що сформувалася в процесі соціалізації.

Id діє на підсвідомому рівні. Між Id і Super-ego існують непримиренні протиріччя, оскільки Id має характер гедонізму, вимагає негайного задоволення потреб, а Super-ego є перешкодою, що ускладнює повне задоволення цих потреб і виступає чимось на зразок внутрішнього контролера поведінки. Сфери Id і Super-ego не часто перебувають у рівновазі. Зазвичай між ними спостерігається конфлікт¹.

Конфлікти породжують у людини почуття провини і стан напруги. Виявляються вони зовні у формі заміщаючої поведінки, яка розряджає внутрішню особистісну напругу. Психоаналітики, які вивчають злочинність, виходять із спільного загального положення: злочинна поведінка носить заміщаючий характер, символізуючи витіснення конфліктів у підсвідомість.

¹ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/2-antropologicheskoe-napravlenie.htm>

мість. Так, багато авторів розглядають крадіжку не як навмисне діяння, спрямоване на досягнення певної майнової вигоди, а як підсвідоме прагнення до покарання, що дозволяє тим самим звільнитися від почуття провини. Як додатковий аргумент для підтвердження правильності такого тлумачення наводиться той факт, що деякі злочинці діють так необачно, не приховуючи слідів, наче хочуть, щоб їх зловили та покарали.

Психоаналітики вважають, що в основі насильницької злочинної поведінки лежить вже згадуваний інстинкт агресії (руйнування), він нездоланий, неодмінно виявляється не просто в агресивних, але і в злочинних діях.

Послідовники З. Фрейда, зокрема Е. Фромм, К. Юнг та К. Хорні, розглядали поведінку злочинця як таку, що зумовлена прагненням реалізуватись як особистість, заявити про свою незгоду із загальноприйнятими правилами та бажанням, діяти на свій розсуд.

Увага відомого німецького психоаналітика і соціолога, засновника неофрейдизму Еріха Фромма (1900–1980) зосереджена на людині, яка втілює у собі внутрішню і зовнішню гармонію. Її сутність у повному єднанні з природою. Але соціальні суперечності змінюють людину, роблять її агресивною, особливо коли вона розчиняється у натовпі, де розмивається особиста відповідальність, а дії людини перетворюються на безглузду агресивну акцію. З відчуженням від природи та від інших людей зростає людська самотність. Ця тема тісно пов'язана з темою свободи, яку Е. Фромм розглядає у даному контексті як негативну категорію. Будь-яке звільнення логічно призводить до більшого відчуття самотності та відчуженості. Із зменшенням свободи людини зростає її агресивність.

Швейцарський психоаналітик Карл Густав Юнг (1875–1961) відкидав ідеї, що поведінка людини повністю детермінована її життєвим досвідом і впливом навколишнього середовища. На його думку, навколишнє середовище лише виявляє в особистості те, що закладено від народження. Існує певна структура психіки, яка формується протягом тисяч років і передається у спадок, вона змушує нас реалізувати набутий життєвий досвід певним чином. Ця визначеність виражена у

тому, що К.Г. Юнг називав архетипами, – простими та функціональними образами, які існують у колективному несвідомому, впливають на почуття людини, її думки та вчинки, формують певні комплекси¹. Комплекси – це психічні явища, що перебувають поза контролем з боку свідомості. Вони витіснені у підсвідомість, звідки можуть постійно перешкоджати, або навпаки, сприяти роботі свідомості. Комплекс завжди містить у собі певний конфлікт, є його причиною або наслідком. У будь-якому разі для комплексу характерні ознаки конфлікту, пригніченого бажання, шоку, потрясіння, несумісності. Це больові точки, що впливають на поведінку та установки людей².

Частина комплексів виникає у результаті психотравмуючих ситуацій, наприклад морального конфлікту, що має передумовою неможливість повного включення сутності суб'єкта. Ситуації, що завдають травми, відколюють від цього комплексу шматки, що йдуть своїм корінням глибоко у підсвідомість і далі набувають певної автономії. Нагадування інформації, пов'язаної з комплексом, посилює захисні реакції, що перешкоджають усвідомленню комплексу. Комплекси можуть потрапляти у свідомість через сновидіння, тілесні та поведінкові симптоми, галюцинації. У випадку неврозу межа, яка розділяє свідоме і несвідоме, ще існує, але вона слабка, що дає можливість комплексам нагадати про своє існування, про мотиваційний розкол особистості. Прагнення особистості до самореалізації і культури реалізується через поведінку.

Подібної думки дотримувалась і Карен Хорні (1885–1952) – американський психоаналітик і психолог, одна із засновників психологічної теорії особистості та ключова фігура неофрейдизму. На її думку, антагонізм між культурою та індивідом виражається в базовому, глобальному страху, що переслідує людину з раннього дитинства. Цей страх викликає ворожість культурного оточення. Вона дійшла висновку, що неврози формуються саме під впливом культурних процесів.

¹ Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1999. 343с.

² Голенок Г.В. Комплексы и архетипы. *Проблемы понимания*. 2010. № 2. С. 195–200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompleksy-i-arhetipy>

Прогрес цивілізації неминуче пов'язується зі зростанням неврозів. Останні є ціною, яку людство платить за культурний розвиток. Перед кожною сучасною людиною стоїть питання, яке місце зайняти в суспільстві соціальної конкуренції. Для невротичної особистості це положення набуває гіперболізованого виміру, що перевищує реальні негаразди¹.

Невротик, за К. Хорні, порівнює себе з іншими особами, навіть тими, хто не є його потенційним конкурентом. Він прагне бути кращим у всьому. Його амбіції проявляються переважно у фантазіях, які не завжди усвідомлені. Амбіції можуть пояснити поведінку і окремі психічні реакції. Існує багато шляхів, якими фантазійні амбіції впливають на емоційне життя особистості: підвищена чутливість до критики, залишення поза увагою невдач, які не обов'язково реальні. При цьому успіхи інших людей можуть усвідомлюватися як власні невдачі, що викликають депресії і роздратування. Оскільки інтенсивна конкуренція містить у собі елементи ворожості, поразка конкурента означає власну перемогу. Реакції невротичних особистостей відзначаються ненаситністю та ірраціональністю: мовляв, ніхто в світі не може бути більш розумним, впливовим, привабливим і популярним, ніж вони. Невротики стають божевільними, несамовитими або відчують, що їх власні спроби приречені на марну трату зусиль, якщо хто-небудь напише кращий науковий трактат, або стане відігравати більш помітну роль у суспільстві.

Отже, можлива невдача розглядається невротиком як поразка, якої треба уникнути будь-якою ціною. Результатом є стримування себе у всьому, приниження і смиренна покірність. Однак у випадку нападу, реальної загрози, деякі невротики, будучи переконаними в своїй незамінності, палко демонструють свою перевагу з будь-якого приводу. Інші ж цілком переконані у своїй некомпетентності, нікчемності. Вони видають свої дійсно великі запити тим, що реагують з відкритою або замаскованою ворожістю на кожен фрустрацію їх невизнаних вимог. Власні невдачі поєднуються з почуттям заздрос-

¹ Карен Хорні (1885–1952). Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: <https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm>

ті до більш успішних, більш забезпечених людей. Заздрість може бути виявлена або пригнічена під впливом того ж страху, який привів до конкуренції або відмови від неї¹.

Ефект усвідомлення виявляється в нездатності невротичної особистості допускати в інших те, що вона сама намагалася заперечувати в собі. У будь-якому разі не так важливо, яким чином пригнічена заздрість. Вона передбачає зростання ворожості стосовно людей і, відповідно, зростання страху, який тепер приймає форму ірраціонального страху перед заздрістю з боку інших, призводить до агресивних імпульсів та реалізується в поведінці, у тому числі злочинній. В концепції К. Хорні порочне коло соціальної поведінки людини так і не було розірване. Все, що робить людина в суспільстві, приречене у неї на аморальні, антигуманістичні тлумачення. Вона розвиває ідею про замкнутий цикл людської поведінки, який повертається (навіть у вищих своїх проявах, на зразок моральних) до вихідної позиції – страху і конкуренції.

У зарубіжних публікаціях називають й інші психологічні теорії причин злочинності та особистості злочинця, обґрунтовані у ХХ ст.: «психоаналітичні теорії (Александр, Штауб, Карпмен, Бромберг); теорії рис особистості (Олпорт, Гілфорд, Айзенк); теорії емоційних проблем (Курцберг, Бартол, Монахем); теорії соціально-когнітивного навчання (Глейзер, Бандура, Баргес, Ейкерс); теорії розумової відсталості та душевних розладів (Годдарт, Пульман, Зелани, Грізі, Купер, Френсіс, Сакс, Мелзбранд, Гьюза, Кенделл, Ретгерстол); теорії соціопатичної особистості (Клеклей, Гоу, Шнайдер, Сміт, Рід); теорії соціального контролю (Сайкс, Матца, Хірші); теорії розумових моделей (Йохельсон, Саменов); теорії Я-концепції і Я-психології (Роджерс, Кохут)»². Були спроби об'єднати деякі теорії.

Цікаве дослідження причин злочинності було проведено відомим вченим-кримінологом Юрієм Мірановичем Антоня-

¹ Карен Хорни (1885–1952). Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: <https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm>

² Цит. за: Тимошенко В.І. Основні кримінологічні теорії / Тимошенко В.І., Шакун В.І. Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 55, 56.

ном (1933 р.н., м. Тбілісі, Грузія). На його думку, психологічними передумовами злочинної поведінки найчастіше стають феномени відчуження і тривожності. Соціально-психологічне відчуження нерідко стає результатом емоційного ігнорування батьками своїх дітей, їх байдужості, а також засвоєної соціально-психологічної дистанції між індивідом і середовищем, ізольованості від цінностей суспільства і обмеження емоційних контактів, відчуженість від суспільства загалом, його соціальних інститутів і малих груп (родина, колектив та ін.). Звичайно, фатальна ізольованість не може розглядатися як причина злочинної поведінки, але вона формує загальну небажану спрямованість особистості, яка може визначати кримінально карані форми реагування на конкретні конфлікти. Вчений дійшов висновку, що найбільш відчуженими є бродяги, а серед них – алкоголіки. Серед злочинців найбільша відчуженість спостерігається у осіб, які відбувають тривалі терміни покарання у вигляді позбавлення волі.

Тривожність, як властивість особистості, за Ю.М. Антоняном може виникати через постійне відчуття невпевненості у собі, безсилля перед зовнішніми факторами, перебільшення їх могутності та можливої загрози, що від них виходить. Людина може вдатися до насильницьких дій щодо людей або явищ, які сприймає як такі, що їй загрожують, вчинити при цьому злочин для того, щоб зруйнувати уявлення про саму себе, своє місце у світі, щоб запобігти біологічному або соціальному знищенню себе. При цьому антисоціальна поведінка може бути зумовлена не тільки усвідомленим ставленням до дійсності, але і несвідомими компонентами психіки.

Можна сказати, що розвиток зарубіжної кримінології протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зокрема в США і Великобританії, відбувався у вигляді двох паралельних напрямів ідей і практичних рішень. Перший напрям засновано на використанні позитивістських методологічних підходів, основні принципи яких зародилися в середині ХІХ ст. Він охоплює теорію соціальної дезорганізації, теорію напруги, соціально-екологічний підхід (чиказька школа кримінології), теорію диференційованої асоціації та ін. До нього можна

включити також ідеї класичної школи кримінології (Ч. Беккарія, І. Бентам), що трансформувались у кримінологічні теорії раціонального вибору та стандартних дій. Інший напрям являє собою комплексний теоретичний рух, що одержав назву критичної кримінології. До нього входить радикальна кримінологія, лівий реалізм, аболюціонізм, постмодернізм, конститутивна кримінологія.

Представники традиційної позитивістської кримінології, які найчастіше є представниками суспільних наук, розглядають категорії, що входять у предмет дослідження своєї науки (злочин, злочинність, рівень злочинності, насильство, жертва злочину) як певну, об'єктивно наявну реальність. Крім того, вони стверджують, що традиції та канони досліджень у галузі соціальних наук цілком підходять для проведення дослідження вказаних категорій. Це також передбачає їх об'єктивність, нейтральність оцінок, необхідність ретельного визначення понять та концепцій, застосування наукових методів дослідження та найкращих способів узагальнення і аналізу даних.

Традиційна позитивістська кримінологія спирається на низку припущень. По-перше, у суспільстві існує єдиний і відносно несуперечливий соціальний порядок та моральний консенсус, на що вказує існування законів, у яких певні дії визнаються злочинними; по-друге, правопорушення можуть бути визначені та виміряні; по-третє, девіантність і злочинність є об'єктивними феноменами, які можуть бути піддані об'єктивному науковому аналізу; нарешті, ті характеристики, які роблять поведінку девіантною чи злочинною, є властивостями самої поведінки. Крім того, девіантність і злочинність розглядаються як окремі, але взаємопов'язані категорії. Злочинна поведінка не сприймається як нормативна чи відповідна певному соціальному контексту, а спостерігач не відіграє важливої ролі у визначенні того чи іншого виду поведінки як девіантної. Головним об'єктом аналізу може бути злочинець, а не кримінальний закон¹.

¹ Гуринская А.Л. Позитивистская традиция и критическое направление в криминалогической мысли США и Великобритании: сравнение теоретических подходов. 2010. С. 105–106. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

Концепції соціальної дезорганізації (аномії), стигматизації, диференціальної асоціації та інших напрямів соціологічної школи отримали концентрований вираз у рамках радикальної кримінології, яка зародилася в середині XIX ст. в руслі ідей марксизму, а як цілісна кримінологічна теорія оформилася на межі 70-х років XX ст. Представники цієї школи займають різні ідейно-політичні позиції: одні (наприклад Куїнні) тяжіли до марксизму, інші (Даунс) схилилися до ідеології анархізму, треті (Кларк, Шур) були поміркованими реформаторами. Але їх поєднувало вкрай критичне ставлення до наявної соціально-економічної та політичної системи, вади якої особливо проявилися у США після невдалої війни у В'єтнамі. На думку «радикалів», злочинність є грізним симптомом хвороби суспільства. У соціальній практиці, як і в медицині, треба впливати як на симптоми, так і на хворобу. Протидія злочинності вимагає не лише симптоматичного лікування, застосування «болезаспокійливих засобів» у вигляді поліцейських, пенітенціарних або традиційних заходів, а й радикального втручання – глибоких соціальних реформ, кардинальних перетворень у галузі соціального захисту, організації трудової зайнятості, охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальної сфери тощо.

Представники критичного напрямку вважають, що принципи положення їх теорій неможливо зрозуміти без оцінки соціального, політичного, економічного, культурного контекстів, у яких відбувався розвиток відповідних ідей. Критичний напрям виникає і як свого роду реакція на кризу (методологічну та ідеологічну) зарубіжної кримінологічної науки, яка, використовуючи доведені до досконалості емпіричні методи досліджень, так і не змогла пояснити феномен злочинності та запропонувати дієві способи реагування на неї. При цьому критична кримінологія не є самостійним етапом у розвитку зарубіжної кримінології. Вона не зайняла місце позитивістських ідей, а являє собою паралельну тенденцію сучасного розвитку кримінологічної думки.

pozitivistskaya-traditsiya-i-kriticheskoe-napravlenie-v-kriminologicheskoy-mysl-i-ssha-i-velikobritanii-sravnienie-teoreticheskikh

Вчені, які займаються дослідженнями в руслі радикальної кримінології, виходять із фундаментального теоретичного положення: соціальна дезорганізація є невід’ємною властивістю соціальної системи, без радикальної зміни останньої не вдасться ні позбутися злочинності, ні навіть зменшити її рівень.

Радикалізм кримінологів проявляється в наступному: їх провідною установкою є повна перебудова соціального життя, виключення із нього всього, що суперечить справедливості та генерує несправедливість; заперечують здатність держави й владних структур досягти суттєвих позитивних результатів у впливі на злочинність. Вони критикують вади державного устрою та окремих представників влади; заперечують доцільність розробки та прийняття мікро- і мінізаходів впливу на злочинність, які, на їхню думку, є марною витратою суспільних засобів (тільки докорінна перебудова світу обіцяє успіх); основним суб’єктом реалізації радикальних заходів впливу на злочинність вони визнають громадські організації, весь народ (суспільство окремої країни) та все людство.

Набула поширення теорія культурного конфлікту. Як відомо, конфлікт культур – кримінологічне вчення, що ґрунтується на принципах, розроблених Г. Зіммеlem. Сутність теорії конфлікту культур полягає в тому, що різні погляди на життя, звички, стереотипи мислення та поведінки, різні цінності ускладнюють взаєморозуміння людей, роблять неможливим співчуття та співпереживання, можуть викликати негативні емоції стосовно представників інших культур та створюють ситуацію конфлікту.

Засновником теорії культурного конфлікту вважається відомий американський соціолог, пенелог та кримінолог Селлін Торстен (1896 – 1994). Виклав її в книзі «Конфлікт культур і злочинність» (1938 р.)¹. У цій роботі Т. Селлін узагальнив результати своїх досліджень, проведених в м. Чикаго, де виявив високий рівень злочинності в кварталах, у яких живуть

¹ Sellin Th. Culture Conflict and Crime. *American Journal of Sociology*. 1938. Vol. 44. No. 1. P. 97–103. The University of Chicago Press Journals. URL: http://www.jstor.org/stable/2768125?seq=1#page_scan_tab_contents

некорінні американці – африканці, пуерторіканці, італійці, цінності яких відрізняються від загальноприйнятих серед місцевого населення.

Вчений виходить із того, що відмінності у світогляді, звичках, стереотипах поведінки, характерні для різних соціальних груп, до яких одночасно входить один і той же самий індивід (сім'я, побутове оточення, професійні корпорації, колеги, національно-етнічні спільноти і т. ін.) нерідко створюють для людини ситуацію нелегкого вибору, що загрожує внутрішнім конфліктом, отже й загрозою протиправного, злочинного її вирішення¹.

Т. Селлін дійшов висновку, що відхилення в поведінці мають місце тоді, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам культури, що домінує. Суперечності між культурними нормами в результаті імміграції, ціннісних відмінностей між молоддю і представниками старшого покоління, жителями міста й села, представниками різних етнорелігійних спільнот і соціальних страт сприяють появі девіантної поведінки.

Конфлікт культур проявляється у зіткненні інтересів, цілей однієї групи (сторони, що нападає) з інтересами, цілями іншої сторони, яка захищається. Наприклад, конфлікт цінностей неформальної, криміногенної або злочинної групи з кодексом честі представників правоохоронних органів або панівної більшості правослужняних громадян. Конфлікт культур може виникнути між різними групами, співтовариствами, ціннісні установки яких не співпадають або суперечать одна одній (наприклад, суперечливі особливості національного, релігійного, економічного, міського та сільського характеру). Конфлікти або зіткнення інтересів нерідко розв'язуються протиправними методами. Саме конфлікт культур було покладено Т. Селліном в основу пояснення злочинності².

¹ Catello R. Who gave historical criminology a name? A history of 20th-century historical criminology. *Journal of Criminal Justice*. 2022. Vol. 81. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2022.101954>

² Johan Thorsten Sellin papers. *University of Pennsylvania Finding Aids*. URL: http://dla.library.upenn.edu/dla/ead/detail.html?id=EAD_upenn_rbml_MsColl694;

Розвиваючи підхід та ідеї Т. Селліна, американський соціолог і кримінолог Уолтер Міллер на основі емпіричних даних, узагальнених у статті «Культура нижчого класу як середовище, що породжує правопорушення зграй» (1958), створив конфліктологічну теорію цінностей. Він підкреслював, що схильність до ризику, агресивності, девіації та гострих відчуттів – це цінності, притаманні делінквентній субкультурі, що набула найбільшого поширення у маргіналів або представників нижчих верств суспільства. На думку У. Міллера, злочинна поведінка – це нормальне явище в нормативних рамках такої субкультури, що суперечить цінностям домінуючої у сучасному американському суспільстві культури середнього класу. Злочинність молоді із середнього класу багато в чому є результатом проникнення в це середовище зразків поведінки маргінальних верств населення¹.

Таким чином, як і Т. Селлін, У. Міллер виходить із конфлікту між нормами різних соціокультурних систем, але пояснює злочинну поведінку та інші відхилення не простим порушенням норм домінуючої культури, а наслідком функціональної реакції на цінності, прийняті в нижчих соціальних стратах.

У 1955 р. відомий американський кримінолог і соціолог А.К. Коен (1918–2014) розробив концепцію субкультур, у якій подав детальну диференціацію соціальних груп, розглянув специфічні морально-культурні цінності суто кримінальних угруповань. А. Коен відомий саме завдяки своїй теорії субкультури злочинних міських угруповань. У роботі «*Delinquent Boys: The Culture of the Gang*» («Злочинні хлопці: культура банди», 1955) він доводив, що у людей, які опинилися в однакових соціальних умовах, з'являються подібні ідеї. Вважав, що делінквентній молоді бракує засобів для досягнення соціального статусу. Наприклад, якщо у звичайному суспільстві

Sellin, Thorsten by E. Lindley. *The Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/97811185117383.wbcccj376/abstract>

¹ Теорії конфлікту Т. Селліна, У. Міллера і Дж. Волда. URL: <http://um.co.ua/14/14-8/14-86151.html>

статус забезпечується досягненнями, то у бандах його отримують внаслідок невдач.

На основі теорії конфлікту культур Т. Селліна, А. Коен, зменшивши масштаб соціальних груп, розглянув особливості культурних цінностей кримінальних об'єднань (банд, співтовариств, угруповань). У цих мікрогрупах можуть формуватися свої мінікультури (погляди, звички, уміння, стереотипи поведінки, норми спілкування, права і обов'язки, види покарань порушників норм, вироблених такою мікрогрупою) – цей феномен отримав назву субкультури. Як правило, кримінальна субкультура суперечить панівним у суспільстві цінностям. Потрапляючи до кримінальної групи, сприйнявши її субкультуру, людина ніби звільняється від інших соціальних заборон, більше того, їх порушення нерідко буває однією із норм кримінальної субкультури¹.

Теорія стигматизації (від грец. *stigma* – клеймо, пляма, ярлик) – вчення, що пояснює наклеювання соціальних ярликів як реакцію суспільства на девіантну поведінку. Виникла у середині ХХ ст., була обґрунтована американськими вченими Ф. Танненбаумом, Г. Беккером, Е. Лемертом, які мали послідовників. Передбачає пов'язування певної реальної або уявної якості, властивості з конкретною людиною або множиною людей, найчастіше – узагальнення та перенесення негативної якості з окремих представників будь-якого співтовариства на всіх членів спільноти².

Прихильники теорії стигматизації взяли за основу головну ідею конфліктології, згідно з якою індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, оскільки розходяться в своїх інтересах і поглядах на життя; при цьому ті, хто стоїть при владі, мають можливість висловлювати свої погляди і дотримуватись

---

¹ Шакун В.І. Коен Альберт Кірцидель. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 212.

² Фокс В. Введение в криминологию. Москва: Прогресс, 1985. 312 с. URL: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z0000007/index.shtml>

принципів у нормах, які керують суспільним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Зокрема стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам собою не є кримінальним або некримінальним по суті. «Негативність» вчинку зумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, всім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм, наприклад, перевищувати дозволена швидкість руху, переходити вулицю на червоне світло світлофора, брехати. Відповідно винних багато, але в порушенні закону звинувачують небагатьох. Прихильники даної теорії заперечують популярну ідею про те, що людей можна поділити на нормальних і таких, що мають якісь патології. Наведені вище приклади дій називають первинною девіацією, визначаючи їх як поведінку, що порушує соціальні норми, але зазвичай залишається поза увагою правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить від того, що роблять люди, і від того, як реагують на це інші люди.

По-четверте, навішування ярликів на людей тягне за собою певні наслідки для них. Таким наслідком у першу чергу є вторинна девіація – девіантна поведінка, які виникає у відповідь на санкції з боку інших осіб. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється негативними реакціями з боку законодавчих органів і законотворчих громадян. Людина отримує публічне визначення, яке зводиться до рівня стереотипу, вона оголошується правопорушником, «божевільним», збоченцем, злочинцем тощо. Цей статус превалює над всіма іншими статусами людини, вона сама починає сприймати себе як девіанта і відповідно поводитись.

По-п'яте, ті, хто отримав клеймо правопорушника, зазвичай виявляють, що законотворчі громадяни засуджують їх і не хочуть «мати з ними справу»; від них можуть відвернутися друзі та рідні; в деяких випадках їх можуть ув'язнити або

помістити в лікарню для психічно хворих. Загальний осуд та ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа з їх власною долею. Участь у девіантній субкультурі – це спосіб впоратися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку і оточення, де тебе приймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює у людини уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і послаблює зв'язки з законослухняним оточенням. Тим, хто одного разу був затаврований як злочинець, важко позбутися цього тавра і відновити своє колишнє становище у суспільстві¹.

Отже, людина стає злочинцем спочатку тому, що її поведінку визнано злочинною в результаті стигматизації, здійсненої системою кримінальної юстиції. Держава, таким чином, нав'язує особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, статус злочинця. Стигматизація може вести до дискримінації, тобто до реальних дій, які обмежують права якоїсь особи, групи. Суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не тільки не запобігає їй, але навпаки, стимулює її розвиток.

Прихильники теорії стигматизації виступили з рядом пропозицій, що заслуговують на увагу: декриміналізувати види діяльності, які можна віднести лише до дій, що морально засуджуються; відмовитися від певних каральних заходів впливу на злочинців (наприклад, від короткострокового тюремного ув'язнення); максимально відокремити злочинність від системи кримінальної юстиції шляхом розширення некаральних заходів впливу. Водночас з багатьма положеннями даної теорії не можна погодитися. Вона перебільшує значення суб'єктивного фактора при криміналізації діянь, оскільки в основі визнання основної маси діянь злочинними лежить не суб'єктивний розсуд певної соціальної групи, а реальна небезпека цих діянь для суспільства. Криміналізація діянь

¹ Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология: Учебник / Под ред. Ю.Г. Волкова. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Гардарики, 2003. 512 с. URL: http://finances.social/sotsiologiya_719/teoriya-stigmatizatsii.html

дійсно певною мірою є клеймом, але вона необхідна для чіткого визначення кола злочинних діянь, які потребують специфічних заходів впливу, що відрізняються від заходів впливу на інші види девіантної поведінки. Повна реалізація теорії стигматизації на практиці привела б суспільство до неможливості вироблення будь-якої програми попередження злочинності¹.

Теорія соціальної дезорганізації (аномії) (від грец. *ἄ* – негативна частка, *νόμος* – закон; букв. беззаконня, безнормність) акцентує увагу на порушеннях в ціннісно-нормативній системі суспільства, за яких спостерігається низький ступінь впливу соціальних норм на поведінку індивіда, певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають із кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись загальноприйнятих норм. Указаний стан є проявом соціальної патології².

Аномія властива перехідним епохам, що супроводжуються розпадом суспільства на корпоративні групи, руйнацією соціальних стереотипів поведінки, зміною моральних цінностей, навіть їх втратою, що призводить до психологічного дискомфорту населення, його дезорієнтації, розгубленості, дезадаптації і масової девіантної поведінки, аж до самогубств. Характерною рисою аномії є ситуація, коли відсутні еталони, стандарти, критерії порівняння себе з іншими членами суспільства, що дали б можливість оцінити своє соціальне становище і обрати зразки поведінки, що залишає індивіда у невизначеності свого становища, призводить до втрати солідарності з

¹ Тимошенко В.І. Теорія стигматизації. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 439–441.

² Тимошенко В.І. Аномія. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. С. 22–25.

конкретною соціальною групою. Особливо різке та інтенсивне посилення аномії має місце при зародженні та розвитку глибоких і системних кризових процесів, коли відбувається розпад системи соціального захисту населення, відчутне зниження рівня життя громадян тощо. У результаті виникає свого роду нормативний вакуум, який поглинає правові, моральні та інші регламентуючі основи суспільного буття, індивідуальної та масової свідомості. Нормативно-правовий фактор, як один із факторів, що характеризують дезінтеграційні соціальні зміни (поряд з цивілізаційним, культурним та антропологічним факторами), проявляється у деформації правової свідомості, втраті імперативності законів, падінні престижу права, різкому і значному звуженні сфери нормативного регулювання. Вказаний стан одержав назву юридичної (правової) аномії. Сучасна наука дотримується думки про вкоріненість юридичної аномії, як різновиду аномії соціальної, в традиційних стереотипах сприйняття державного закону і влади як вторинних регуляторів стосовно первинності норм общинного, соборного устрою життя, що знайшло відображення в процесах трансформації правової системи.

Причинами виникнення юридичної (правової) аномії є: а) панування телеологічної стратегії політико-правового та соціально-економічного реформування, коли відбувається відмова від еволюційної моделі розвитку основних сфер життєдіяльності, реалізується прагнення владних еліт використовувати різного роду рецеповані інститути для досягнення бажаних цілей, при цьому об'єктивні тенденції в процесі такого перетворення ігноруються; б) антидемократична трансформація інститутів публічної влади, що спираються на репресивні методи і принципи негативного права з метою підтримки порядку і цілісності національного політико-правового простору; в) нормативні акти, конституційні інститути, що виникають у державі перехідного типу (приватна власність, виборність органів влади та ін.), заходять у суперечність із сукупністю «неформальних регуляторів» поведінки як населення, так і багатьох представників публічної влади; г) недовіра до закону, яка зумовлює неможливість правовими способами реа-

лізувати базові потреби та законні інтереси, що змушує індивіда шукати обхідні шляхи їх задоволення.

Поняття «аномія» у значенні беззаконня було відомо ще Платону (428–347 рр. до н.е.). Згадки про феномен аномії на рівні індивіда можна знайти в текстах Старого і Нового Завіту. Аномія або беззаконня в Біблії пов'язується з гріхом та інтерпретується як стан окремо взятої особистості. Наукова концептуалізація проблеми аномії як девіантної поведінки особистості та кризового стану суспільства вперше була проведена в ході аналізу причин самогубств Е. Дюркгеймом, який бачив у ній продукт руйнування солідарності. Під аномією Е. Дюркгейм розумів відсутність регуляції, «безнормність», девальвацію культурних норм людини, її світогляду, ментальності, совісті внаслідок революційного розвитку суспільства, коли суспільні цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або нестійкі і суперечливі. З одного боку, люди втрачають орієнтацію у суспільних відносинах, а з іншого – дотримання колишніх норм не призводить до забезпечення їхніх потреб. Адже все, що порушує стабільність, призводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, до руйнації колективної свідомості, породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей. У результаті з'являються різні види девіацій.

У ХХ ст. явище аномії досліджували американські соціологи Р.М. Макайвер (1882–1970) і Р.К. Мертон (1910–2003). Зокрема, Р.М. Макайвер акцентував увагу на тому, що людина за стану аномії не стримується моральними нормами, вона втратила почуття обов'язку, відчуття існування інших людей. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей інших. Причини аномії, на його думку, – індивідуалізм, самотність, протиріччя між нав'язаними суспільством потребами та можливостями їх задоволення. Крайнім же проявом аномії є зростання злочинності (особливо із застосуванням насильства) і зростання числа самогубств.

Р.К. Мертон у своїй статті «Соціальна структура і аномія» (1938) пов'язав концепцію аномії Е. Дюркгейма з проблемами кримінології. Одна з головних ідей Р.К. Мертона полягає у тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між

цінностями, на досягнення яких суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Як наслідок, людина, що не змогла отримати певні цінності за наявними правилами, починає заперечувати правила і прагне отримати бажане за будь-яку ціну. На його думку, антисоціальна поведінка набуває значних масштабів лише тоді, коли система культурних цінностей звеличує певні символи успіху, загальні для населення загалом, у той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення¹.

Стаття Р.К. Мертон дала потужний імпульс використанню феномена аномії при поясненні причин злочинності. Загальновизнаним став той факт, що за ступенем впливу на поведінку людей аномія являє собою один із основних криміногенних факторів. Аномія стає джерелом конфліктності у соціальних відносинах. З нею пов'язане зростання показників злочинності як результат зіткнення груп з різним статусом, різними життєвими нормами та ціннісними критеріями.

Специфіка сучасного суспільства полягає у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в економіці, політиці, соціальній і духовно-моральній сферах спричиняють зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й більш складний соціальний феномен. Є підстави вважати криміналізацію сучасного суспільства специфічною формою такого соціального феномена як аномія. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки. Злочинний світ за таких умов істотно впливає на всі грані суспільного життя. Крім того, криміналізація означає появу таких пове-

¹ Мертон Р.К. Социальная структура и аномия. *Социология преступности (Современные буржуазные теории)*; Пер. с франц. Е.А. Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. Москва: Изд-во «Прогресс», 1966. С. 299–313. URL: http://scepis.net/library/id_632.html

дінкових актів, які раніше фіксувались як поодинокі випадки, або не фіксувались зовсім. Наприклад, замовні вбивства, захоплення заручників, відкритий терор. Криміналізація виявляється і в духовній сфері, про що свідчить, наприклад, зростаючий правовий нігілізм. Субкультура злочинного світу заповнює наявні духовно-культурні порожнечі. У результаті деформуються ціннісні орієнтації населення, знижується поріг нетерпимості до злочинності, стирається межа між аморалізацією та злочинністю. Право як цінність, регулятор поведінки, все більше замінюється сваволею, груповою доцільністю.

До типових проявів аномічних процесів у правовому просторі належать: локальні й масштабні форми насильства, що виникають на міжнаціональному та/або соціально-економічному ґрунті; лавиноподібний характер зростання рівня злочинності; маргіналізація різних верств населення; поширення неправового способу вирішення конфліктів у сфері бізнесу, політиці, сімейно-побутових відносинах тощо; орієнтація в основному на фізичне насильство щодо своїх опонентів при вирішенні будь-яких спорів; криміналізація різних структур державної влади, окремих посадових осіб.

Негативним результатом криміналізації суспільних відносин стає кримінальне суспільство, кримінальна економіка, кримінальна особистість, кримінальна влада тощо. Зокрема, кримінальна влада є підструктурою державно-політичної влади, яка характеризується корумпованістю, безвідповідальністю, здійснюється особами з криміналізованою свідомістю, що використовують кримінальні технології. Правова аномія також породжує ланцюг деструктивних змін, спрямованих на розширення сфери неправової свободи, неефективності контролю держави за виконанням законів і підзаконних актів, кримінальне переродження базових соціальних інститутів. Криміналізація вражає і правоохоронні структури. Одним із головних елементів криміналізації суспільства слід визнати не просто зростання, а обвальне зростання злочинності.

Заслуговують на увагу й теорії раціонального вибору. Під загальним найменуванням «теорії раціонального вибору» розуміють ряд напрямів, що мають єдину основу та об'єднані

однаковими передумовами: власне теорію раціонального вибору, теорію стандартних дій, ситуаційні попередні злочини, теорію превенції (або стримування) та деякі інші.

Теорія раціонального вибору, що стала найбільш поширеною з усіх неокласичних кримінологічних теорій, сконцентрована на вивченні злочину, а не злочинця, ґрунтується на тій передумові, що індивід, який вибирає злочинну поведінку, прагне отримати максимальну вигоду зі своїх дій. Рішення індивіда залежать від тієї ситуації, в яку він потрапив – від місця, часу, наявності можливості вчинити злочин та наявності інформації.

Найбільш відомою роботою, що містить основні теоретичні положення даного напрямку, є книга Р. Кларка та Д. Корніша «Злочинець, що розмірковує», опублікована в 1986 р. У ній автори обґрунтували ідею, що злочин є результатом не єдиного рішення вчинити антисуспільне діяння, а серії таких рішень, на прийняття яких впливає безліч соціальних та психологічних факторів. Основним завданням дослідника є вивчення того, чому люди приймають рішення поводитися певним чином у певних ситуаціях¹. На їх думку, злочин ніколи не буває безглуздим, він завжди переслідує якусь мету, приносить вигоду (матеріальну чи нематеріальну) правопорушнику. Причому ця вигода, а отже і її раціональне осмислення, тією чи іншою мірою має місце завжди, навіть за скоєння злочину в стані психічного розладу. Кожен злочин має свій «сценарій» розвитку, так само «сценарій» має і злочинна кар'єра загалом. На кожному поворотному етапі розвитку цього сценарію індивід приймає те або інше рішення під впливом сукупності ситуаційних факторів. Оскільки ці «сценарії» відрізняються для кожного виду злочину, зрозуміти їх можна лише вивчаючи ці види.

Значення теорії раціонального вибору полягає в тому, що вона змушує кримінологів звертати більше уваги на вивчення окремих видів злочинів і того, як вони вчиняються, а не займатися абстрактним вивченням злочинності. Подальші дослідження підтвердили ідею, що правопорушники дійсно мислять

¹ Newburn T. Criminology. Willan Publishing, 2007. P. 281.

раціонально, порівнюють ті блага, які вони можуть отримати від своєї поведінки, з тими небезпеками, які їм загрожують¹.

Основні положення теорії стандартних дій було сформульовано наприкінці ХХ ст. Коеном і Фельсоном, які вважали, що злочин є результатом реалізації можливості, яка з'явилася. Тому, якщо мінімізувати можливості для скоєння злочинів, кількість злочинів знизиться. Наявність можливості вчинити злочин розглядається не просто як фактор, що дає змогу визначити, де і коли буде вчинено злочин, а як сама причина злочину². При цьому ймовірність скоєння злочину підвищується в тому випадку, якщо в одному місці одночасно присутні потенційний правопорушник і відповідний об'єкт, у якого немає належної охорони. Автори цієї теорії вважають, що потенційним злочинцем може виявитись будь-хто, оскільки жадібність і егоїзм, властиві тією чи іншою мірою кожному, є достатнім поясненням схильності до злочинної поведінки. У такому разі причини, які призвели даного індивіда до рішення вчинити злочин (виховання, середовище, біологічна схильність) неважливі й залишаються за межами теорії.

Зазвичай представники теорії стандартних дій візуалізують свої ідеї за допомогою подвійного «трикутника злочину», на гранях якого знаходяться правопорушник, жертва та місце, а за ними, відповідно, «приборкувач» (людина, яка має вплив на злочинця), охорона та менеджер, яких автори називають також контролерами.

Теорія стійких моделей злочинів (crime pattern) пояснює, яким чином люди та інші об'єкти переміщуються у просторі та часі, створюючи можливості для скоєння злочинів. Ця теорія використовує три основні терміни: вузловий пункт, стежка, кордон. Вузлові пункти – це місця, де люди проводять більшу

¹ Гурина А.Л. Развитие теории рационального выбора в зарубежной криминологии и ее влияние на уголовную политику. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-teorii-ratsionalnogo-vybora-v-zarubezhnoy-kriminologii-i-ee-vliyanie-na-ugolovnuyu-politiku>

² Cohen L., Felson M. Routine Activity Theory. *Criminological Theory: Past to Present (Essential Readings)*. Edited by Francis Cullen, Robert Agnew. Los Angeles, California, 2003. P. 284–294.

частину свого часу (живуть, навчаються, працюють, відпочивають), тобто це пункти відправлення та прибуття. У вузлових пунктах або поруч із ними вчиняється значне число злочинів. Стежки – це ті шляхи, що ведуть із одного вузлового пункту до іншого. Кожен злочинець шукатиме можливості для скоєння злочину навколо своїх вузлових пунктів або на своїх стежках. Кордони відокремлюють вузлові пункти від «чужого» світу, тому на кордонах часто вчиняються злочини у тому випадку, коли злочинець і жертва незнайомі один із одним, але вимушено перетинаються у просторі та часі¹.

Усі три теорії – раціонального вибору, стандартних дій та стійких моделей ґрунтуються на ідеї про те, що наявні можливості вчинити злочин провокують злочинця на його вчинення. Дані теорії пропонують здійснювати профілактику злочинів за допомогою зміни сприйняття злочинця щодо можливостей (у тому числі співвідношення між вигодою та втратами) внаслідок скоєння злочину.

Ситуаційна превенція злочинів – науковий напрям, що виник під впливом ідей теорій раціонального вибору та стандартних дій, визначається як «сукупність заходів, спрямованих на специфічні форми злочинної поведінки, що включають якнайбільше системне та постійне управління, створення або маніпулювання навколишнім середовищем із метою зниження для злочинців потенційних можливостей скоїти злочин та збільшення ризиків їх скоєння»².

Одне з найвідоміших досліджень у галузі ситуаційної превенції належить О. Ньюману, який запровадив поняття простору, що охороняється³. За цим терміном прихована ціла

¹ Гуринская А.Л. Развитие теории рационального выбора в зарубежной криминологии и ее влияние на уголовную политику. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-teorii-ratsionalnogo-vybora-v-zarubezhnoy-kriminologii-i-ee-vliyanie-na-ugolovnyuyu-politiku>

² Clarke R. Situational crime prevention: Its theoretical basis and practical scope. Tonry M., Morris N. (eds). *Crime and Justice: An Annual review of research*. Chicago: Chicago University Press. 1983. Vol. 4. P. 225.

³ Newman O. *Defensible Space: Crime Prevention Through Urban Design*. New York: Collier, 1972. 264 p.

сукупність реальних і символічних механізмів, спрямованих на те, щоб жителі, які населяють певний простір, мали над ним повний контроль і відчували себе на цій території в безпеці.

Основна критика більшості посткласичних теорій полягає в тому, що застосування їх ідей на практиці може призводити до тотального контролю за життям індивідів через практики повсюдного нагляду за їх повсякденним функціонуванням. Такий контроль не тільки сприяє порушенню прав і свобод людини, зокрема права на недоторканність приватного життя, а й веде до зниження якості життя, породжуючи психологічний дискомфорт від відчуття постійного «стеження», а також покладаючи на громадян дуже істотний тягар матеріальних витрат на забезпечення власної безпеки.

У 1982 р. американськими вченими Джеймсом Куїнном Вілсоном і Джорджем Келлінгом (J.Q. Wilson, G.L. Kelling) було розроблено теорію розбитих вікон (Broken windows theory). Її основна ідея: якщо суспільство байдуже ставиться до правопорушень, їх кількість зростає.

На думку авторів теорії, девіантна (передусім делінквентна) поведінка може розповсюджуватися як соціальна епідемія з наростаючою швидкістю снігової лавини – розбите вікно на вулиці або перекинута урна зі сміттям є фактором, що провокує подальші злочинні дії. Канадський соціолог М. Гладуелл у книзі «Переломний момент» зазначає, що людина порушує закон не тільки через генетичну природу або недоотримання належного виховання – величезний вплив на неї робить те, що людина бачить навколо. Явні ознаки безладу і невиконання людьми загальноприйнятих норм поведінки провокує оточуючих також забути про правила. У результаті ланцюгової реакції «пристойний» міський район може швидко перетворитися на звалище сміття, де людям страшно виходити на вулицю¹.

¹ Бусол О.Ю. Теорія розбитих вікон. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 436.

Теорія розбитих вікон підтверджувалась експериментами, проведеними в США. Поступово сформувалася думка: якщо в суспільстві з'являються ознаки хаосу і беззаконня і це нікого не цікавить, то найближчим часом істотно зростає ризик збільшення злочинності. Ця теорія навіть була використана для обґрунтування низки реформ у сфері кримінальної політики у США.

Але теорія розбитих вікон активно критикувалася сучасниками її авторів. У 2004 році сам співавтор даної теорії Д. Вілсон заявив: «Я досі не знаю, чи боротьба з безладом знижує рівень злочинності... Бог його знає, як воно насправді»¹.

Заслугує на увагу також постмодерністська кримінологія². Постмодернізм – це течія в філософії, мистецтві, літературі, музиці, архітектурі та критиці, що виникла у другій половині ХХ століття як реакція на крах ілюзій і міфів щодо людського розуму, порядку, прогресу та на протипагу модернізму. Зокрема філософія постмодерну являє собою напрям у філософії, для якого є характерним критичне ставлення до основоположних припущень і тенденцій універсалізації в західній філософії.

Модерністська наука, як відомо, спиралась на переконання, що у світі існують універсальні речі, які можуть бути виявлені через вивчення причин. Соціальні зміни модернізм прирівнював до прогресу, що збільшувало контроль над природою і суспільством. Однак реальність кінця ХХ ст., особливо початку ХХІ ст., виявилась іншою. Війни, геноцид, тероризм, злочинність розвіяли ілюзії прихильників модернізму. Ряд понять, які вважались непорушними, виявились не такими (наприклад, рівність). З'ясувалось, що будь-яке судження залежить від раніше сприйнятих ідеологічних переконань, що узагальнених понять по суті не існує.

¹ Теорія розбитих вікон: як боротьба з безладом знижує рівень злочинності. URL: https://bastion.tv/teoriya-rozbitih-vikon-yak-borotba-z-bezladom-znizhuje-riven-zlochinnosti_n38248

² Тимошенко В.І. Сучасні напрями розвитку кримінології / Тимошенко В.І., Шақун В.І. Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 221–225.

Для філософії постмодернізму характерним стало скептичне ставлення до простих бінарних опозицій, типових для структуралізму, де одночасно розглядалися два протилежних поняття, одне з яких стверджувало певну властивість, а інше – заперечувало, де проводилося чітке філософське розмежування між знанням і незнанням, прогресом і деградацією, пануванням і підпорядкуванням, а також присутністю та відсутністю. Тобто постмодернізм характеризується інтенсивним скептицизмом стосовно науки, релятивізацією всіх знань¹. Водночас дана течія підкреслює важливість владних взаємин, персоналізації і дискурсу в процесі «конструювання» істини й картини світу.

Постмодерністська девіантологія і кримінологія, як критичний науковий напрям, сформувалась у 80-90-ті роки ХХ ст. в працях Б. Дікрістіна, Е. Янг, Дж. Феррела, К. Хейворда, Д. Міловановича та ін. не як одна теорія, а як група відносно нових перспектив постмодерністського аналізу девіантності та злочинності. Серед них: конститутивна, реалістична, типологічна, феміністична, критична, культуральна, анархістська кримінологія. Зокрема, сутність конститутивної кримінології полягає в тому, що злочинність і контроль за нею не можуть бути відокремлені від тотального (загального) структурного і культурного контексту, в якому вони продукуються. Це твердження протистоїть думці традиційної кримінології щодо можливості самостійного (роздільного) аналізу злочинів, незалежно від контексту, в якому вони продукуються². У межах постмодерністського підходу кримінологія, як і соціальні науки загалом, не містить жодних основоположних пояснень або універсальних законів девіантної поведінки. Як вже зазначалось, злочинність розглядається як рекурсивна (лат. *recursio* – повернення) продукція, оскільки люди створюють (конструюють) себе і власний світ через взаємодію з оточуючими в процесі мовної комунікації. За допомогою мови і символічних уявлень вони ідентифікують відмінності, визначають

¹ Релятивізм – методологічний принцип, який полягає в абсолютизації відносності й умовності змісту пізнання.

² Гилинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс. 4-е изд., перераб. и доп. С. 138.

категорії, тим самим беруть участь у соціальному конструюванні злочинності й порядку. Людина не лише формує дійсність, а й сама змінюється під її впливом. Відповідно девіантність і злочинність, соціальний контроль – це рекурсивний результат, одноманітні дії, що стали частиною історичного та культурного спілкування, досягли відносної стабільності у певний час у межах певного простору. Згідно постмодернізму, злочинність є інтегральною частиною суспільства, це результат сукупного впливу всіх його елементів, а не вплив кожного окремо. Вона викликана соціальною структурою та ідеологією. Злочинець і його жертва є результатом нерівного розподілу та впливу влади, тобто структурованої нерівності¹.

Постмодерністська школа в кримінології обґрунтовує розуміння злочинності як продукту використання влади для обмеження поведінки тих осіб, які не можуть бути усунуті від влади, але які намагаються подолати соціальну нерівність і поводитись так, як забороняє структура влади. Злочин може бути визначено на тій підставі, що певна поведінка є небезпечною для суспільства, такою вона визнається у кримінальному кодексі. При цьому кримінальне право є мовою для створення домінуючих відносин. Людська діяльність розширює свій діапазон з розвитком суспільства і будь-яке діяння може бути визнане шкідливим для людей та «анульоване» суспільством шляхом неофіційного морального осуду, або державою, коли порушуються формальні правові обмеження. Злочини завдають шкоди, але вони породжуються всієї рутинною практикою, соціальними інститутами, такими як праця, бюрократія, уряд, право і сім'я².

Отже, злочин і злочинність – це відносні терміни, соціальні конструкції, що відображають діахронну соціальну політику, наприклад, одне вбивство може бути виправдане іншим вбивством. Дійсно, певні види людської діяльності є шкідливими і руйнівними, так вони розуміються і оцінюються сус-

¹ Milovanovic D. Postmodern Criminology. N.Y. L.: Garland Publishing, Inc., 1997. 284 p.

² Гишинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс. 4-е изд., перераб. и доп. С. 134.

пільством загалом. Але також вірно, що інші певні форми злочинної поведінки не завдають шкоди іншим особам і криміналізуються без достатніх онтологічних підстав. Злочинність майже повністю визначається контролюючими інститутами, які встановлюють норми і визначають певні значення для певних дій. Таким чином, злочинність у постмодерністській кримінології, що гуманістично пояснює проблеми злочинності та можливості правосуддя на межі між особистістю та суспільством, є соціальною і лінгвістичною конструкцією¹.

Постмодернізм відображає перехід від класової структури до суспільства фрагментарного. Але чим більш фрагментарним є суспільство, тим більше в ньому нормативних субкультур (відповідно й варіантів «відхилень»). Постмодернізм кидає виклик звичним твердженням, методам, підходам, типам мислення і цінностям. Відповідно постмодерністська девіантологія і кримінологія перебуває в певній опозиції до традиційної девіантології і кримінології. Разом з тим, постмодерністська інтеграція дає можливість об'єднати як позитивістські, так і постмодерністські теорії злочинності, вийти на діалектичний рівень опису причинно-наслідкових зв'язків². У цьому її позитивний зміст і цінність для науки.

Нині в Україні закон передбачає дослідження злочину в єдності його кримінально-правової і кримінологічної характеристик. Так, згідно з п. 3 ч.1 ст. 65 Кримінального кодексу України, суд призначає покарання враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Кримінологічна характеристика злочину не співпадає з кримінально-правовою та криміналістичною характеристикою. За

¹ Arrigo, B.A., Bersot, H.Y. Postmodern Criminology. In: Bruinsma, G., Weisburd, D. (eds) Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. Springer, New York, NY. 2014. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5690-2_315

² Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dorobku_part_neriv/Garasumiv.pdf

кримінально-правового підходу увага зосереджується на юридичному аналізі складу злочину у єдності чотирьох його елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони. Злочин аналізується як відносно ізольований акт винного порушення кримінальної заборони. З точки зору кримінологічного підходу злочин розглядається, по-перше, у контексті одночасно умов зовнішнього для суб'єкта середовища і характеристик самого суб'єкта; по-друге, не як одномоментний акт, а як певний процес, що розгортається у просторі й часі.

Ці два аспекти аналізу мають не лише теоретичне, але й практичне значення. Кримінально-правовий аналіз злочину дає можливість визначити систему ознак, необхідних і достатніх для визнання того, що особа здійснила діяння, передбачене конкретною нормою кримінального закону, і підлягає кримінальній відповідальності. Кримінологічний підхід спрямований на виявлення причин і умов злочину, особливостей характеристик особи, що його вчиняє, соціальних наслідків злочинної поведінки. Це дозволяє зрозуміти, що треба зробити для попередження вчинення нових злочинів даною особою і вчинення подібних злочинів іншими особами; які конкретно заходи у межах закону доцільно обрати стосовно винного з метою припинення небажаних соціальних наслідків вчиненого¹. Якщо кримінально-правова характеристика має за мету вивчення питань кваліфікації злочину, то кримінологічна – дослідження причин і умов його вчинення. Кримінологічна характеристика покликана насамперед забезпечити теоретико-методологічну функцію для процесу розробки заходів щодо попередження злочинів.

Суттєві особливості має криміналістична характеристика, яка, як відомо, охоплює особливості, притаманні тому чи іншому виду злочинів, що мають найбільше значення для роз-

---

¹ Тимошенко В.І., Шакун В.І. Кримінологічна характеристика злочину (злочинів). *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 248–250.

слідування і зумовлюють застосування певних криміналістичних методів, прийомів і засобів.

Якщо ж поєднати всі зазначені характеристики, то, по суті, вирішуються всі основні завдання боротьби зі злочинністю: попередження, розкриття та розслідування злочинів.

5.2. Учення про покарання ХХ – початку ХХІ ст.

Будучи заходом державного примусу, покарання є дієвим засобом впливу на злочинність. Це один із важливих державних важелів локалізації та нейтралізації злочинності в країні, стримування та зниження її рівня. Звідси виняткова актуальність дослідження вчення про покарання.

Безпосередній зв'язок злочину і покарання обґрунтував ще П.О. Сорокін: злочин він розглядав як причину, а покарання – як наслідок. Вчений мав на увазі соціальний характер зв'язку між злочином і покаранням, адже покарання є реакцією суспільства на злочин¹. Запропонував засоби боротьби зі злочинністю. Вважав, що боротися шляхом одних лише покарань – справа безнадійна. Завдання зводиться не до покарання злочинців за вже вчинені злочини, а до попередження самих злочинів, до знищення тих причин, які викликають злочинні акти. Так як головним джерелом злочинності є економічна незабезпеченість, то головна увага має бути звернена на покращення економічного становища народу. На його думку, покарання має відігравати лише допоміжну роль, сама система покарань повинна радикально змінитись у сторону зменшення жорстокості, скасування смертної кари, зміни режиму в'язниць та інших виховних закладів, які остаточно деформують індивідуальну правосвідомість, а не виправляють тих, що потрапили до них².

¹ Сорокін П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. С. 126–127, 172.

² Тимошенко В.І. Сорокін Питирим Олександрович. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 410.

На думку П.О. Сорокіна, покарання впливає на повторюваність злочинів. Повторюваність актів кари впливає на переконання, що лежать в основі поведінки. Відсутність протидії злочинній поведінці послаблює переконання в тому, що не можна красти, вбивати, брати хабарі тощо. Повторюваність каральних актів не лише зміцнює таке переконання, а й сприяє стійкості соціально корисної поведінки, змушує утримуватися від злочинної поведінки. Вплив покарання на повторюваність злочину переконливо показує, що мета попередження злочинів для покарання є цілком досяжною. Причому автор стверджує, що покарання впливає не лише на поведінку окремих особистостей, а й на поведінку цілих народів¹. По суті, йдеться про те, що покарання здатне досягти мети як приватного попередження злочинів зі сторони осіб, які вже їх вчинили, так і з боку інших осіб, які належать до законослухняної частини суспільства.

На думку сучасних філософів, покарання (у всіх сенсах – і в правовому, і в релігійному, і в моральному) ніколи повністю не досягає своєї мети. По-перше, жодне покарання не може бути адекватним скоєному злочину, відповідно несправедливість покарання є найпоширенішим феноменом у правозастосовчій практиці; по-друге, у покаранні завжди порушується принцип етичної рівності судді та караного, в результаті чого підривається презумпція моральної невинуватості засудженого. Нині немає достатніх підтверджень того, що між науково-технічним, економічним прогресом суспільства та його моральним прогресом є безпосередній зв'язок. Традиційна недооцінка глибини, неоднозначності та багатовимірності поняття «вини», а також «злого» підґрунтя людської природи призводить до тому, що кримінальна юстиція перетворюється на карально-репресивний апарат, який здійснює лише «розправу» над злочинцем, і анітрохи не сприяє тому, що може бути названо виправленням злочинця і гуманізацією пенітенціарної системи.

При обговоренні покараннями стикаємося з двома точками зору. Перша полягає в тому, що протиправні дії мають бути

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. С. 229–232.

караними незалежно від того, якою може бути поведінка порушника закону в майбутньому. Люди, які порушують закон, повинні бути покарані, тому що вони заслуговують на покарання (тому ідеологія відплати також відома як ідеологія «отримання за заслугами»).

Ця точка зору піддається жорсткій критиці перш за все тому, що вона ґрунтується на припущенні, що злочин і покарання є однорідними поняттями. Але оскільки ми не можемо встановити еквівалентність призначеного покарання та скоєного злочину, то чи можна вважати передбачуване покарання каральним? Мабуть мало хто стверджуватиме, що біль і страждання, заподіяні крадіжкою, або нападом, або вбивством, можна порівняти з болем і стражданнями, викликаними позбавленням волі за допомогою тюремного ув'язнення. Проведені у камері дні, місяці, роки, ціле життя означають муки, ступінь яких може бути визначена лише самим ув'язненим (і його рідними). Прибічники покарання як кари також не можуть спростувати це заперечення, замінивши поняття еквівалентності поняттям співмірності. Твердження, що найсуворіші покарання повинні бути призначені для найбільш тяжких злочинів, – у тому сенсі, що суворість перших повинна бути пропорційна тяжкості останніх, – не підтверджується з тих же причин, що й наведені вище. Крім того, існує безліч доказів, що уявлення і про злочин, і про покарання залежить від соціокультурного контексту (наприклад, не так давно злочином вважався гомосексуалізм) і, отже, змінюється з часом та в залежності від місця¹.

Інший, можливо більш істотний погляд на кримінальну політику сучасної держави такий: для кожного злочину може бути передбачене ретельно розраховане покарання, так щоб вигода від злочину була компенсована покаранням. На відміну від уявлення про покарання як про кару, ця позиція, історично пов'язана з роботами таких мислителів-утилітаристів, як Ч. Беккарія та І. Бентам, виправдовує заподіяння злочинцю

¹ Коттино А. Предупреждение и сдерживание преступности: западные убеждения против традиционных правовых обычаев. 2008. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/111-129.pdf>

болю і страждання, якщо – і лише в цьому випадку – це допомагає уникнути ще більшого болю та страждань (викликаних новими злочинами). Насправді заподіяння болю має впливати не тільки на злочинця (індивідуальне попередження), а й на «інших», на законослухняних громадян, які інакше могли б піддатися спокусі порушити закон (загальне попередження). Наступне питання, яке потребує обговорення: стримуючий ефект залежить від рівня покарання (чим більш тяжке покарання, тим краще дотримується закон), або від ймовірності покарання (небезпека того, що злочинця заарештують, притягнуть до суду і засудять), або й від того, і від іншого¹. Цієї ж точки зору стосується наведена вище критика ідеї покарання як кари, а саме зауваження про те, що покарання і злочин незрівнянні між собою. Такі ж незрівнянні й завдані ними біль та страждання.

Тим не менш, незважаючи на теоретичні та технічні складнощі, з якими стикається ідея про те, що покарання все ж таки мають превентивний вплив на злочинність (за певних умов, головним чином вони стосуються ефективності системи винесення вироків), цієї ідеї твердо дотримуються вчені-юристи та політики. Насправді, стримуючий ефект покарання зазвичай вважається само собою зрозумілим. При цьому на думку прихильників глибокого стримування, що спираються на конфуціанські традиції, найважливішим інструментом стримування є внутрішні, а не зовнішні санкції².

Звернемося тепер до питання про те, чи мають різні форми зменшення особистої свободи стримуючий вплив на поведінку. Здається очевидним, що ні теорія, ні дані спостережень не підтверджують твердження про стримуючий ефект покарань (штрафів та (або) тюремного ув'язнення). Навпаки, вони застерігають проти сліпого та масового застосування негатив-

¹ Коттино А. Предупреждение и сдерживание преступности: западные убеждения против традиционных правовых обычаев. 2008. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/111-129.pdf>

² Hsin-Wen Lee. Taking Deterrence Seriously: The Wide-Scope Deterrence Theory of Punishment. *Criminal Justice Ethics*. 2017. № 36(1). P. 2–24. DOI: 10.1080/0731129X.2017.1298879

них санкцій. З огляду на це слід визнати, що покарання (або його загроза) може мати індивідуальну превентивну дію в тих випадках, коли суб'єкти (індивідууми або групи) діють без особливої готовності та розумно прорахувавши спочатку всі «за» та «проти». Чи співвідноситься такий ідеальний тип злочинця (і якщо так, то якою мірою) з конкретними типами злочинних дій, наприклад з порушеннями прав людини, це питання залишається відкритим, і відповідь на нього може бути отримана тільки на підставі практичного досвіду. Однак можна припустити, що в тих випадках, коли озброєні люди планують злочинні дії, окремо або в групах, безпосередньо або побічно (типовий випадок практичної поведінки), їхня готовність не має бути дуже високою. Навіть тортури можна перетворити на повсякденну роботу¹.

Кримінальне покарання виконує як правову, так і соціальну функцію. Сутність правової функції покарання в тому, що воно виступає мірою реалізації кримінальної відповідальності. Згідно з ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України, «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого»². Кримінальне покарання являє собою систему кримінально-правових інститутів, за допомогою яких встановлюються межі та порядок визначення виду та терміну покарання, послідовність та порядок обліку обставин та виконання приписів про призначення покарання з урахуванням його ефективності.

Соціальна функція покарання загалом виявляється у тому, що воно є засобом боротьби зі злочинністю, засобом захисту суспільства від посягань на його основні цінності. Соціальне значення покарання у тому, що воно протягом багатьох років

¹ Коттино А. Предупреждение и сдерживание преступности: западные убеждения против традиционных правовых обычаев. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/111-129.pdf>

² Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

сприймається як засіб боротьби зі злочинністю і регулятор поведінки людей, які вступили у конфлікт із кримінальним законом. На різних етапах розвитку людської цивілізації держава за допомогою кримінального покарання намагається вирішити одне завдання – захистити суспільство від злочинних посягань на найважливіші соціальні цінності, що охороняються кримінальним законом. Мета покарання – це кінцевий результат, якого прагне досягнути держава засобами кримінально правового впливу. Покарання застосовується для відновлення соціальної справедливості, а також з метою виправлення засудженого та попередження скоєння нових злочинів.

Першість у формулюванні ідеї соціального захисту як самостійної наукової концепції належить бельгійському вченому Адольфу Прінсу (1845–1919). У ранніх роботах він був яскравим виразником концепції неокласицизму в кримінальному праві, у пізніх працях змінив свої погляди. Першим класичним твором про соціальний захист стала його невелика книга «Соціальний захист і зміни в кримінальному законодавстві», видана 1910 р. На думку А. Прінса, ідея моральної відповідальності, властива класичній школі кримінального права, не забезпечує ефективний захист суспільства, оскільки ця ідея ставить перед кримінальним правосуддям нездійсненне завдання – покарати злочинця в точній відповідності з його моральною провиною. А. Прінс пропонує змінити критерій моральної відповідальності на критерій небезпечного стану злочинця. Центральною ідеєю доктрини соціального захисту А. Прінса є ізоляція небезпечних злочинців з метою підпорядкувати їх найсуворішому режиму і позбавити будь-якої можливості завдавати шкоди, нейтралізувати їх¹.

Теорія соціального захисту досягла свого апогею в праці засновника Центру з вивчення соціального захисту, голови Міжнародного товариства соціального захисту Ф. Граматика «Принципи соціального захисту». Цей центр було створено у 1945 р. у місті Генці. За задумом Ф. Граматика, право соціаль-

¹ Adolphe Prins. La défense sociale et les transformations du droit pénal. Misch et Thron, Bruxelles, 1910. <https://www.worldcat.org/title/defense-sociale-et-les-transformations-du-droit-penal/oclc/7131745>

ного захисту має замінити поняття кримінальної відповідальності поняттям антисоціальності, оскільки основою права соціального захисту є особистість, а не завдання шкоди. Теорія соціального захисту в його інтерпретації була оцінена багатьма вченими як екстремістська, оскільки тягне за собою відмову від кримінального права взагалі, від кримінальної відповідальності та покарання, а заодно й від традиційного кримінального процесу.

Засновником теорії нового соціального захисту став французький юрист Марк Ансель (1902–1990). Він не заперечував проти необхідності покарання, але бачив у ньому лише такі цілі, як виправлення та ресоціалізація злочинця. Свої ідеї виклав у книзі «Новий соціальний захист (гуманістичний рух у кримінальній політиці)», яку вперше опублікував у 1966 р.¹

На його думку, важливо так побудувати покарання, щоб воно саме собою перевиховувало; необхідно також, щоб його функція ресоціалізації визнавалась головною і відрізнялася від простого побічного виховного впливу неокласичного відплатного покарання. У першу чергу покарання має за мету повернення злочинця суспільству: тюремне ув'язнення не повинно приносити додаткових страждань і утисків, штраф має призначатися з таким розрахунком, щоб не доводити засудженого до злиднів, обурення і не змушувати його вдаватися до будь-яких хитрощів, позбавлення прав має робитися дуже продумано і не заважати поверненню до нормальної соціальної поведінки, а позбавлення права займатися певними видами діяльності або користуватися певними пільгами має забезпечувати та полегшувати повернення до нормального існування².

Концепція нового соціального захисту визнає важливу роль кримінального права в системі заходів впливу на злочин-

¹ Ансель М. Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. 312 с.

² Хавронюк Н. Каким должно быть уголовное наказание, или почему юриспруденция отстает от физики? URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravopodiji-fakti-komentari/kakim-dolzno-byt-ugolovnoe-nakazanie-ili-pochemu-yurisprudentsiya-otstает-ot-fiziki>

ність та відстоює необхідність збереження найважливіших інститутів кримінального права та принципів, закладених ще класичною школою кримінального права (законність, суб'єктивне зобов'язання, гуманізація заходів впливу). Основу даної теорії становить ідея ресоціалізації особи, яка вчинила злочин. Система заходів кримінально-правового впливу має бути спрямована не на відплату, не покарання злочинця, а на захист суспільства. Методом захисту визнається нейтралізація злочинця у вигляді його ізоляції від суспільства чи застосування заходів виправлення. Акцент повинен робитися на ресоціалізацію злочинця, тобто формування у нього правильних ціннісних орієнтацій, почуття відповідальності, вміння адаптуватися до законослухняного життя. Французький мислитель ХХ ст. П.М. Фуко (1926–1984) взагалі стверджував, що «покарання має розглядатися як винагорода, яку винний виплачує кожному із співгромадян за злочин, який завдав шкоди всім»¹.

Ідеї нового соціального захисту отримали значну підтримку серед європейських криміналістів. Ці ідеї стимулювали відродження неокласичної школи кримінального права, багато прихильників якої побачили можливість відновити свою доктрину на основі концепції нового соціального захисту. Два теоретичні підходи виявили схожі положення щодо важливих моментів, що дозволило сформуватися «новому неокласицизму», який знайшов своє втілення у сучасному кримінальному законодавстві багатьох країн. Такий підхід висуває на перший план індивідуальне попередження злочинності, гуманізацію системи заходів кримінально-правового впливу. У центрі впливу перебуває особистість злочинця, яка потребує перевиховання та соціалізації.

Цікаву думку щодо покарання висловив Н. Крісті. Будучи захисником відновного (примирного) правосуддя, він багато років боровся зі зростанням «тюремного населення» по всьому світу, стверджував, що суспільству потрібні не судді, а медіатори, потрібно проводити не судові процеси, а бесіди з людьми. Став послідовним противником смертної кари.

¹ Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. С. 159.

Н. Крісті стверджував, що переважна більшість громадян здійснюють у своєму житті «злочини», тобто те, що цим поняттям позначає кримінальний закон. Однак відповідальність за ці діяння настає лише для деяких. Таку ситуацію вважав несправедливою¹. Розглядав проблеми покарання в контексті глобальної соціально-економічної кризи, яку переживає людство. Н. Крісті не поспішав беззастережно визнати правильним повернення до концепції загального попередження, тобто «стримування шляхом залякування», що спостерігається в теорії та практиці боротьби зі злочинністю. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує «хаос», він писав, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є необґрунтованою, що між тяжкістю та кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання, що легко переходить у жорстокість, є самостійною перемінною і не перебуває у прямому і однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, привертає увагу суспільства до його власної моральної свідомості. За словами самого Н. Крісті, призначення покарання відповідно до правових законів означає заподіяння болю². Але ж «боротьба за зменшення болю, що заподіюється людьми, – це справедлива справа». По суті, всі праці Н. Крісті зачіпають вказану проблему. На його переконання, соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму відчутну потребу в заподіянні болю з метою соціального контролю.

Сучасні наукові знання про сутність покарання багато в чому зводяться до вивчення його відновлювальної, відшкодувально-каральної, виправної, виховної та запобіжної функцій.

¹ Нильс Кристи. Приемлемое количество преступлений / Нильс Кристи; пер. с англ. Е. Матерновской; общ. ред. и вступ. ст. Я.И. Гилинского. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. 184 с. URL: <http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/08/Кристи-Н.-Приемлемое-количество-преступлений-2006.pdf>

² Нильс Кристи. Пределы наказания. URL: http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/lib/n_cristy.htm

Останнім часом все більш популярною стає ідея про те, що кримінальні санкції слід розглядати як найважливіший механізм правосуддя затяжного перехідного періоду для боротьби з колективним насильством. Увага приділяється цілям кримінального права та покарання, а також тому, чого вони можуть досягти стосовно потерпілих та суспільства в перехідних умовах. Щодо жертв, то пропонується переорієнтація теорій покарання, що були орієнтовані на жертву, у напрямі консеквенталізму та прийняття ширшої концепції справедливості¹. Щодо суспільства стверджується, що в перехідних умовах основною метою є позитивне загальне попередження. З обох поглядів висновок полягає в тому, що інтереси потерпілих необхідно співвідносити з іншими соціальними цілями і що має бути дозволено гнучкий підхід до кримінального переслідування та/або покарання правопорушників².

Психологія та соціологія доводять, що людина завжди сприймає покарання саме як відплату. При цьому деякі автори уточнюють, що йдеться «не про відплату в сенсі помсти, а про абсолютну справедливість, про вимогу, щоб покарання стало відображенням моральної, суспільної оцінки злочину»³. Безумовно, від того чи іншого світоглядного підходу до розуміння відплати залежить і наше (індивідуально-особистісне та суспільне) ставлення до злочинця.

Досі зберігає свою актуальність і давнє філософське питання про право карати. Це право за всіх часів належало державі. Звідси впливає публічний і карально-оплатний характер покарання. Тепер, як чітко зауважив Ю.В. Голік, це «право переросло в обов'язок. Саме тому й припинилися пошуки під-

¹ Консеквенталізм – ідея про те, що моральність вчинку визначається виключно його наслідками, є ще однією альтернативою відплати.

² Elena Maculan, Alicia Gil Gil, The Rationale and Purposes of Criminal Law and Punishment in Transitional Contexts. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 40. Issue 1. P. 132–157. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqz033>

³ Рагимов И.М. Философия преступления и наказания. 2013. URL: <https://libcat.ru/knigi/nauka-i-obrazovanie/filosofiya/391733-ilgam-ragimov-filosofiya-prestupleniya-i-nakazaniya.html>

став права покарання»¹. Водночас правильна відповідь на питання про право держави карати дозволить більш точно зрозуміти роль держави в сучасному мінливому світі, роль і значення кримінальної юстиції та кримінальної превенції, побудувати таку систему покарань, яка сприйматиметься всіма і, головне, працюватиме. Відповіді потребує питання не стільки про те, чи має каратися зло, скільки про те, чи може суспільство карати, у яких межах, за що саме (коло злочинів) і для чого це необхідно робити? Без конкретної методології, яка визначає стратегію державної влади щодо покарань, знайти таку відповідь буде дуже складно.

Отже, кримінальне покарання являє собою систему кримінально-правових інститутів, за допомогою яких забезпечується зв'язок між категоріями «злочин» та «покарання», встановлюються межі та порядок визначення виду та терміну покарання при його призначенні, послідовність та порядок обліку обставин та виконання приписів призначення покарання з урахуванням його ефективності. Істотними вимогами є значне скорочення часу між учиненим діянням та покаранням винних, узгодженість, несуперечність та логічна послідовність дій.

Системний розгляд інституту покарання у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві зумовлює необхідність коригування його мети. У кримінальному законодавстві мета відновлення соціальної справедливості є більш значущою порівняно з метою виправлення засуджених. Мета відновлення соціальної справедливості – категорія кримінально-правова, а не філософська чи морально-етична, її зміст має розглядатися не як «відновний чи компенсаційний» захід, він розкривається через максимальну пропорційність ступеня суспільної небезпеки злочину, особи винного та призначеного йому покарання; облік інтересів потерпілої сторони, яка усвідомлює невідворотність та справедливість призначеного покарання. Невідворотність покарання у широкому розумінні – це

¹ Голик Ю.В. Философия уголовного права: современная постановка проблемы. 2004. URL: <https://www.litres.ru/a-u-golik/filosofiya-ugolovnogo-prava/chitat-onlayn/>

ступінь сприйняття суспільством важливості закону у захисті прав та інтересів особистості. Ціль виправлення засуджених у кримінальному законодавстві після призначення покарання втрачає самостійне значення, передаючи «естафету» кримінально-виконавчому законодавству¹.

У період відбування покарання на особистість засудженого впливає не лише сукупність правообмежень (власне покарання), а й певні обставини, що не входять у зміст покарання, але тісно з ним пов'язані або прямо впливають з нього – наслідки покарання. Причому вплив наслідків на особистість засудженого нерідко є більш значущим, ніж вплив каральних елементів покарання. Зокрема, застосування кримінального покарання тягне за собою правові наслідки – судимість, про що особа зобов'язана вказувати у всіх офіційних документах. Засудження особи за вчинення певного кримінального правопорушення може спричинити деякі обмеження після відбування покарання, наприклад позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 Кримінального кодексу України). До цього додається суспільний осуд, можлива втрата сім'ї, колишніх друзів з числа законотворчих громадян, втрата суспільних зв'язків. Згідно з ч. 3 ст. 50 Кримінального кодексу України, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Разом з тим мета не завжди співпадає з реальними наслідками. Передбачити реакцію оточуючих щодо особи, яка відбула покарання, досить складно. В'язень має це усвідомлювати.

Кримінально-правовий інститут покарання цікавий не лише для кримінального та кримінально-виконавчого права, а й для кримінології у зв'язку з проблемою ефективності покарання і рецидиву кримінальних правопорушень. Загроза застосування покарання за злочин справляє стримуючий, точніше попереджувально-виховний вплив на свідомість перш за все конформістів та маргіналів. Саме таким чином і реалізується превентивна функція кримінального закону. Найявністю у

¹Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Монография. Москва: Норма, 2002. 304 с.

минулому факту впливу покарання на особистість злочинця є кримінологічно значущою ознакою, що дозволяє об'єднати рецидивні злочини в кримінологічно однорідну групу¹.

З точки зору кримінології, сенс покарання полягає в можливості попереджати злочини, що є головною метою застосування покарання. Саме кримінологічним поняттям покарання керуються вчені та практики, коли обґрунтовують об'єктивну необхідність ресоціалізації засуджених, соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, та пробації.

---

¹ Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика покарання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 250.

ПІСЛЯМОВА

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, вважаю за можливе висловити наступні міркування.

Злочинність у всі часи розглядалася як реальна загроза кожній людині та суспільству загалом. Немоżliво уявити соціум, у якому певні форми поведінки не оголошувалися б соціально-небезпечними і караними. Також неможливо уявити цивілізований соціум, який мирився б із протиправними посяганнями на суспільні відносини, що охороняються нормативно-правовими актами. Дослідження злочинності, ефективності системи кримінальної юстиції, різних форм правозастосування нараховують не одну сотню років. Уявлення про те, що вважати «злочинним», завжди залежали від поглядів, які переважають у тому чи іншому суспільстві, від умов існування цього суспільства.

Злочинність має історичне походження, вона існувала в усі часи та була індикатором соціальних, культурних та політичних умов. Політичні, економічні, соціальні та гуманітарні трансформації, що відбуваються в суспільстві, завжди викликали зміни злочинності, а також зміни у способах і засобах вчинення злочинів. Стан злочинності змінюється не тільки з плином часу і в просторі, він також залежить від змісту, тенденцій, причин та умов самої злочинності, тобто вона сама себе породжує. Разом з тим змінюється й коло діянь, які держави вважають злочинними: відбувається постійна криміналізація діянь, що стають суспільно небезпечними, і декриміналізація вчинків, що втрачають суспільну небезпеку.

Увесь дослідницький інструментарій, що використовується для пізнання злочину, злочинності та покарання, можна представити у вигляді певної системи, яка включає в собі: по-перше, методологічні підходи: діалектичний, метафізичний, системний; по-друге, загальнонаукові методи і прийоми пізнання; по-третє, спеціальні наукові методи.

На першому етапі розвитку людства (за первіснообщинного ладу), коли ще не було держави і кримінального права, вже існували об'єктивно-небезпечні для суспільства діяння, такі як вбивства, розбої, грабежі тощо. Ці діяння були злочинними, оскільки вони засуджувалися і каралися спільнотою, яка водночас встановлювала табу, заборони, що передавалися в усній формі.

Політико-правовій думці минулого притаманна тенденція до вироблення чітких орієнтирів, здатних забезпечити поступальний розвиток суспільства. У філософії Стародавнього світу, особливо в античній філософії, було закладено основи різних учень, присвячених проблемам поведінки людини в соціумі, її оцінці, причинам різних девіацій. Найвідоміші мислителі Давньої Греції, насамперед Платон і Аристотель, мабуть першими висунули ідею превенції кримінальної поведінки.

Не можна не помітити тісний зв'язок учень щодо злочину, злочинності та покарання з релігійно-етичними та культурно-історичними традиціями. Філософами минулого було запропоновано немало теорій, що пояснюють злочинну поведінку. Загалом філософсько-правове осмислення феномена злочинної поведінки свідчить про пріоритетність морального критерію щодо оцінки поведінки.

У Давньому Римі набули поширення, переслідувались і жорстоко карались римською державою від імені римського народу вбивства, релігійні злочини, крадіжки. Тяжким державним злочином визнавався замах на безпеку державних устоїв, порушення порядку управління, образа принцепса, імператора, нечестя тощо.

У Середні віки визначальною рисою суспільного життя стала панівна роль релігії, що забезпечувалась католицькою церквою. Відповідно засуджувались і безжально карались богохульство, невіра, святотатство, блюзнірство, чаклунство, ересь, язичництво, крадіжка з храму.

Виникнення та утвердження християнства зумовило деяке забуття античної філософії, заснованої на раціоналізмі. Протягом усього середньовічного періоду історії людства філософська думка була невід'ємною від релігії та церкви, при цьому християнство певним чином перевершило античність, сформулювавши систему моральних принципів поведінки в суспільстві, які виявилися більш ефективними, ніж абстрактні трактування античних філософів.

З давніх часів одним із найбільш дієвих засобів впливу на будь-які соціальні процеси виступала релігія. Релігійний вплив і світська влада завжди дуже успішно доповнювали одне одного: релігія обожнювала владу, влада змушувала поважати релігію. Такі різні інститути як релігія і право, на перший погляд, не мають спільних коренів, проте вони мають цілком відчутний взаємний вплив, сприяють утвердженню у свідомості уявлень про належну поведінку, істотну роль у формуванні якої відіграють моральні (релігійні) орієнтири, які у свою чергу виробляють небайдужу для права стійку систему цінностей, здатних виступати як мотив соціально-позитивної поведінки. Моральні орієнтири, які здавна активно проповідує християнство, й нині відіграють істотну роль у формуванні законослухняної поведінки людини, виробляючи небайдужу для права стійку систему цінностей, здатних виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки, що, зрештою, створює сприятливий ґрунт для більш ефективної протидії кримінальній сфері. Релігійні догмати лежать в основі не лише правових норм, але й слугують важливим орієнтиром мотивації індивідуальної поведінки.

Поступальний розвиток християнської доктрини призвів до формування класичного розуміння належного, нормального і гріховного, забороненої поведінки людини в суспільстві на основі синтезу ірраціонального ідеалу любові і раціональних вимог до людської поведінки, що викладені в Старому Завіті, без урахування

яких ідеали та цінності християнства втрачають свою повноту та універсальність. Істотним фактором, що утримує від правопорушень, у християнській правосвідомості є уявлення про те, що гріх і відплата часто вже не йдуть безпосередньо одне за одним, але бувають розділені багатьма роками і навіть поколіннями.

Аналіз основних положень філософії античності та середньовіччя, присвячених осмисленню природи злочинної поведінки, показує, що першоосновою юридичної науки на європейській території було богослов'я. Вчинення злочинів розглядалось у християнстві як результат божественного приречення або одержимості злими духами. Гріховна поведінка пов'язувалась із Божою карою, що можемо бачити у творах богословів того періоду. І хоча Аристотель з його соціологічними позиціями займає особливе місце серед дослідників людської поведінки, проте не слід забувати, що й він віддавав данину божественному авторитету, стверджуючи, що Бог, як формальна причина, є вмістилищем усіх метафізичних сутностей. Зведення сутності поведінки людини до божественного наперед формулювало праведність через божественний авторитет і через цей же авторитет визначало гріхи. Отже, складовою філософських інтерпретацій людської поведінки є позначення моральних основ останньої.

У Новий час філософами створюються передумови для розмежування права й моральності, етики та політики, релігії й моралі. Положення, розроблені Томазієм, Фішером, Монтеск'є, Вольтером, Беккарія та іншими, становлять першу в історії школу (основну теорію) кримінального права – просвітницько-гуманістичну. У німецькому філософському ідеалізмі ми підходимо до того розуміння злочину і злочинця, яке пов'язано виключно з правовою сферою та порушенням правових законів.

Прискорений соціально-економічний розвиток у ХІХ ст. супроводжувався розпадом традиційних зв'язків і відносин у суспільстві, поглибленням соціального роз-

шарування, збільшенням міграційних потоків, люмпенізацією частини населення, що сприяло зростанню показників злочинності. Відбувалось не лише кількісне зростання злочинності, але змінювалися її якісні характеристики. Одним із проявів цього стала професіоналізація злочинності.

У працях політико-правових мислителів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. уперше на науково-теоретичному рівні було обґрунтовано положення про виключне право держави на застосування примусу у вигляді покарання за вчинений злочин та проблема цілей покарання. При цьому представникам соціологічної школи вдалося сформувати досконалу концепцію, відповідно до якої мета покарання полягає в охороні суспільної безпеки. Її головна перевага в тому, що соціологічним критерієм карності виступає не механічна пропорційність злочину та покарання, а принцип суспільної доцільності та необхідності врахування індивідуальних особливостей стану злочинця.

Поняття злочину до ХХ ст. не розмежовували з поняттям «злочинність». Цікавим є той факт, що у докапіталістичну епоху злочин сприймався переважно як індивідуальний вибір, як трагедія, яку переживає особистість. У ХХ ст. злочин перестав бути вибором особистості та втратив риси трагедії. Як у житті, так і в літературі, злочин став буденним соціальним явищем, одним із способів вирішення життєвих проблем, перш за все проблем економічних.

У ХХ ст. домінуючою стає корислива злочинність. Набуває поширення насильницька злочинність, чому сприяє тероризм, політичний та релігійний екстремізм, сепаратизм, політична корупція, яка розчищає шлях до диктатури, про що свідчать, наприклад, політичні репресії в СРСР.

Аналіз тенденцій розвитку злочинності на початку ХХІ ст. свідчить про погіршення загальної криміногенної ситуації, активне проникнення представників зло-

чинного світу практично в усі сфери суспільного життя. Відбувається інтенсивна криміналізація економіки. Політичні злочини терористичної, екстремістської, корупційної спрямованості набули транснаціонального характеру. Переважає насильницька злочинність. Найнебезпечнішим і широко поширеним насильством в сучасному світі є вчинення злочинів проти життя і здоров'я людей із застосуванням холодної та вогнепальної зброї, гранат, ракет, мін та інших вибухових пристроїв. Зростає організована злочинність.

Кримінологічні теорії ХХ–ХХІ ст. зосередились на знанні про кримінал як складну систему соціально-юридичних відносин, що продукують злочинність, на дослідженнях способів протидії злочинності.

Основна критика більшості посткласичних теорій зводиться до того, що застосування їх ідей на практиці може загрожувати тотальним контролем за життям індивідів завдяки нагляду за їх повсякденною життєдіяльністю. Такий контроль не тільки може призводити до порушення прав і свобод людини, зокрема права на недоторканність приватного життя, а й веде до зниження якості самого життя, породжуючи психологічний дискомфорт у результаті постійного «стеження», а також покладаючи на громадян дуже суттєвий тягар матеріальних витрат на забезпечення власної безпеки.

Жодна окремо взята теорія або концепція не забезпечує повну характеристику причин злочинної поведінки. У зв'язку з цим для її дослідження найбільш ефективним є синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати поведінку людини з врахуванням того факту, що людина є істотою біопсихосоціальною, суб'єктом і об'єктом суспільно-історичної діяльності та культури. На індивідуальному рівні людина являє собою єдність трьох складових: біологічного (анатомо-фізіологічні задатки, тип нервової системи, вікові особливості тощо); психічного (почуття, уява, пам'ять, мислення, воля, характер); соціального

(світогляд, ціннісні установки, моральні риси, знання і вміння та ін.). Дослідник, який прагне досягти об'єктивних висновків, має враховувати всі ці фактори.

Найбільш значимими факторами, що детермінують змістовні характеристики злочинності, є тип праворозуміння та правової системи, історичний період, в рамках якого дана правова система перебуває, рівень соціально-економічного та політико-правового розвитку суспільства, зокрема політичний режим, панівна ідеологія, державна політика в питаннях боротьби зі злочинністю.

Нині злочинність розглядають як сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу. Злочинність не є соціальним явищем, таким явищем є злочин. Отже злочинність – це сукупність соціальних явищ. Злочинність породжує особливий кримінальний тип субкультури, що обумовлює її здатність до самозбереження та саморозвитку. Ця здатність деструктивна для суспільства, оскільки злочинність вкрай негативно впливає на суспільну, в тому числі й правову свідомість, орієнтує її на формування кримінальної свідомості та криміналізацію суспільних відносин.

Світоглядні підходи всіх часів і цивілізацій при визначенні природи покарання враховували способи вирішення конфлікту інтересів (індивіда, суспільства та держави), заснованого на складній системі взаємопов'язаних та взаємозумовлених цінностей, прийнятих суспільством і таких, які підлягають захисту відповідно до їх значимості.

Кримінальне покарання можна розглядати як насильство, що застосовується до злочинця для попередження нових злочинів. Сутністю кримінального покарання є саме застосування до злочинця насильства з метою примушення його дотримуватись кримінального закону. З етико-філософської точки зору покарання являє собою негативну санкцію, застосовувану в разі

порушення прийнятих норм і полягає в обмеженні дій порушника.

Покарання не слід ототожнювати з відплатою, яка являє собою акт, спрямований в минуле, – помста за вчинене діяння. Водночас кримінальне покарання, як форма реалізації кримінальної відповідальності, хоча й пов'язане із засудженням вчинку, скоєного в минулому, спрямоване в майбутнє, на недопущення таких діянь надалі.

Сучасні наукові знання про сутність покарання у ХХІ ст. багато в чому зводяться до вивчення його відновлювальної, відшкодувально-каральної, виправної, виховної та запобіжної функцій.

Вчення про покарання, як цілісна система достовірних знань, концептуально-теоретичних побудов, категорій та понять щодо покарання та його призначення, є методологічною та загальнотеоретичною основою розробки й реалізації кримінальної політики держави, її правової системи, теорії та практики кримінального покарання. Це вчення реалізує функції формування правосвідомості, правової ідеології, методології, загальної теорії та логіки правоохоронної діяльності.

Покарання, будучи категорією кримінального права, має соціально-політичну та моральну сутність. Воно є соціально-політичною реакцією та негативною моральною оцінкою держави та суспільства щодо скоєного злочинцем суспільно небезпечного діяння, що є, у свою чергу, проявом соціальних протиріч. Будучи формою та засобом вирішення соціальних суперечностей, покарання є водночас і причиною інших протиріч. Воно саме постає як соціальний конфлікт між суспільством та особистістю.

Таким чином, еволюція злочину, злочинності та покарання є складовою історії розвитку людства. Кожній епосі властива злочинність, що представлена певними видами злочинів, які превалюють. Разом з тим є злочини, що існували завжди. Саме вони визначають сус-

пільну небезпеку злочинності. Кожній епосі також властиві свої покарання, які характеризують суспільну та індивідуальну правосвідомість відповідної епохи та її моральний стан.

Звернення до моральних аспектів злочину та покарання дає можливість забезпечити більш глибоке проникнення права в суспільну та індивідуальну правосвідомість і, як наслідок, сприятиме ефективному застосуванню закону. Виходячи з того, що це джерело має велике позитивне значення, вважаю, що його потенціал, поряд із іншими перспективними розробками, повинен обов'язково враховуватися при формулюванні ідеологічних основ державної протидії кримінальній сфері сучасного суспільства.

Наукове видання

Тимошенко Віра Іванівна,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ

**ЗЛОЧИН, ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОКАРАННЯ В ІСТОРІЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ**

Монографія

Підп. до друку 27.02.2023. Формат 60x84¹/₁₆
Обл.-вид. арк. 10,9. Ум. друк. арк. 12,6.
Наклад 300 прим. Зам. № 2702-23.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017